

BAKİ UNİVERSİTETİNİN
XƏBƏRLƏRİ

ВЕСТНИК

БАКИНСКОГО УНИВЕРСИТЕТА

NEWS

OF BAKU UNIVERSITY

ISSN 1609-0586

SOSIAL-SİYASİ

elmlər seriyası

серия

СОЦИАЛЬНО-ПОЛИТИЧЕСКИХ НАУК

series of

SOCIAL-POLITICAL SCIENCES

№4.2016

Baş redaksiya heyəti:

Məhərrəmov A.M. (baş redaktor), **Kazımsadə A.H.** (baş redaktorun müavini), **Əliyeva İ.N.**, **Allahverdiyev C.E.**, **Bayramov Ə.S.**, **Əliyev İ.Ə.**, **Əfəndiyev V.Ə.**, **Əliyeva R.Ə.**, **Xələfov A.A.**, **Məmmədəliyev V.M.**, **Paşayeva N.A.**, **Quliyeva Ş.T.** (məsul katib).

Seriyanın redaksiya heyəti:

Məlikova M.F. (redaktor), **Vahidov F.Q.** (redaktorun müavini), **Hacıyev Z.C.** (məsul katib), **Abbasbəyli A.N.**, **Əhmədov Ə.C.**, **Əliyev B.H.**, **Əlizadə H.Ə.**, **İsmayilov R.R.**, **Məhərrəmov A.M.**, **Qasımov A.M.**, **Məmmədov R.F.**, **Rüstəmov İ.Ə.**, **Səməndərov F.Y.**, **Əliyev Ə.İ.**, **Həsənalıyev Z.M.**, **Əliyeva K.R.**

B.310.30.IV.1999

© «*Bakı Universiteti*» nəşriyyatı, 2016

HÜQUQ

УДК 343.21.7; 343.23.01

**СИСТЕМА НЕОСТОРОЖНЫХ ПРЕСТУПЛЕНИЙ
В УК АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ****Ш.Т.САМЕДОВА***Бакинский Государственный Университет*
shahlats@mail.ru

В статье исследуются место расположения, понятие и виды, особенности законодательного формулирования составов неосторожных преступлений в системной взаимосвязи как с друг с другом, так и, в целом, в системе Особенной части УК Азербайджанской Республики. Автор уделяет особое внимание дифференциации уголовной ответственности и построению санкций неосторожных преступлений, а также проблемам, связанным с их категоризацией. Обращается внимание на неправильное толкование некоторых составов неосторожных преступлений в связи с законодательными упущениями научно-технического характера.

Ключевые слова: неосторожные преступления, формы вины, преступная небрежность, преступная самонадеянность, дифференциация уголовной ответственности, построение санкций.

Современный период характеризуется устойчивой тенденцией к росту и распространенности преступлений, совершаемых по неосторожности. Так, если в системе Особенной части действующего УК Азербайджанской Республики в процентном отношении доля неосторожных преступлений составляет 10,4% (всего 70 составов), то в структуре преступности деяния, совершенные по неосторожности, занимают значительное место. Наиболее опасными по тяжести последствий и системе вероятности их наступления являются неосторожные преступления в сфере взаимодействия человека с техникой.

К сожалению, официальной статистики по каждому виду совершенных неосторожных преступлений не ведется. По некоторым данным, в общей структуре преступности неосторожные преступления могут составлять около 12-13%. Как показывает судебная практика, более 75% неосторожных деяний приходится на долю транспортных преступлений и только 3-5% - преступлений против личности (убийства, причинение вреда здоровью по неосторожности). В среднем число погибших в ре-

зультате неосторожных преступлений превышает число жертв умышленных убийств почти в десять раз. Причем этот разрыв все время увеличивается за счет увеличения дорожно-транспортных происшествий и уменьшения умышленных убийств. Так, если в результате дорожно-транспортных происшествий в 2000 году погибло 596, то в 2012 году – уже 1168 человек (20). В последующие годы проводимые профилактические меры, а также ужесточение административной и уголовной ответственности за транспортные преступления, оказали влияние на некоторое уменьшение числа погибших в результате транспортных преступлений: в 2014 году погибло – 1124, в 2015 году – 894, а в 2016 году – 827 человек. Для сравнения приведем статистику умышленных убийств: в 2012 году – 194, в 2013 году – 211, в 2014 году – 219, в 2015 году – 203, а в 2016 году – 179 преступлений (3, 30, 36).

Следует также отметить, что система неосторожных преступлений в предыдущем УК 1960г. включала значительно меньше деяний, но санкции за них были строже, чем в действующем УК 1999г. Изучение обширной судебной практики периода действия УК 1960г. показало, что максимальное наказание за эти деяния в абсолютном большинстве назначалось ниже середины размера наказания в санкции. Поэтому при принятии нового УК 1999г. санкции за неосторожные преступления были значительно смягчены (5, 214). В отличие от УК 1960г., в действующем УК 1999г. уголовная ответственность за все неосторожные преступления (исключение ст.266, устанавливающая ответственность за привидение в негодность транспортных средств или путей сообщения), наступает с 16-ти лет (ст.20).

Следует внести также терминологическую ясность. Законодатель при наименовании указанной группы преступлений использует выражение «преступления, совершенные по неосторожности» (ст.24, 26 и др. УК 1999г.), в учебной и специальной литературе предпочтение отдается более лаконичному выражению – «неосторожные преступления». П.С.Дажель считает более авторитетным понятие, которым оперирует уголовный закон (9, 6). Кроме этого, встречается в литературе также понятие «неосторожная преступность», содержание которого зависит от состояния уголовного законодательства, от перечня предусмотренных в нем неосторожных преступлений и признаков, их характеризующих (12, 10). На наш взгляд, используемое нами в названии данной статьи понятие «система неосторожных преступлений» тождественно содержанию понятия «неосторожная преступность» и является более приемлемым определением в науке уголовного права, в то время как слово «преступность» соответствует больше терминологической базе криминологии. Утверждение проф. Ф.Ю.Самандарова, что преступность является системным явлением, также указывает на предпочтительность в уголовном праве выражения «система неосторожных преступлений» (6, 64-65). При этом под сис-

темой неосторожных преступлений следует понимать не просто совокупность всех указанных в УК деяний, совершаемых по неосторожности, а взаимосвязь их признаков и элементов, дифференциацию уголовной ответственности, особенности построения санкций за эти деяния. Отметим также, что в рамках криминологической классификации неосторожные преступления выделяют в самостоятельную группу, используя при этом термин «преступная неосторожность» как совокупность всех преступлений, совершаемых по неосторожности, имевших место в данном месте (городе, районе, республике, регионе и т.п.) за определенный период.

Неосторожность в уголовном праве — это одна из форм вины, характеризующаяся самонадеянным (легкомысленным) расчётом на предотвращение вредных последствий деяния лица, либо отсутствием предвидения наступления таких последствий. Впервые неосторожность была выделена средневековыми итальянскими учёными как одна из форм косвенного умысла (18, 90). В ст.26.1 УК Азербайджанской Республики 1999г. указывается на два вида неосторожности: преступную самонадеянность и преступную небрежность.

При преступной самонадеянности виновный предвидит возможность наступления общественно опасных последствий (интеллектуальный момент схож с косвенным умыслом) своих деяний (действий или бездействий), не желает их наступления, но без достаточных оснований самонадеянно рассчитывает на их предотвращение (волевой момент) (ст.26.2 УК). При этом лицо, как правило, не расценивает свои действия как общественно опасные, хотя и осознаёт, что они нарушают определённые правила предосторожности. Возможность наступления последствий при этом рассматривается как абстрактная, лицо стремится их не допустить, а его расчёт на их предотвращение имеет под собой реальные, хотя и недостаточные основания (28, 97-98).

Различие между умыслом (косвенным) и преступной самонадеянностью лежит как в сфере интеллектуального элемента (при преступной самонадеянности предвидение носит абстрактный характер, а при умысле - реальный), так и в сфере волевого элемента (при самонадеянности лицо рассчитывает на предотвращение наступления последствий своих общественно опасных действий (бездействий), а при косвенном умысле сознательно допускает наступление этих последствий (либо безразлично относится к ним) (8, 36). Иначе говоря, при преступной самонадеянности отношение к последствиям совершенного деяния негативные (лицо самонадеянно пытается их предотвратить), а косвенный умысел характеризуется безразличным отношением к наступлению последствий преступления. И в этом состоит главное отличие косвенного умысла от преступной самонадеянности.

При преступной небрежности виновный не предвидит возможность наступления общественно опасных последствий своих деяний (действий

или бездействий), хотя при необходимой внимательности и предусмотрительности должен был и мог их предвидеть (ст.26.3 УК). Лицо может быть привлечено к ответственности за такие действия, поскольку его поступки связаны с пренебрежительным отношением к закону, требованиям безопасности и интересам других лиц (28, 99). Небрежность включает в себя отрицательный (отсутствие осознания лицом общественной опасности деяния, непредвидение его последствий) и положительный признак (обязанность проявлять должную бдительность и предотвращать причинение вреда общественным отношениям). При установлении положительного признака небрежности необходимо принимать во внимание объективный и субъективный критерии. Согласно первому из них, на лицо должна быть возложена правовая обязанность вести себя с должной предусмотрительностью, основанная на законе, должностном статусе, профессиональных функциях виновного, правилах общежития и т.д. Кроме того, должна иметься объективная возможность распознать опасную ситуацию и предотвратить её развитие. Субъективный критерий предполагает установление способности конкретного лица с учётом его индивидуальных качеств предотвратить развитие опасной ситуации: эта задача должна быть для него выполнимой с точки зрения его физических, интеллектуальных и социальных качеств, а также особенностей психики (28, 100). Преступная небрежность обычно считается в теории уголовного права менее опасной формой вины, чем преступная самонадеянность (27, 92). На наш взгляд, подобная точка зрения считается спорной, т.к. тяжесть последствий неосторожных преступлений не зависит от конкретного вида неосторожности.

Уголовная ответственность за совершение преступления по преступной небрежности наступает в случае, если лицо должно было и могло предвидеть наступление общественно опасных последствий. Преступную небрежность следует отличать от случая (казуса), когда лицо не могло, и не должно было предвидеть наступление общественно опасных последствий, что исключает его уголовную ответственность.

Следует отметить, что форма вины является одним из средств дифференциации уголовной ответственности как в Общей, так и в Особенной частях УК. Так, существенным отличием неосторожных деяний от умышленных деяний является то, что стадии приготовления, покушения на преступление, рецидив, а также соучастие в неосторожном преступлении исключаются. Форма вины является также одним из критериев классификации преступлений в ст.15 УК.

В Особенной части УК можно указать на несколько проблем при определении системы неосторожных преступлений. Прежде всего, считаем необходимым обратить внимание на различный подход к дифференциации уголовной ответственности за умышленные и неосторожные деяния в УК Азербайджанской Республики 1999г. и УК РФ 1996г. Со-

гласно ст.24.2 УК Азербайджанской Республики деяние, совершенное по неосторожности, признается преступлением лишь в случае, когда на это специально указывается в диспозиции соответствующей нормы Особенной части УК (1). Приведенное положение позволяет нам утверждать, что наш законодатель четко очерчивает круг неосторожных деяний, подлежащих уголовной ответственности. Если в статье Особенной части нет указаний на форму вины, то форма вины определяется только как умышленная. Российский законодатель использует совершенно другой юридико-технический прием при определении круга неосторожных преступлений: в случае отсутствия в диспозиции нормы Особенной части указания на конкретную форму вины, считается, что деяние может быть совершено как по умыслу, так и по неосторожности. «В уголовно-правовых нормах, в которых отсутствует прямое указание о неосторожной форме вины, имеется в виду как умысел, так и неосторожность, если сам характер описания не исключает неосторожность» (14).

К сожалению, не учитывая принципиальное различие в подходе к указанному вопросу у нас и в РФ, некоторые наши ученые приходят к ложному выводу при определении субъективной стороны некоторых преступлений в УК Азербайджанской Республики, утверждая, что то или иное деяние может быть совершено «как умышленно, так и по неосторожности» (7, 684 и др.; 13, 319; 19, 407-408). Подобное их умозаключение следует из позиций законодателя РФ, а не Азербайджана. К сожалению, не учитывает ст.24.2 УК и Пленум Верховного Суда Азербайджанской Республики. Так, в п.16 Постановления «О судебной практике по делам о незаконном обороте наркотических средств, психотропных веществ и их прекурсоров» от 4 марта 2011г. указывается, что субъективная сторона ст.234.5 может характеризоваться как умышленной, так и неосторожной формой вины (21). Что же касается ст.234.5 УК, субъективная сторона данного деяния должна характеризоваться неосторожной формой вины, однако из-за юридико-технического упущения законодателя, т.е. отсутствия в диспозиции специального указания на неосторожную форму вины, в соответствии со ст.24.2 УК мы, комментируя состав преступления в ст.234.5 УК, должны определять только умышленную форму вины. Законодатель для решения указанной коллизии или должен исключить ст.24.2 Общей части, или же внести изменения в соответствующие составы преступлений Особенной части УК 1999г. (далее в статье будут указаны на некоторые из них).

В литературе приводится классификация неосторожных преступлений по различным основаниям. Так, в зависимости от сферы деятельности выделяют четыре основные группы преступлений, совершаемых по неосторожности:

- 1) в быту (без использования технических средств);
- 2) в сфере взаимодействия человека с техникой;

3) в сфере профессиональной деятельности, не связанной с использованием управленческих функций или технических средств. Здесь имеются в виду преступления, связанные с ненадлежащим исполнением человеком своих профессиональных обязанностей, причиняющих вред обществу;

4) в сфере осуществления должностных (управленческих) функций.

По вышеуказанным же обстоятельствам Р.А.Забавко классифицирует неосторожные преступления на пять групп:

1) связанные с эксплуатацией механизмов, машин, узлов. Основные в данной группе правонарушения связаны с нарушением правил дорожного движения, транспорта всех видов;

2) связанные с использованием и применением оружия и специальных средств. Данная группа неосторожных правонарушений характерна для узкой категории лиц (военных, сотрудников правоохранительных органов, охотников и пр.);

3) связанные со спецификой профессиональной деятельности, для которой риск – неотъемлемая часть. К данной категории относятся врачи, сотрудники спасательных служб, специальных подразделений правоохранительных органов и т.п.;

4) связанные с использованием потенциально опасных технологий (микробиология, вирусология и т.п.);

5) бытовые неосторожные преступления (совершаемые в повседневной жизни, связанные, как правило, с личностью человека) (10, 3-6).

В зависимости от субъекта, совершающего неосторожные преступления, выделяют:

1) «случайные» неосторожные преступления. Такие преступления могут быть совершены любым лицом вследствие доступности для него необходимых составляющих криминогенной ситуации (доступность опасных технологий и энергий любым их пользователем).

2) «профессиональные» неосторожные преступления. Такие преступления могут быть совершены в связи с профессиональной принадлежностью лиц (инженера по технике безопасности, врачи и т.п.).

В зависимости от обстановки совершения неосторожных преступлений выделяют:

1) совершенные в нормальной обстановке, т.е. в условиях, соответствующих среднестатистическим нормам (достаточная видимость, приемлемая температура, отсутствие психологической нагрузки, дефицита времени и т.д.);

2) совершенные в чрезвычайной обстановке, т.е. в условиях, ограничивающих свободу и время для принятия решения. Например, во время вооруженных конфликтов, различных аварий и т.п.

На законодательном уровне в зависимости от характера и степени общественной опасности деяния утверждена классификация неосторож-

ных преступлений на:

1) неосторожные преступления категории преступлений, не представляющих большой общественной опасности;

2) неосторожные преступления категории менее тяжких преступлений;

3) неосторожные преступления категории тяжких преступлений (ст.15 УК 1999г.).

Следует заметить, что подобная классификация неосторожных преступлений на различные категории по тяжести впервые была осуществлена лишь в УК Азербайджанской Республики 1999г. В УК 1960г., выделившей лишь категорию тяжких преступлений в ст.7-1 (дополнена в 1972г.), в перечень тяжких преступлений неосторожные преступления не включались.

Вместе с тем классификация неосторожных преступлений в зависимости от характера и степени общественной опасности на различные категории всегда была спорным вопросом. Еще в советском уголовном праве мнения ученых по этому поводу разделялись. Одной из первых за необходимость выделения самостоятельной группы неосторожных преступлений высказалась Г.Л.Кригер: «критерии общественной опасности неосторожных преступлений иные, чем при умышленных преступлениях, и неосторожные преступления нельзя включать в общую систему классификации вместе с умышленными преступлениями» (15, 145-146). На целесообразность обособления данной категории преступных деяний указано и в работах Н.А.Стручкова, Н.И.Загородникова, Г.С.Курбанова и др. (23, 95; 11, 47; 17). Так, Д.О.Хан-Магомедов предлагал делить неосторожные преступления на:

1) преступления, не представляющие большой общественной опасности (с санкцией свыше трех лет лишения свободы);

2) малозначительные преступления, наказуемые до трех лет лишения свободы (29, 33).

Н.Ф.Кузнецова занимала иную позицию и считала, что классификация деяний, предложенная Д.О.Хан-Магомедовым, «излишне дробна и в ней не использован главный материальный признак – характер и степень общественной опасности деяния. Признавать неосторожные преступления малозначительными неверно по существу, ибо неосторожные общественно опасные деяния криминализируются законодателем лишь при высокой степени общественной опасности, определяемой тяжестью вредных последствий. Преступления же, причинившие тяжкий вред, нельзя именовать малозначительными» (16, 39).

Основы уголовного законодательства Союза ССР и союзных республик, принятые в 1991 году, но не вступившие в силу из-за развала СССР, также не включали неосторожные преступления в категорию тяжких. Однако при принятии новых УК РФ 1996г. и УК Азербайджанской

Республики 1999г. победила позиция правоведов, считающих, что неосторожные преступления стали обладать весьма высокой общественной опасностью в условиях научно-технического прогресса, и в связи с этим в некоторых случаях они наносят больший ущерб личности, обществу и государству, чем умышленные преступления. Кстати, не все бывшие союзные республики включили неосторожные деяния в категорию тяжких преступлений, что, на наш взгляд, является более правильным решением. Законодатель РФ впоследствии также изменил свою позицию по этому вопросу. Федеральным Законом РФ от 9 марта 2001г. были внесены изменения в ст.15 (Категории преступлений) УК РФ 1996г., согласно которым деяния, совершенные по неосторожности, исключались из категории тяжких преступлений и были дифференцированы только в первых двух категориях преступлений. Несмотря на то, что в азербайджанской науке неоднократно со дня вступления УК 1999г. поднимался вопрос об исключении неосторожных преступлений из категории тяжких преступлений и дифференциации неосторожных и умышленных деяний внутри одной и тоже категории, к сожалению, эта проблема до сих пор не решена (4; 22).

Система неосторожных преступлений в Особенной части УК Азербайджанской Республики 1999г. (по состоянию на 15 сентября 2016г.) включает 70 (10,4% всех деяний) деяний и согласно ст.15 УК все они включены в три категории: преступлений, не представляющих большой общественной опасности; менее тяжких преступлений; тяжких преступлений. Таким образом, законодатель ограничил максимум наказания за неосторожные преступления сроком лишения свободы в 12 лет, не включив неосторожные преступления в категорию особо тяжких преступлений. Следует заметить, что за годы действия с 1 сентября 2000 года нормативное содержание Особенной части УК было значительно увеличено. Оно пополнилось 150 новыми составами преступлений, из которых 13 (8,7%) составов были неосторожными деяниями. Большинство дополненных неосторожных деяний (9 составов) было включено в главу 29 УК (Преступления против правил безопасности движения и эксплуатации транспортных средств), что объясняется ростом числа транспортных преступлений и, следовательно, усилением мер борьбы с ними в последние годы.

В действующей редакции УК категория тяжких преступлений включает 128 составов, из которых субъективная сторона 14 составов характеризуется неосторожной формой вины (10,9% всех тяжких преступлений); категория менее тяжких преступлений (всего 275 составов) – 33 состава (12% всех менее тяжких преступлений) с неосторожной формой вины и категория преступлений, не представляющих большой общественной опасности (всего 222 состава) - 23 состава (10,4% всех преступлений, не представляющих большой общественной опасности) с неосторожной формой вины.

Одной из главных проблем, связанных с категоризацией неосторожных преступлений, является включение их законодателем в категорию тяжких преступлений.

В категории тяжких преступлений группа неосторожных деяний немногочисленна – 14 составов (10,9% всех тяжких деяний). Причем эти неосторожные тяжкие деяния, связанные с нарушением различных правил (безопасности движения и эксплуатации транспортных средств, безопасности на различных объектах и т.п.), становятся преступными, если только они привели к гибели людей или причинили определенный вред здоровью, т.е. по конструкции объективной стороны они являются материальными составами. На наш взгляд, законодатель проявляет непоследовательность в построении санкций тяжких неосторожных деяний, что сказывается и на их категоризации. Завышение максимальной санкции неосторожных преступлений на один или два года предопределяет включение их в категорию тяжких преступлений.

Вместе с тем разная социально-правовая природа неосторожных деяний и умышленных деяний требует дифференцированного подхода при определении уголовно-правовых последствий совершения преступления, а применяемые правовые последствия к тяжким преступлениям не учитывают форму вины и этим уравниваются тяжкие деяния, совершенные по умыслу и по неосторожности. Поэтому было бы правильным исключить неосторожные деяния из категории тяжких и отнести их к категории менее тяжких деяний. Показательны в этом отношении УК Республики Казахстан (как 1997г., так и 2014г.) (ст.10), УК Республики Беларусь (ст.12) и др., в которых изначально неосторожные преступления не были включены в категорию тяжких преступлений (25; 24). Законодатель РФ в декабре 2001г. внес изменения в ст.15 (категории преступлений) и также исключил неосторожные деяния из категории тяжких преступлений (26).

Следует проанализировать также место деяний, совершенных по неосторожности, в системе Особенной части УК. УК 1999г., по сравнению с предыдущими УК, также более последователен при систематизации норм Особенной части в зависимости от общности родового и видового объектов, которые, как мы знаем, определяются характером общественной опасности преступлений. Так, в действующем УК пересмотрено место многих преступных деяний, которое, как мы знаем, предопределяется родовым и видовым объектами. Например, в УК Азербайджанской ССР 1922, 1927 и 1960 годов в системе государственных преступлений оказались даже неосторожные преступления, посягающие на транспортную безопасность (нарушение правил междурядных полетов, нарушение правил безопасности движения и эксплуатации транспорта). При этом ответственность за часть других транспортных преступлений предусматривалась в главе преступлений против общественной безопасности и общественного порядка. В действующем УК 1999г. все транспортные пре-

ступления (за исключением ст.351-353 УК) объединены в единой главе 29 (Преступления против правил безопасности движения и эксплуатации транспортных средств) УК.

В действующей редакции УК 1999г. тяжкие преступления, совершенные по неосторожности, включены всего в два раздела УК: 9 из них входят в систему преступлений против общественной безопасности и общественного порядка (раздел X, глава 29), а 5 – в систему преступлений против военной службы (раздел XII, глава 35). При этом эти деяния, нарушающие различные правила (безопасности движения и эксплуатации транспортных средств, безопасности на различных объектах и т.п.) по неосторожности, классифицируются как тяжкие, если только совершение этих деяний привело к гибели людей. Но и здесь законодатель различил эти неосторожные тяжкие деяния по тяжести последствий. Условием отнесения неосторожных деяний к категории тяжких в ст.ст.262.3; 263.3; 265.3; 266.3; 268.3; 350.3; 351.3; 352.3 и 353.2 является наступление более тяжких последствий – смерть двух или более лиц, тогда как причинение смерти одному лицу в результате этих же деяний классифицируется как менее тяжкое преступление. В данном случае мы видим, что именно тяжесть наступивших последствий увеличивает степень общественной опасности деяния, и таким образом, служит основанием дифференциации ответственности неосторожных преступлений на различные категории.

Если обратить внимание на размеры лишения свободы в санкциях за неосторожные тяжкие деяния, то можно заметить, что за некоторые из них предусмотрено назначение наказания в виде лишения свободы на срок от 3 до 8 лет (ст.ст.263-1.3; 265.3; 265-1.3; 266.3; 268.3; 350.3), а за другие (ст.ст.262.3; 263.3; 351.3; 352.3; 353.2) – от 5 до 10 лет. Не оспаривая суровость наказания за эти неосторожные деяния, в то же время следует заметить, что включение их в одну категорию с такими тяжкими умышленными деяниями, как торговля людьми (ст.144-1.1 и 144-1.2), разбой (ст.181.1 и 181.2) и др., характер и степень общественной опасности которых несоизмеримо выше, является неправильным.

Но в любом случае исключение неосторожных преступлений из категории тяжких преступлений никак не должно пониматься, как смягчение уголовной политики государства за совершение неосторожных преступлений, влекущих тяжкие последствия. Наказание за них должно оставаться адекватным. А это будет возможным только в случае дифференциации типовых санкций за неосторожные и умышленные деяния внутри категорий менее тяжких преступлений и преступлений, не представляющих большой общественной опасности. Таким образом, последствия совершения преступлений будут зависеть как от категории преступления, так и от формы вины внутри одной и той же категории. И этим будет учитываться разная социально-юридическая природа неосторожных и умышленных преступлений.

Следует заметить, что увеличение Законом от 2 июля 2001г. максимального предела типовой санкции за совершение менее тяжких преступлений с пяти до семи лет, позволило отнести некоторые неосторожные деяния, максимальный предел наказания которых находился в диапазоне пяти-семи лет лишения свободы, из категории тяжких в категорию менее тяжких преступлений. Это, в частности, ст.ст.124.2; 223.2; 225.2; 263.2. Особо следует отметить в этом ряду убийство по неосторожности, которое и по УК 1960г., и по новым УК ряда бывших союзных республик никогда не относилось к категории тяжких преступлений. Санкция за совершение этого преступления предусматривает наказание в виде лишения свободы на срок «от двух до шести лет», поэтому в первоначальной редакции УК 1999г. это деяние было включено в категорию тяжких преступлений. Тогда как анализ реально назначенных наказаний за это преступление показывал, что в 1999г. из 14 осужденных за неосторожные убийства лишь половина была приговорена к лишению свободы (остальные были приговорены к видам наказаний, не связанным с лишением свободы), и то на сроки до одного года – 1 человек; от одного до двух лет – 5 человек; от двух до трех лет – 1 человек. Таким образом, максимальный срок в «шесть лет» за совершение этого преступления, был явно завышен и законодатель должен был это учитывать при принятии нового УК. Хорошо, что Закон от 2 июля 2001г. «исправил» это положение, внося изменения в ст.15 УК, и убийство по неосторожности автоматически перешло в категорию менее тяжких преступлений.

Как мы уже отмечали, законодатель допускает, на наш взгляд, технические упущения при формировании диспозиции некоторых преступлений, что порождает в теории и практике спорные моменты при определении субъективной стороны конкретных составов Особенной части УК.

Так, следует внести определенность насчет формы вины в ст.200.3 и 200.4 УК. Законодатель в ст.200.3 (основной состав производства и сбыта некачественной продукции) не указывает на форму вины, следовательно, в соответствии со ст.24.2 мы считаем это деяние умышленным. В качестве же необходимого элемента объективной стороны в ст.200.3 указаны последствия в виде причинения тяжкого или менее тяжкого вреда здоровью. В ст.200.4 определяется квалифицированный состав указанного деяния и указывается уже на неосторожную вину по отношению к наступившим последствиям в виде смерти потерпевшего. Следовательно, ст.200.4 мы также должны считать в целом умышленным преступлением, но совершенным с двойной формой вины. Однако подобную постановку вопроса мы не считаем правильным. Конструкция объективной стороны ст.200.3 является материальной, как и ст.200.4, поэтому в ст.200.3 (основной состав) отношение к последствиям деяния – причинению тяжкого или менее тяжкого вреда здоровью тоже законодательно следует определить как неосторожную форму вины, т.к. если там предположить умысел

по отношению к указанным последствиям, то в зависимости от цели и мотивов преступления деяние должно быть квалифицировано как преступление против личности или как терроризм. Поэтому отсутствие указания в ст.200.3 на неосторожную форму вины считаем технической ошибкой законодателя, ст.200.3 (основной состав) и 200.4 (квалифицированный состав) – неосторожные преступления. То же самое относится и к определению формы вины в ст.200-1.3 и 200-1.4 (незаконный оборот лекарственных средств). Эти деяния тоже законодательно определены как материальные составы и их следует считать совершенными по неосторожности, но для этого нужно в обязательном порядке дополнить ст.200-1.3 указанием на неосторожную форму вины.

В связи с указанными выше составами главы 24 (Преступления в сфере экономической деятельности) хотелось бы обратить внимание также на следующее. Мы считаем, что законодатель совершенно правильно в главе 29 (Преступления против правил безопасности движения и эксплуатации транспортных средств) УК в ст.262, 263, 263-1 дифференцирует ответственность за неосторожные преступления в зависимости от степени тяжести причинения вреда здоровью в отдельных составах. То же самое следует предусмотреть и в остальных главах УК и дифференцировать ответственность в зависимости от причинения тяжкого или менее тяжкого вреда здоровью. При этом удастся построить более оптимальные санкции.

Специфика преступлений против военной службы обусловила также определенные отличия в дифференциации уголовной ответственности. Так, именно в этой главе законодатель в одной и той же ст.328 (неисполнение приказа) устанавливает уголовную ответственность за умышленные и неосторожные преступления и при этом предусматривает общий особо квалифицированный состав для умышленных и неосторожных деяний. Из этого следует, что законодатель приравнивает статус умышленных и неосторожных преступлений в квалифицированных и особо квалифицированных составах. Все это сказывается и на построении санкций в главе 35 УК. Принципы построения санкций имеют в этой главе своеобразие. Главное при этом заключается в содержании санкций: наряду с общими видами основных наказаний (лишение свободы, штраф) в альтернативном порядке предусматриваются и такие специфические виды наказаний, как ограничение по военной службе и содержание в дисциплинарной воинской части.

Предусматривая уголовную ответственность за неосторожные деяния, законодатель часто использует в Особенной части УК такой прием, как выделение общих и специальных норм. Как общие нормы криминализованы неосторожные деяния, совершенные против жизни или здоровья в главе 18 УК (ст.124, 131). В этих случаях санкции преступлений по тяжести наступивших последствий дифференцированы, и деяния отнесе-

ны к различным категориям преступлений. Но большая часть неосторожных деяний представляет собой нарушение каких либо правил (например, ст.162, 262 и др.) и ответственность за них предусматривается в зависимости от родового и видового объекта в различных разделах и главах УК. Фактически все неосторожные преступления, совершенные вследствие нарушения каких либо правил, и приведшие к гибели людей, являются специальным нормами по отношению к ст.124 (убийство по неосторожности) УК. И по логике, санкции неосторожных специальных норм должны быть строже санкций неосторожных общих норм, но, в любом случае, они не должны быть приравнены к санкциям этих же деяний, совершенных по умыслу.

Таким образом, если одним из направлений реформы Общей части УК должна стать более последовательная дифференциация уголовной ответственности за умышленные и неосторожные преступления, то в Особенной части - оптимизация уголовной ответственности и наказания за неосторожные преступления при конструировании санкций. Как мы уже неоднократно отмечали в этой статье, законодатель Азербайджанской Республики четко очерчивает круг неосторожных деяний (ст.24.2). В основном, законодатель дифференцирует уголовную ответственность за неосторожные преступления в отдельных нормах: чаще - в самостоятельных статьях (ст.124, 262, 350 и др.), реже - в самостоятельных частях статьи (ст.240.4, ст.328.3 и др.), что является правильным решением, учитывая различие в юридической природе умышленных и неосторожных преступлений. Однако в некоторых преступлениях против военной службы законодатель допустил неточность при формулировке содержания диспозиции, которая может привести к выводу, что законодатель не дифференцирует уголовную ответственность за умышленное и неосторожное деяние. Например, в ст.352.1 (нарушение правил полетов или подготовки к ним) и ст.353.1 (нарушение правил кораблевождения). Так эти деяния законодатель конструирует как материальные составы и в качестве последствий указывает на «тяжкие последствия» или «смерть потерпевшего». При этом он помещает слово «по неосторожности» после слов «тяжкие последствия», что может привести к ложному выводу, что у виновного должен быть умысел в отношении наступления тяжких последствий и неосторожность – в смерти потерпевшего, что, конечно, неправильно. И в целом противоречит принятой в УК 1999г. законодательной технике не включения в один и тот же состав деяний, совершенных по неосторожности, и умышленно.

И в заключение статьи отметим основные проблемы, связанные с дифференциацией уголовной ответственности и категоризацией неосторожных преступлений:

1) определение единой типовой санкции за неосторожные и умышленные преступления внутри одной и той же категории (ст.15.2, 15.3 и 15.4);

2) включение неосторожных преступлений в категорию тяжких преступлений вопреки исторической традиции (ст.7-1 УК Азербайджанской 1960г.) и законодательной практики основных государств на постсоветском пространстве (РФ, Казахстана, Беларуси);

3) неразграничение уголовной ответственности за деяние в зависимости от формы вины в некоторых составах преступлений. Особенной части УК 1999г. (ст.328.3, 328.4; 352.1; 353.1);

4) законодательно-технические упущения, связанные с неуказанием в конкретных составах на неосторожную форму вины, что в соответствии с положением ст.24.2 УК не позволяет считать данное деяние неосторожным преступлением (ст.142, 200.3, 200-1.3, 247, 250, 251, 254, 255 и некоторые др.) вопреки юридической природе деяния.

ЛИТЕРАТУРА

1. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi. Bakı: Digesta, 2016, 464 s.
2. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin Kommentariyası / F.Y. Səməndərovun redaktəsi ilə. Bakı: Dığesta, 2011, 1056 s.
3. Azərbaycanda cinayətkarlıq və hüquqpozmalar: Statistik məcmuə. Rəsmi nəşr, Bakı, 2016, 101 s.
4. Səmədova Ş.T. Cinayətlərin kateqoriyaları. Bakı: Adıloğlu, 2007, 314 s.
5. Səməndərov F.Y. Cinayət hüququ. Ümumi hissə. Dərslik. Bakı: Hüquq yayım evi, 2015, 720 s.
6. Səməndərov F.Y. Kriminologiya. Bakı: Digesta, 2012, 240 s.
7. Агаев И.Б., Ревин В.П. Уголовное право Азербайджанской Республики. Учебник. М.: Юристъ. 2009, 684 с.
8. Гилязев Ф.Г. Вина и криминалистическое поведение личности: (Уголовно-правовые, криминологические и социально-психологические черты). М.: ВЗПИ. 1991, 144 с.
9. Дагель П.С. Неосторожность. Уголовно-правовые и криминологические проблемы. М.: Юридическая литература, 1977, 144 с.
10. Забавко Р.А. Неосторожные преступления – понятие, общая характеристика и виды // Вестник Восточно-Сибирского института МВР РФ. 2009, № 02, с.3-6
11. Загородников Н.И. Классификация преступлений и ее значение для деятельности органов внутренних дел. Учебное пособие. М.: МВШМ МВД СССР, 1983, 84 с.
12. Квашиш В.Е. Преступная неосторожность (социально-правовые и криминологические проблемы). Владивосток: ДВГУ, 1986, 191 с.
13. Комиссаров В.С., Самандаров Ф.Ю., Кузнецов А.П., Иманлы М.Н. Уголовное право Азербайджанской Республики. Учебное пособие. Баку: Юридическая литература, 2012, 468 с.
14. Комментарий к Уголовному кодексу Российской Федерации / Отв. ред. А.А. Чекалин. М.: Юрайт-Издат, 2006, 1228 с.
15. Кригер Г.А. Влияние характера общественной опасности преступления на дифференциацию и индивидуализацию наказания / Сб.: Проблемы правосудия и уголовного права. М., 1978, с.145-146
16. Кузнецова Н.Ф. Совершенствование норм о преступлении / Сб.: Проблемы совершенствования уголовного закона. М., 1984, с.25-39
17. Курбанов Г.С. Авторский проект Общей части нового Уголовного Кодекса Азербайджанской Республики. Баку: Ганун, 1997, 104 с.
18. Назаренко Г. В. Уголовное право. Общая часть. М.: Ось-89, 2005, 256 с.
19. Назарова К.О. Уголовное право Азербайджанской Республики. Общая часть. Учеб-

- ник. Баку: Элм и Техсил. 2015, 908 с.
20. Офиц. сайт МВД Азербайджанской Республики (Статистика) / URL: www.mia.gov.az
21. Офиц. сайт Верховного Суда Азербайджанской Республики / URL: <http://www.supremecourt.gov.az>
22. Самедова Ш.Т. Классификация преступлений в уголовном праве Азербайджанской Республики: проблемы и решения: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук, 2003, 34 с.
23. Стручков Н.А. Рец. на кн.: Основные направления борьбы с преступностью / Под ред. И.М. Гальперина и В.И. Курляндского. М., 1975 // Социалистическая законность. 1977. № 1, с.95-98
24. Уголовный Кодекс Республики Беларусь. СПб.: Юрид. центр Пресс, 2001, 474 с.
25. Уголовный Кодекс Республики Казахстан. СПб.: Юрид. центр Пресс, 2001, 466 с.
26. Уголовный Кодекс Российской Федерации. М.: Проспект, 2012, 208 с.
27. Уголовное право России. Практический курс / Под общ. ред. А. И. Бастрыкина; под науч. ред. А. В. Наумова. М.: Волтерс-Клувер, 2007, 808 с.
28. Уголовное право России. Части Общая и Особенная / Под ред. А. И. Рарога. М.: Эксмо, 2012, 494 с.
29. Хан-Магомедов Д.О. Проблемы классификации преступлений с учетом их общественной опасности / Сб.: Проблемы совершенствования уголовного законодательства и практики его применения. М., 1983, с.33-39.

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ CİNAYƏT MƏCƏLLƏSİNDƏ EHTİYATSIZLIQDAN TÖRƏDİLMİŞ CİNAYƏTLƏRİN SİSTEMİ

Ş.T.SƏMƏDOVA

XÜLASƏ

Məqalədə ehtiyatsızlıqdan törədilmiş cinayətlərin Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsində anlayışı, yeri və növləri, qanunverici tərəfindən bu cinayət tərkiblərinin bir-biri ilə və ümumiyyətlə cinayət qanununun Xüsusi hissənin sistemində qarşılıqlı əlaqəsi xüsusi olaraq araşdırılır. Müəllif ehtiyatsızlıqdan törədilmiş cinayətlərə görə cinayət məsuliyyətinin diferensiasiyasına, bu cinayət əməllərinə görə sanksiyaların qurulmasına, habelə bu cür cinayətlərin təsnifatı problemlərinə diqqət yetirir. Qanunverici tərəfindən yol verilmiş texniki xarakterli boşluqlara görə Azərbaycan cinayət hüququnda ehtiyatsızlıqdan törədilmiş cinayətlərin konkret cinayət tərkiblərinin şərhində bəzi müəlliflər tərəfindən yanlışlıqlara yol verilir.

Açar sözlər: ehtiyatsızlıqdan törədilmiş cinayətlər, təqsirin formaları, cinayətkar özünə-güvənmə, cinayətkar etinatsızlıq, cinayət məsuliyyətinin diferensiasiyası, sanksiyaların qurulması

SYSTEM OF CRIMES COMMITTED THROUGH NEGLIGENCE IN THE CRIMINAL CODE OF THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN

Sh.T.SAMADOVA

SUMMARY

The article examines the location, concept and types, especially the legislative formulation *corpus delicti* of crimes committed through negligence in the system as a relationship with each other, and in the Special Part of the Criminal Code of the Republic of Azerbaijan as well. The author pays particular attention to the differentiation of criminal responsibility and construction of sanctions of crimes committed through negligence, as well as issues related to their categorization. Attention is drawn to the wrong interpretation of some compositions of crimes committed through negligence in connection with the legislative omissions of scientific and technical nature.

Key words: crimes committed through negligence, forms of guilt, criminal negligence, criminal presumption, differentiation of criminal responsibility, construction of sanctions

UOT 349:336.12; 347.73**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA
FƏRDİ MƏHKƏMƏ AKTLARININ NÖVLƏRİ**

Ü.B.YUSİFOVA
Bakı Dövlət Universiteti
k.kalb79@gmail.com

Məqalədə fərdi məhkəmə aktlarının müxtəlifliyi şəraitində onların ayrı-ayrı növlərinin tədqiqinin vacibliyi qeyd olunur və məhkəmə aktlarının hüquqi təbiəti və təyinatının fərqliliyinə diqqət çəkilir. Eyni zamanda məqalədə fərdi məhkəmə aktlarının əsas əlamətləri, həmçinin onların fərqləndirmə meyarları araşdırılır. Qeyd olunur ki, fərdi məhkəmə aktlarının səciyyəvi əlamətlərinin müəyyənləşdirilməsi dəqiq elmi təsnifatın aparılması üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Açar sözlər: hüquqi, fərdi, məhkəmə, qeyri-normativ, tənzimləmə, akt, qanunvericilik.

Fərdi hüquqi aktlar sırasında məhkəmə hakimiyyəti orqanlarının aktları xüsusi yer tutur. Bu ilk növbədə onunla əlaqədardır ki, məhkəmə hüquq tətbiq etmə fəaliyyəti sadəcə olaraq hüququn realizə forması deyil, o, hüquq tətbiqetmənin spesifik tipidir, özünün subyektiv tərkibi, habelə digər xüsusiyyətləri ilə idarəetmə və inzibati hüquq tətbiqetmə tipindən fərqlənir (1, 11).

Məhkəmə orqanlarının hüquqi aktlarının xüsusi statusu həmçinin onların dövlət mexanizmində artan rolu ilə şərtlənir. Bunun göstəricisi kimi son illər məhkəmə müdafiəsi ilə bağlı vətəndaşların müraciətlərinin xeyli çoxalması və bununla əlaqədar müvafiq məhkəmə aktlarının sayının artmasıdır. Bu zaman qəbul edilən fərdi hüquqi aktlar vasitəsilə məhkəmələr normativ hüquqi aktların göstərişlərini bir çox cəhətdən inkişaf etdirirlər. Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyi Kollegiyasının 29 noyabr 2011-ci il tarixli 3-N nömrəli Qərarı ilə təsdiq edilmiş Azərbaycan Respublikasının məhkəmələrində kargüzarlığın aparılmasına dair Təlimatın 10-cu bəndinə görə, məhkəmələrdə sənədlərin yaranmasının hüquqi əsasları aşağıdakılardır:

- qüvvədə olan qanunvericilik aktlarının tələbləri;
- yuxarı məhkəmələrin tövsiyələri;
- məhkəmə tərəfindən onun üzərinə düşən vəzifələrin icra edilməsi üçün səlahiyyətləri daxilində cari təşkilati-sərəncamverici və ya inzibati-təsərrüfat fəaliyyətinin həyata keçirilməsi;

- məhkəmə aparatı işinin hüquqi tənzimləmə zərurətinin yaranması.

Y.V.Xaxaleva qeyd edir ki, məhkəmə fəaliyyəti heç bir halda normayaratma ilə birləşmir və məhkəmənin qərarları üçün hüquq tətbiqetmənin aşağıdakı ümumi xüsusiyyətləri xarakterikdir:

- ümumilikdə birdəfəlik əhəmiyyət daşıyır, yəni konkret həyati məsələyə aiddir və konkret şəxslərə ünvanlanan fərdi göstərişləri ehtiva edir;

- rəsmi akt-sənəddir, dövlətin iradəsini ifadə edir və səlahiyyətli orqan tərəfindən verilir;

- müvafiq hüquqi tərkibdə son element olaraq müəyyən fərdi xarakterli hüquqi nəticələr yaradır;

- ümumi normalar əsasında məhkəmənin göstərişi konkret şəxslər üçün fərdi davranışı müəyyən edir;

- məhkəmə qərarı yalnız konkret iş üzrə hüquq tətbiqetmə nəticəsinin zahiri formal təsbitidir;

- dövlət məcburetmənin həyata keçirilməsinin real üsuludur (2, 16).

Fərdi məhkəmə aktı rəsmi xarakter daşıyır və məhkəmə hakimiyyəti orqanları tərəfindən verilir. Başqa sözlə, fərdi məhkəmə aktlarının əsas xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, belə növ aktların qəbuletmə subyekti qismində xüsusi səlahiyyətli dövlət orqanı – məhkəmə çıxış edir. Bundan əlavə, konkret məsələ üzrə hüquq tətbiqetmə prosesini dəstəkləyən və tamamlayan fərdi məhkəmə aktı hər zaman yazılı ifadə formasında çıxarılır. Yalnız məhkəmə hakimiyyəti orqanlarının aktlarına xas olan bu əlamətin hüquqi əhəmiyyəti üzərində ətraflı dayanmaq məqsəduyğundur. Hesab edirik ki, şifahi hüquqi aktdan fərqli olaraq, məhz hüquqi aktın yazılı ifadə forması fərdi-hüquqi göstərişin məzmunu barədə tam və obyektiv təsəvvür yarada bilər. Bu, aşağıdakı amillərin nəzərə alınması baxımından da önəmlidir:

1) saxlama müddətinin təyin edilməsi (aktın əslə və ya məhkəmə orqanı tərəfindən aktın təsdiq olunmuş surəti);

2) hüquqi göstərişin (onun məzmununun və müddətinin) mövcudluğunun təsdiq edilməsi;

3) hüquqi göstərişin qəbulu ilə bağlı hüquqi nəticələrin baş verməsi (məsələn, aktın preyardisiya xarakteri);

4) nəzarətin və qanunçuluğun təmin edilməsi.

Məlumdur ki, məhkəmə aktlarının əksəriyyəti fərdi hüquq tətbiqetmə çərçivəsində qəbul olunur, yəni birdəfəlik xarakter daşıyır və konkret şəxslərə ünvanlanır. İstisna hal kimi, normativ hüquqi aktların tam və ya qismən qüvvədən düşmüş hesab edilməsi barədə məhkəmə aktları təşkil edir. Belə növ məhkəmə aktlarının mövcudluğu onların qeyri-müəyyən şəxslərə şamil olunmasından irəli gəlir. Həmin hüquqi aktların fərdi məhkəmə hüquq tətbiqetmə aktlarına oxşar olmasına baxmayaraq, onlar məhkəmə hakimiyyəti orqanının özünəməxsus funksiyasının (məhkəmə nəzarətinin) təcəssümüdür.

Fərdi məhkəmə aktı prosessual qanunvericiliyin və kargüzərliq qaydalarının göstərişlərinə əsaslanır. Fərdi məhkəmə aktının xüsusi qəbuletmə qay-

dası onu digər hüquq tətbiqetmə aktlarından fərqləndirir. Bu onunla izah olunur ki, ədalət mühakiməsi “qanunla əsaslı şəkildə müəyyənləşdirilmiş yurisdiksiya fəaliyyətinin daha mürəkkəb formasıdır və onun pozulması halları məhkəmə hökmünün, mülki və ya iqtisadi mübahisələr üzrə qərarların ləğv edilməsi üçün əsas ola bilər” (3, 81). Belə ki, məhkəmə qəraradlarının qəbulu Azərbaycan Respublikası Mülki Prosessual Məcəlləsinin 263-269-cu maddələri və Azərbaycan Respublikası İnzibati-Prosessual Məcəlləsinin 80-ci maddəsi, məhkəmə əmrinin çıxarılması isə Azərbaycan Respublikası Mülki Prosessual Məcəlləsinin 275-284-cü maddələri ilə dəqiq tənzimlənir.

Bundan əlavə, məhkəmə aktı müəyyən struktura malik xüsusi prosesual formada qəbul olunur. Cari qanunvericiliyin müddəalarına uyğun olaraq hüquq mühafizə orqanları və məhkəmələr tərəfindən qəbul olunan fərdi hüquqi aktlar ən təkmil hüquq tətbiqetmə aktlar sırasına daxildir və öz dəqiq strukturu ilə səciyyələnir. Bunun səbəbi kimi onların forma və məzmununun vəhdəti çıxış edir. Baxılan məsələnin xarakterindən asılı olaraq bu növ hüquqi aktlar aşağıdakı hissələrdən və məlumatlardan ibarətdir:

- giriş hissəsi. Burada hüquq tətbiqetmə aktın adı, tarixi və qəbulatma yeri, məhkəmə orqanının (vəzifəli şəxsin) adı, işin adı və işdə iştirak edən şəxslərin adları əks olunur.

- təsviri hissə. Məhkəmə aktının təsviri hissəsində əsasən işin faktiki halları, habelə işin müvafiq məhkəmədə baxılmasına əsas verən müddəalar yer alır.

- əsaslandırıcı hissə. Bu hissədə aktı qəbul edən məhkəmə orqanının dəlilləri, tərəflərin ifadələrini təsdiq və ya inkar edən, habelə qəbul edilən aktın xeyrinə olan dəlillər bildirilir.

- nəticəvi hissə. Məhkəmə aktının yekun struktur bölməsi olaraq nəticəvi hissə imperativ şəkildə məhkəmə orqanının baxılmış iş üzrə nəticələrini əks edir. Burada həmçinin qərarın məcburi icrası, onun yenidən baxılması və ya qəti olması barədə müddəalar, hüquqi qüvvəyə minməsi və s. digər məsələlər öz həllini tapır.

Fərdi məhkəmə aktı onu digər fərdi hüquqi aktlardan fərqləndirən xüsusi yoxlama və ləğv etmə qaydasına malikdir. Bu səciyyə hakimyyə bəlgüsü sistemində məhkəmə hakimyyətinin xüsusi rolu ilə şərtlənir. Belə ki, qanunvericilik və icra hakimyyəti orqanlarının aktları məhkəmə icraatının predmeti ola bilərlər. Lakin qanunvericilik və icra hakimyyəti orqanları məhkəmə aktlarına münasibətdə yoxlama funksiyasına malik deyillər.

Qanunvericilikdə nəzərdə tutulan bəzi hallarda məhkəmə aktı məhkəmə tərəfindən ləğv edilə bilər. Məcələ, Azərbaycan Respublikası Mülki Prosesual Məcəlləsinin 283-cü maddəsi bu cür qaydanı məhkəmə əmri (“Borclunun etirazı prosesual baxımdan iddia ərizəsinə bərabər tutulur. Əgər o, vaxtında verilmişdirsə, hakim əmri ləğv edir və materiallar bu Məcəllə ilə müəyyən edilmiş ümumi müddəalara uyğun olaraq iddia icraatına keçir”), 249-cu maddəsi qiyabi qətnamə (“Hakim, qiyabi qətnamənin ləğvi haqqında ərizəyə baxaraq, ərizənin təmin olunmaması haqqında, yaxud qiyabi qətnamənin ləğv

edilməsi və işin təzələnərək mahiyyəti üzrə baxılması barədə qərardad çıxarır”), 316-cı maddəsi şəxsin xəbərsiz itkin düşmüş hesab edilməsi və ya ölmüş elan edilməsi (“Xəbərsiz itkin düşmüş hesab edilən və ya ölmüş elan edilən şəxs gəldikdə və ya onun olduğu yer aşkar edildikdə, məhkəmə yeni qətnamə ilə özünün əvvəl çıxarmış olduğu qətnaməsini ləğv edir. Bu qətnamə müvafiq olaraq əmlakın idarə edilməsinin ləğvi üçün və vətəndaşlıq vəziyyəti aktlarının qeydiyyatı kitabında şəxsin ölməsi barədə qeydin ləğv edilməsi üçün əsasdır”) barəsində nəzərdə tutur.

Bununla əlaqədar cari qanunvericiliyin müddəaları arasında məhkəmə aktlarının növlərinə dair kəskin fərqlərin olmasını qeyd etmək lazımdır. Belə ki, Azərbaycan Respublikasının Mülki Prosessual Məcəlləsinin 15.1-ci maddəsinə əsasən, “Məhkəmə məhkəmə aktlarını qətnamə, qərardad, qərar və əmr formasında qəbul edir”. Bundan fərqli olaraq, Azərbaycan Respublikasının İnzibati Prosessual Məcəlləsinin 20-ci maddəsində (Təqdimetmə) digər hüquqi akt (sərəncam) da göstərilir. Həmin Məcəllənin 20.1-ci maddəsinə əsasən “Müddətin axımının başlanmasına səbəb olan məhkəmə qərarları, qərardadları, sərəncamları (bundan sonra - məhkəmə aktları), eləcə də məhkəmə iclasının tarixinin müəyyən olunması ilə və ya məhkəməyə çağırışla bağlı olan məhkəmə sənədləri proses iştirakçılarına şəxsən və ya digər üsullarla təqdim edilməlidir”. Hesab edirik ki, Mülki Prosessual Məcəllədə ümumi formada ölkədə məhkəmə orqanlarının qəbul etdiyi aktlar qeyd edildikdən sonra İnzibati Prosessual Məcəllədə daha bir məhkəmə aktının (sərəncamın) göstərilməsi hüquqi texnikanın qaydalarına ziddir. Bununla əlaqədar ya məhkəmə sərəncamlarının da Azərbaycan Respublikasının Mülki Prosessual Məcəlləsinin 15.1-ci maddəsindəki siyahıya daxil edilməsi, ya da həmin maddənin “mülki məhkəmə icraatı üzrə” sözləri ilə başlanılması məqsədmüvafiqdir. İnzibati Prosessual Məcəlləsinin 83.3.1-ci, 99.2.1-ci və 119.2-ci maddələrində “qərardad” sözündən bilavasitə sonra “sərəncam” sözünün gəlməsi və həmin sözün mötərizədə göstərilməsi də həmin hüquqi aktların müxtəlif məsələlər üzrə qəbul olunmasına baxmayaraq, onların mahiyyətcə eyni bir hüquqi akt olmasına dəlalət edir. Odur ki, həmin Məcəllədə “sərəncam” sözünün möhtəzədə deyil “və ya” “qərardad” sözündən “və ya” sözləri ilə ayrılması məqsədmüvafiqdir.

Bundan əlavə, Azərbaycan Respublikasının İnzibati Prosessual Məcəlləsinin məhkəmə hazırlıq icraatına həsr olunmuş 49-cu maddəsinin ikinci hissəsinin “Məhkəmənin bütün sərəncamları barədə proses iştirakçılarına vaxtında məlumat verilməlidir” redaksiyada verilməsini uğursuz hesab etmək olar. Belə ki, maddənin məntiqi mənasından məlum olur ki, burada məsələ məhkəmənin müvafiq göstərişlərinə aiddir. Maddənin bilavasitə mətnindən isə bəlli olur ki, bu yalnız məhkəmə tərəfindən hüquqi akt qismində qəbul olunan yalnız “bütün sərəncamlarına” şamil olunur. Bununla əlaqədar, fikrimizcə, həmin maddədə “sərəncamları” sözünün “yazılı göstərişləri” sözü ilə əvəz olunması məqsədmüvafiqdir.

Məhkəmənin fərdi aktı icra üçün məcburidir və dövlət məcburiyyəti ilə

təmin olunur. Qanunvericilikdə dəqiq nəzərdə tutulan konkret müddətdən sonra məhkəmə aktı qanuni qüvvəyə minir. Belə bir əhəmiyyətli müddəanın olmaması məhkəmə aktları yalnız tövsiyə xarakter daşmasına və onların icrası müstəsna olaraq hüquq münasibətlərinin iştirakçılarının istək və arzularından asılı vəziyyətə düşmək təhlükəsinə səbəb olardı.

Yuxarıda sadalanan əlamətlər əsasında fərdi məhkəmə aktları hüquqi aktların çoxsaylı qrupunu təşkil etməklə yazılı hüquqi sənəd olaraq hüquqi işin baxışının nəticəsi kimi çıxış edir. Fərdi məhkəmə aktının mahiyyətinin açıqlanması baxımından onun forması, qəbulu, ləğvinə dair qaydaların, habelə məzmunu ilə bağlı tələblərin nəzərə alınması vacibdir.

Beləliklə, məhkəmə qərarı (qətnaməsi, hökmü) məhkəmənin baxışına təqdim olunmuş müvafiq mübahisə üzrə mübahisənin tərəfləri üçün məcburi qüvvəyə malik olan hüquqi aktdır. Cari qanunvericiliyə müvafiq olaraq məhkəmə qərarı işin mahiyyəti üzrə baxışına yekun vuran məhkəmə aktıdır. Cinayət prosesində məhkəmə icraatı vasitəsilə məhkəmə hökmü çıxarılır. Azərbaycan Respublikası Cinayət-Prosesual Məcəlləsinin 7.0.45-ci maddəsinə əsasən “məhkəmənin hökmü - şəxsin təqsirləndirildiyi əməllərdə onun təqsirli olub-olmaması, təqsirləndirilən şəxsə cəza tətbiq edilib-edilməməsi haqqında birinci və apellyasiya instansiyası məhkəməsində məhkəmə baxışı nəticəsində hakimin (hakimlərin) çıxardığı qərardır”.

Məhkəmə aktlarının növləri kifayət qədər çoxsaylıdır. Bununla əlaqədar onların dəqiq təsnifatının verilməsi nəzəri-praktiki nöqteyi-nəzərdən mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Fikrimizcə, bu zaman əsas təsnifat meyarı qismində məhkəmə prosesi zamanı müvafiq aktların yerinə yetirdiyi funksiyanı rəhbər tutmaq düzgün olardı. Bununla əlaqədar aşağıdakı növ məhkəmə aktlarını fərqləndirmək lazımdır:

1) əsas məhkəmə aktları. Əsas məhkəmə aktları qismində məhkəmə qərarı (qətnaməsi) və hökmü çıxış edirlər. Onların xüsusi rolu müvafiq hüquqi halın mahiyyəti üzrə həll olunması ilə şərtlənir;

2) koməkçi məhkəmə aktları. Koməkçi məhkəmə aktları müxtəlif məhkəmə hərəkətlərini təmin edirlər. Bunlar hüquqi işin baxışı zamanı məhkəmənin ayrı-ayrı məsələlər (məsələn, işin təxirə salınması, məhkəmə icraatına xitam verilməsi) üzrə mülahizələrini əks edirlər;

3) əlavə məhkəmə aktları. Əlavə məhkəmə aktları (məhkəmə iclaslarının protokolları) məhkəmə icraatının prosedur məsələlərini, onun gedişatını təsbit edirlər. Bu məhkəmə aktlarının əhəmiyyətinin inkar edilməsi üçün əsaslar yoxdur. Çünki bəzən baxılan işin nəticəsinə bilavasitə təsir edən məlumatlar bu növ aktların mətnində yer ala bilər.

Müasir dövrdə məhkəmə qərarının anlamına dair iki əsas yanaşmanı fərqləndirmək olar. Birinci yanaşmaya müvafiq olaraq, əgər əvvəllər “məhkəmə qərarı” termini ilə məhkəmə orqanlarının bütün hüquq tətbiqetmə aktları əhatə edilirdisə, hal-hazırda məhkəmə qərarı yalnız məhkəmə hüquq tətbiqetmə aktların bir növü qismində çıxış edir. Bu yanaşma tərəfdarlarının mülahizəsinə

görə, məhkəmə qərarı maddi və prosessual normalara ciddi surətdə uyğun olaraq işi mahiyyəti üzrə həll edən məhkəmə aktıdır.

İkinci yanaşmaya görə, məhkəmə qərarı hüquqi faktdır. Lakin hər hansı məhkəmə qərarı hüquqi fakt (məsələn, məhkəmə yalnız şəxsin hüquqi vəziyyətini, onun statusunu müəyyənləşdirdikdə, hüquq subyektivliyini təyin etdiyi halda) əlamətlərinə malik deyil (4, 15). Prosessual hüquq münasibətlərində məhkəmə qərarı məhkəmənin işdə iştirak edən şəxslər qarşısında müvafiq vəzifələrin icrası aktı, habelə eyni zamanda icraatı tamamlayan hüquqi fakt qismində çıxış edir.

Bütün məhkəmə aktları iki böyük qrupa (prosessual və qeyri-prosessual) bölünür. Prosessual məhkəmə aktları məhkəmənin hüquqi fəaliyyəti, onun nəticələri ilə əlaqədardır. Həmin akt-sənədin mahiyyəti ilk növbədə ondan ibarətdir ki, orada prosesin lideri funksiyasını yerinə yetirən məhkəmənin hökmran iradəsi ifadə olunur (5, 18). Məhkəmənin bu aktları özündə mübahisəli hüquq münasibətlərinin iştirakçıları üçün məhz hüquqi nəticələri əks etdirir. Hüquqların mühafizəsi və qanuni maraqlar üzrə məhkəmənin işinin yekunu məhz prosessual məhkəmə aktlarında öz ifadəsini tapır, onların vasitəsilə hüququn mübahisəsi aradan qaldırılır və hüquq subyektləri tərəfindən onların subyektiv hüquqlarının həyata keçirilməsi üçün şərait yaranır.

N.Y.Molodkin hüquqi tənzimləmənin təyinatından asılı olaraq bütün məhkəmə aktlarını aşağıdakı növlərə bölməyi təklif edir:

- 1) məhkəmə hüquq tətbiqetmə aktları;
- 2) məhkəmə şərh aktları.

N.Y.Molodkinin fikrinə görə, məhkəmə hüquq tətbiqetmə aktları fərdi göstərişlərin zahiri ifadə formasıdır. Onların vasitəsilə fərdi-hüquqi tənzimləmə həyata keçirilir, məhkəmə şərh aktları isə hüquqi göstərişlərin (həm normativ, həm də fərdi) məzmunu barədə mühakimələrin (təsviredici, informativ) zahiri ifadəsidir (6, 9).

Hesab edirik ki, bu təsnifat qəbul edilməzdir, çünki məhkəmə aktı vahid aktdır və məhkəmə şərh bütünü məhkəmə aktlarında həyata keçirilə bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Рафиков Р.Р. Судебное правоприменение: теоретико-правовой анализ: Автореф. дис... канд. юрид. наук. Нижний Новгород, 2006, 20с.
2. Хахалева Е.В. Обоснованность решения суда общей юрисдикции: Дис... канд. юрид. наук. Краснодар, 2005, 193с.
3. Bəktaş S.İ. Məhkəmə hakimiyyəti anlayışı və onun əlamətləri // Bakı Universitetinin xəbərləri. Sosial-siyasi elmlər seriyası, 2005, № 2, s. 74-83.
4. Власенко В.А. Судебное решение как основание установления гражданских прав и обязанностей: Автореф. дис... канд. юрид. наук. Ростов-на-Дону, 2011, 28с.
5. Лукьянова Е.Г. Юридические факты, опосредующие процессуальные правоотношения // Право и политика, 2001, № 11, с.14-19.
6. Молодкин Н.Е. Функции судебных актов в правовом регулировании: Автореф. дис... канд. юрид. наук. М., 2005, 22с.

ВИДЫ ИНДИВИДУАЛЬНЫХ СУДЕБНЫХ АКТОВ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКЕ

У.Б.ЮСИФОВА

РЕЗЮМЕ

В статье в первую очередь отмечается, что в условиях разнообразия судебных актов важно их четкое отграничение друг от друга, так как каждый из них имеет свою собственную природу и назначение. В этой связи в статье рассматриваются основные признаки индивидуальных судебных актов, а также критерии их разграничения. Отмечается необходимость проведения четкой научной дифференциации индивидуальных судебных актов.

Ключевые слова: правовой, индивидуальный, суд, ненормативный, регулирование, акт, законодательство.

TYPES OF INDIVIDUAL COURT ACTS OF THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN

U.B.YUSIFOVA

SUMMARY

It is noted in the article that there is a variety of court acts. In this sense, it is important to define distinct separation of court acts, as each of them has its own nature and purpose. The article discusses main features of individual court acts. It is noted that a clear scientific differentiation of individual court acts is a very important issue for their systematization.

Keywords: legal, individual, court, non-normative, regulation, act, legislation.

UOT 5901.01

**ОИК и ОИС КАК ЕДИНЫЙ МЕЖДУНАРОДНЫЙ
РЕЛИГИОЗНО-ПРАВОВОЙ ИНСТИТУТ****С.С.АЛИЕВА****Бакинский Славянский Университет
asabina75@mail.ru**

В статье подчеркивается, что исламский фактор в первые десятилетия XXI века во всём мире приобретет большое значение. ОИК и нынешний ОИС базируются на исламской идеологии и все радикальные вопросы, которые ставятся на различных заседаниях этих двух организаций, по существу, отражают жизнь людей по преимуществу мусульманских стран. Крупнейшие международные организации представлены в данной статье как единый и слаженно работающий политико-религиозный организм. На планете имеются солидные религиозные организации, которые участвуют в мировой политической жизни. Они перечислены в статье. Но среди них, только ОИК и ОИС по роду своей деятельности стоят на страже интересов восточных государств-членов. В их резолюциях отражены самые острые и болезненные проблемы, волнующие весь современный мусульманский мир.

Ключевые слова: Организация Исламской Конференции, Организация Исламского Сотрудничества, международные организации, религия и политика, исламская идеология.

ОИК («Организация Исламской Конференции») на сегодняшний день является одной из самых влиятельных и авторитетных в мусульманском мире. Основанная в 1969 году, она до сих пор объединяет многочисленные страны с преимущественно мусульманским населением. Примечательно, что её цели с конца 1960-начала 1970-х годов существенным образом не изменились: организация, в первую очередь, призвана обеспечить решение всевозможных проблем, связанных с исламской солидарностью в социальной, экономической и политической сферах. Кроме того, в одну из актуальных задач ОИК с момента её зарождения входит борьба против сил колониализма, неоколониализма и расизма, поддержка Организации освобождения Палестины и т.п. Статусом наблюдателя при ОИК обладают Босния и Герцеговина, Центральная Африканская республика, Российская Федерация, а также Национально-освободительный фронт Филиппин Моро и ряд организаций (ООН, Движение

неприсоединения и другие). Штаб-квартира организации находится в Джидде.

ОИК базируется на исламской идеологии, и данный фактор в текущем пятнадцатилетии XXI века во всём мире приобретает чрезвычайно важное значение. Ведь не секрет, что множество политических событий в нынешний исторический период стало носить религиозный оттенок, по крайней мере, конфликты на конфессиональной почве являются первопричиной военных столкновений. Нет сомнений в том, что ряд крупных религиозных организаций участвует в мировой политической жизни. Например, деятельность Русской Православной и Римско-Католической церквей, Апостольская Православная Автокефальная Церковь Илии II, некоторые другие мусульманские конфессиональные организации. Однако позитивная миротворческая роль ОИК особенно значима и эффективна, потому что в XXI веке к её наиболее важным и судьбоносным решениям, выводам и резолюциям неоднократно обращается ряд государственных и политических деятелей, прежде всего в расчёте на посредничество при возникновении и развитии остро конфликтных ситуаций.

Исламский фактор ОИК - это не только базовая субстанция; он выступает как своего рода сигнализатор тех процессов, в основе которых лежат религиозные ценности, категории нравственности/безнравственности, ответственности/безответственности. Лидеры правительственной легальной организации, конечно, чаще отталкиваются от первого. Это характеризует внешнюю и внутреннюю деятельность ОИК, взаимоотношения с другими государствами-членами, определяет саму суть и образ жизни народов, включая психологические (поведенческие) модели и соответствующие представления о менталитете наций и народностей. Вот почему политика и ислам, несмотря на свои различные функции воздействия на массы, на современном этапе истории оказались очень тесно взаимосвязанными. Переплетение политических и исламских установок оказалось частью плодотворной деятельности некоторых духовных организаций, прежде всего легальной правительственной - ОИК и государства, в целом. И это активно проявляется как на региональном (субрегиональном), так и международном уровнях.

Отличительной чертой ОИК, как и некоторых однотипных с ней исламских международных организаций, является их «дублирующий» характер, что проявляется в тенденции к созданию в исламском мире структур, аналогичных западным организациям. Так, ряд аналитиков называют ОИК «мини ООН» исламского мира, а ИСЕСКО (Исламская организация по делам образования, науки и культуры), в свою очередь, отчасти дублирует функции ЮНЕСКО. Политолог А.А.Игнатенко считает, что в этой политической трансформации понятий «просматривается относительная альтернативность обобщённой схемы в общей системе всех международных организаций исламского мира в целом, которые анало-

гичны системам Запада как неорганичным для исламских государств» [1, 8].

Симбиоз мусульманского и западноевропейского миров в наше время порождает острую полемику в ОИК по защите модернизации прежних ценностей, традиций и заповедей ислама, с одной стороны, и невнимание к научно-техническим достижениям Запада - с другой. Реформаторы, в целом, не отрицают, что ОИК - это легальный правительственный международный религиозно-правовой институт. Но в процессе декламации исламского вероучения они в первые годы XXI столетия вступили в острую полемику с, так называемыми, мусульманскими традиционалистами и представителями реструктуриализационных (светских) концепций. Ведь, начиная с 1990-х годов, многие мусульманские народы постепенно высвобождаются от бывшей жёсткой колониальной зависимости. Мир ислама твёрдо выдвигает тезис о собственном пути развития как единственно правильном, чуть ли не приемлемом для большинства государств с компактным проживанием людей разных вероисповеданий. Разумеется, демографическая картина некоторых европейских или западных стран вносила определённые коррективы в этот актуальный вопрос, а именно: к местному населению примешивалась широкая эмиграционная волна, исповедовавшая ислам. Так или иначе, но в конце XX века с новым всплеском активности возобновилась защита традиционных ценностей ислама. Создаются такие концепции, как «исламское государство», «исламское правление», «исламская экономика», «исламская идеология», «исламский социализм» и другие. Создатели подобного рода концепций, как правило, защищают интересы левого крыла радикального исламизма. Современный арабский политолог Мухаммед Махди Банда Мукадам считает: именно пропаганда радикального исламского движения в ряде мусульманских стран является одной из главнейших предпосылок создания ОИК в 1969 году. (Одна из его статей так и называется: «Причины и предпосылки возникновения Организации Исламского Сотрудничества и роль в ней Саудовской Аравии») [2, 43].

С современных политических воззрений некорректно сбрасывать со счетов настоящие концепции, но следует признать, что они всё же не имели решающего значения для развития мирового мусульманского движения в целом. Но пробный камень в расширении мусульманского регионального объединения был всё-таки заложен. Это и подтвердила ОИК. Только этой организации, как считают многие нынешние политики, аналитики, политологи и философы-религиоведы, удалось за полстолетия объединить наибольшую часть мусульманских государств на основе принципов исламской солидарности, причём, юридически закрепив своё влияние в данном регионе. Поистине ОИК с 1969 по 2010 годы превратилась в мощный международный религиозно-правовой институт. Ещё в декларации, принятой 24 сентября 1969 г., были сформулированы моти-

вы и платформа проведения данной встречи исламских стран: «Религиозное мировоззрение ... как действенный фактор сближения народов и их взаимопонимания, решимость сохранять духовно-моральные и социальные ценности ислама, которые являются, по всеобщему признанию, решающим фактором прогресса человечества. Твердая вера в приверженность учению ислама, которое утвердило основу полного равенства в правах всех людей; приверженность Уставу ООН, основным правам человека, чьи принципы и радикальные цели создали прочную основу для плодотворного и доверительного сотрудничества между народами» [3,13]. Впрочем, приведённая выдержка из этой декларации не должна дезориентировать исследователей: при изначально яркой религиозной окраске ОИК вовсе не лишена и современных светских тенденций.

Что же превращает ОИК в международный религиозно-правовой институт, роль которой в современном мусульманском мире, пожалуй, трудно переоценить? Прежде всего, это влияние на мировые и региональные военно-политические процессы. Так, лидеры ОИК на протяжении длительного периода уделяли пристальное внимание борьбе мирного палестинского народа с оккупацией по освобождению исконной территории. Поиски конструктивных решений ближневосточного конфликта со стороны ОИК связаны с открытой манифестацией концепции «родная земля в обмен на стойкий мир», с которой она долгое время выходила в общемировое политическое пространство. Речь шла о срочном и безотлагательном выводе израильских войск с оккупированных палестинских земель.

В резолюциях ОИК было чётко сказано, что решение арабского вопроса является важнейшим делом всех стран-государств, которые желают активно противостоять агрессии. Арабским странам следует оказывать полную поддержку в деле возвращения оккупированных израильскими землей, причём, всеми доступными для этой цели способами. Также надлежит восстановить полные национальные права всего палестинского народа на родине, что является главным условием решения ближневосточного кризиса с последующим установлением мира в этом регионе.

Далее, многим мусульманским странам ОИК по мере своих внутренних ресурсов оказывала гуманитарную помощь. Снятие экономической блокады по необходимости выражалась в увеличении инвестиционного фонда. ОИК неизменно осуществляла превентивные меры по предотвращению ряда политических конфликтов. Тем самым Организация присоединялась к миротворческим операциям на стадии миростроительства, создавая различные Фонды помощи и поддержки (ярким примером может служить гуманитарная помощь ОИК в Судане).

Ещё одна тема, которая обсуждалась на конференциях и саммитах ОИК - это обеспечение безопасности в мире. В Лондоне в 1979 году прошла международная конференция под названием «Оборона и мусуль-

манский мир». Члены ОИК поддерживали решение конференции о совместном и рациональном использовании военных ресурсов в целях обеспечения безопасности исламских стран, а также в области подготовки специалистов и создания совместных оборонных предприятий.

В системе ОИК чётко сформирован принцип коллективной безопасности. Так, в Дакарской декларации (VI Конференция глав государств и правительств государств - членов ОИК, Дакар, Сенегал, с 9 по 11 дек. 1991 года) говорится: «Мы будем рассматривать любую угрозу, направленную против каждого государства - члена, как направленную против безопасности и мира между государствами, равно как и против государств-членов» [4].

Как удаётся выяснить, те цели и задачи, которые были провозглашены в Уставе ОИК, нашли своё реальное воплощение в жизнь и в документах ОИС. А именно: ОИС стоит на страже мусульманской солидарности между её государствами-членами. По следам конкретной деятельности ОИС можно констатировать, что с 2011 года, то есть с начала преобразования ОИК в ОИС, заметно расширилось политическое пространство, в котором задействованы всевозможные инструменты для миротворческой миссии в мусульманском мире, а также государственная власть, специфические политико-экономические силы и различные межгосударственные институты.

ОИС активно продолжает укреплять сотрудничество между странами в политической, экономической, религиозной и других областях. В основную задачу ОИС, как и ранее, входит координация усилий по сохранению национальных святынь. ОИС, как и ОИК в прежние десятилетия, поддерживает борьбу палестинского народа в деле восстановления его законных прав и освобождения оккупированных земель. Наконец, в ОИС сильна та же традиция по активизации борьбы всех мусульманских народов ради сохранения их свободы и независимости, национального достоинства, юридических прав и т.д.

На наш взгляд, реформаторскую деятельность ОИС за текущие четыре года можно разделить на две части:

1. Нововведения административного порядка. Введена специальная система избирательного права для председателей ОИС. Агентство АПА (Азери-Пресс) сообщает следующее: по распоряжению президента Азербайджана Ильгама Алиева от 27 декабря 2011 года с по 7 августа 2012 года в нашей республике проводились специализированные курсы по избирательному праву для председателей участковых и окружных избирательных комиссий. Данное решение утверждено в согласии с «Национальной программой деятельности в области повышения эффективности защиты прав и свобод человека в Азербайджанской Республике». Цель мероприятия: ведение в ОИС на протяжении всех (после 2012 года) последующих лет просветительской работы для членов нижестоя-

щих избирательных комиссий.

2. В международной жизни: с лета 2011 года в ОИС продолжает свою деятельность кампания «Справедливость к Ходжалы - свободу Карабаху», начатая 7 мая 2008 года. Основная цель: защита национальных интересов Азербайджана в Нагорно-Карабахском конфликте; политико-правовая оценка тем бесчинствам, которые творят армянские захватнические силы в международном масштабе. ОИС контролирует деятельность этой компании в связи с меняющейся политической обстановкой. Так, создан специальный Интернет-сайт, на котором молодежь, а также правозащитники из различных государств выставляют оригинальные фотографии по Нагорному Карабаху. В рамках работы названной кампании эти фотографии планируется размещать на сайтах ООН, среди официальных представителей Минской группы ОБСЕ, в Совете Европы, среди участников стран-сопредседателей министерств иностранных дел. Напоминаем, что **итоговый документ заседаний экспертной комиссии по данному вопросу от Организации Исламской Конференции нашёл свою оперативную поддержку в лице Лейлы Алиевой от 17 мая 2009 года. Двумя годами ранее до переименования ОИК в ОИС АзерТАдж** сообщал, что 17 мая 2009 года в Стамбуле состоялось экстренное заседание экспертов от ОИК, организованное Молодежным форумом. По сообщению генерального секретаря этого форума Эльшада Искендерова, итоговый документ нацеливает её лидеров и рядовых членов на дальнейшее сотрудничество и ведение развёрнутого диалога ОИС с ИСЕСКО.

ОИС призывает все страны с преимущественно мусульманским составом населения к межкультурному и толерантному цивилизационному диалогу. В то же время этот диалог не означает забвения факторов отечественной истории, той, которая наиболее болезненно отразилась на укладе жизни всего азербайджанского народа. Многочисленные факты «не придуманной истории» по инициативе ОИС с 2001 года включили в учебники и учебные пособия ряда исламских стран. В свою очередь, региональные межпарламентские ассамблеи стран Европы, Азии и Африки не без помощи ОИС узнали правду о Ходжалинском геноциде как преступлении перед человечеством.

Более того, ОИС полностью отдаёт себе отчёт в том, что истина доходит до массового читателя только при наличии широкой, предельно объективной, беспристрастной и не конъюнктурной издательской пропаганды. В этом направлении огромную позитивную роль, бесспорно, сыграл Фонд Гейдара Алиева, точнее сказать, политическая литература, рассказывающая об истинных причинах и последствиях Нагорно-Карабахского конфликта. Помогает в настоящем вопросе также и специализированная аудио- и визуальная продукция. В ОИС понимают, в какой весомой степени важна и актуальна потребность азербайджанского народа в историко-религиозной информации о трагедии Ходжалы. Что ж,

как говорится, предупреждён - значит, вооружён.

Эльшад Искендеров указал: «Справедливая оценка трагедии в Ходжалы со стороны всего мирового сообщества должна быть дана при любом варианте разрешения карабахского конфликта». В то же время Э. Искендеров с сожалением констатирует, что в рамках кампании ОИС доведение «нашей правды» неизменно было направлено в расчёте на азербайджанскую диаспору в исламском мире. Однако она не везде многочисленна и сильна в организационно-пропагандистском плане. Острые политические вопросы как бы рикошетом возвращаются к самим себе. И Э.Искендеров задаётся вопросом: такая ли в действительности читательская аудитория должна стать «конечным пользователем» издательской продукции нашей отечественной информационной деятельности в деле освещения трагедии Ходжалы и вообще по всем проблемам Нагорного Карабаха? «Убежден, что нет. Куда важнее доведение правды по настоящим вопросам до всех членов парламента, а также администраций разных стран мира, до всевозможных общественных структур, международных организаций, представителей различных академических кругов, которые или создают собственный интеллектуальный фон для принятия ответственных решений, или напрямую уже влияют на их принятие. Какова же конечная цель этой кампании при ОИС? Самое главное, - считает Э. Искендеров, - это информирование широких масс международной общественности о ходжалинской трагедии, а также конфликтах в Нагорном Карабахе. Затем следует непременно добиться понимания политического и юридического признания этой трагедии на международном уровне. Потому что Нагорно-Карабахская драма и Ходжалы - это в буквальном смысле сова пик процесса исторической депортации людей, широкомасштабные насильственные действия в отношении азербайджанского народа, причём, от двадцатых до конца восьмидесятых годов XIX века» [5]. И **Лейла Алиева подчёркивала: «Геноцид азербайджанцев в Ходжалы – это трагедия, навсегда вписанная в историю Азербайджана как одна из самых ужасных и черных страниц истории» [5].**

Выше мы указали, что проблема безопасности в мире являлась одной из первоочередных в ОИК. Ключевой она становится и в ОИС. К.Г.Шерьязданова в работе «От Организации Исламской Конференции к Организации Исламского Сотрудничества» сделала упор на том, что практически все государства-члены ОИС за четыре прошедших года «выразили готовность к дальнейшему изучению потенциала организации в сфере укрепления международной безопасности, мира и урегулирования конфликтов» [6]. Так, большое внимание уделено и координации действий стран-членов ОИС в деле подготовки к международной конференции 2012 года. В резолюции ОИС говорилось о необходимости установления на территории Ближнего Востока зоны, свободной от ядерного оружия. Претворение решения данной резолюции в жизнь подтвердило в

ОИС учреждение независимой Постоянной Комиссии по правам человека.

Наконец, укажем, что научно-прикладное исследование деятельности ОИК и ОИС в рамках Устава, согласно структуре и существующим подходам к другим международным организациям представляется необходимым, так как его опыт для большинства мусульманских стран поистине уникален. Полагаем, что в качестве эффективной и плодотворной «теоретической парадигмы» могут быть использованы такие формы правления, как либеральный институционализм и «экономическая интеграция». Именно они в первую очередь являются ключевыми практически во всех резолюциях ОИК и ОИС.

ЛИТЕРАТУРА

1. Игнатенко А.А. Самоопределение исламского мира//Ислам и политика (взаимодействие ислама и политики в странах Ближнего Востока, на Кавказе, и в Центральной Азии). М.: Институт востоковедения РАН, «Крафт+», 2001, 169 с.
2. Мухаммед Махди Банда Мукадам - Причины возникновения ОИК и роль Саудовской Аравии в ней // Журнал «Ира икай маком», № 3, 1992.
3. Ghulam Sarvar, (ed.), OIC: Contemporary Issues of the Muslim Nopid. Rawalpindi FRINDS, 1997, 174 p.
4. Dakar Declaration, the Sixth Islamic Summit Conference. <http://www.oicun.org/summit-%20dakar%20declaration.htm>.
5. <https://mykhojaly.wordpress.com/2011/02/11>
6. <http://credonew.ru/content/view/1227/68/>

İKT VƏ İƏT VAHİD BEYNƏLXALQ DİNİ-HÜQUQİ İNSTİTUT KİMİ

S.S.ƏLİYEVƏ

XÜLASƏ

Məqalədə vurğulanır ki, XXI əsrin birinci onilliklərində islam amili bütün dünyada böyük əhəmiyyət əldə kəsb etməyə başladı. Əvvəl İKT, indi isə İƏT öz fəaliyyətində islam ideologiyasına əsaslanır və bu iki təşkilatın müxtəlif iclaslarında qoyulan bütün radikal məsələlər əsasən müsəlman ölkələrin insanların həyatını özündə əks etdirir. Bu məqalədə adı çəkilən ən böyük beynəlxalq təşkilatlar vahid və birgə işləyən siyasi-dini orqanizm kimi təqdim edilmişdir. Dünyanın siyasi həyatında fəal iştirak edən mötəbər dini təşkilatlar var. Onlar məqalədə qeyd edilir və onların fəaliyyətinə münasibət bildirilir. Amma onlar arasında yalnız Şərqdən olan üzv dövlətlərinin maraqlarının keşiyində duran İKT və İƏT-dir. Bu təşkilatların qətnamələrində bütün müasir müsəlman dünyasını həyəcanlandıran ən kəskin və ağrılı problemlər əks edilmişdir.

Açar sözlər: İslam Konfransı Təşkilatı, İslam Əməkdaşlığı Təşkilatı, beynəlxalq təşkilatlar, din və siyasət, islam ideologiyası.

**ORGANIZATION OF ISLAMIC CONFERENCE AND ORGANIZATION
OF ISLAMIC COOPERATION AS A CONSOLIDATED
INTERNATIONAL RELIGIOUS AND LEGAL INSTITUTE**

S.S.ALIYEVA

SUMMARY

The article emphasizes that the Islamic factor has become more and more important in the first decade of the XXI century. The Organization of Islamic Conference and current Organization of Islamic Cooperation are based on Islamic ideology and all radical questions that are put forward on various meetings of the two organizations, in fact, reflect the life of people of the Muslim countries. Major international organizations are represented in this article as a single and coherently functioning political and religious body. There are various solid religious organizations which rule the political arena of the world, and they are listed in this article. But among them, only the Organization of Islamic Conference and the Organization of Islamic Cooperation protect interests of the Eastern member states. Their resolutions reflect the most acute and painful issues of all the modern Muslim world.

Key words: Organization of Islamic Conference, Organization of Islamic Cooperation, international organizations, religion and politics, Islamic ideology.

İQTİSADİYYAT

UOT 338.45:69

TİKİNTİDƏ İNVESTİSİYA FƏALİYYƏTİNİN VƏ STRUKTURUNUN
DÖVLƏT TƏNZİMLƏNMƏSİNİN METODOLOJİ PRİNSİPLƏRİ

N.Ə.RAMAZANLI

*Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti**nzamazonli@yandex.ru*

Məqalədə iqtisadi fəaliyyətin dövlət tərəfindən tənzimlənməsi məsələsi ətrafında diskussiyalar, iqtisadi həyatın dövlət tərəfindən tənzimlənməsində iştirakı məsələsinə münasibətdə müxtəlif iqtisadi məktəblərdə fərqli fikirləri, həmçinin tikintidə investisiya fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsinin metodoloji prinsipləri nəzərdən keçirilir. Eyni zamanda dünya praktikasına əsaslanaraq milli iqtisadiyyata və tikinti sferası da daxil olmaqla onun ayrı-ayrı sektorlarına investisiyaların cəlb edilməsi komponentləri dəyərləndirilir.

Açar sözlər: investisiya, tikinti, tikinti iqtisadiyyatı, prinsiplər, nəzəri metodologiya.

İqtisadi fəaliyyətin dövlət tərəfindən tənzimlənməsi məsələsi ətrafında diskussiyalar artıq bir neçə əsrdir ki, aparılır, qeyd etmək lazımdır ki, həmin polemikalar bu gün də öz aktuallığını saxlamaqdadır. Burada müzakirələr predemti və polemikalar kimi iqtisadi artıma və iqtisadi inkişafa nail olmaq üçün təsir üsul və formaları nədən ibarət olmalıdır məsələsi ilə bağlıdır.

İqtisadi həyatın dövlət tərəfindən tənzimlənməsində iştirakı məsələsinə münasibətdə müxtəlif iqtisadi məktəblərdə fərqli fikirlər səslənmişdir: merkantilizm (T.Men, A.Monkreyen), klassik siyasi iqtisad (A.Smit), marksist məktəb (K.Marks), keyns məktəbi (C.Keyns), monetarizm (İ.Fişer, M.Firdman). Qeyd etmək lazımdır ki, merkantilistlər ölkənin sərvəti mənbəyini dövriyyə sferası ilə əlaqələndirirdilər və hesab edirdilər ki, dövlət iqtisadi həyata, ancaq ixracın mükafatlandırılması və ölkə istehsalçılarının idxal sazişlərinin təzyiqindən qoruması ilə təsir göstərə bilər [3].

Klassik siyasi iqtisadın nümayəndəsi A.Smit hesab edirdi ki, dövlət iqtisadi azadlığı, insan həyatı və mülkiyyətinin qorunmasını, münafişlərin həll olunmasını təmin etməlidir, yəni insanların müstəqil olaraq qeyri səmərəli yerinə yetirdikləri işləri ancaq dövlətə həvalə etmək olar.

Keyns məktəbinin nümayəndələri hesab edirlər ki, dövlət iqtisadiyyata

fəal müdaxilə etməlidir. Monetarist məktəbinin nümayəndələri isə iqtisadi proseslərə, xüsusən də təkrar istehsal, yığım və s. dolayısı üsullarla təsir göstərməsini vacib sayırlar.

Göründüyü kimi, iqtisadiyyata dövlətin müdaxiləsi və yaxud dövlət tərəfindən tənzimlənməsi məsələsi demək olar ki, bütün tarixi inkişaf mərhələlərində bir daha öz təsdiqini tapmışdır.

1. Tikinti sektorunda dövlətin investisiya proseslərinə təsiri

Dövlətin investisiya proseslərinə təsiri necə olmalıdır və tikinti sektorunda bu məsələ öz həllini necə tapmalıdır. Məsələyə aydınlıq gətirilməsi üçün öncə diqqətin investisiya prosesinin dövlət tərəfindən tənzimlənməsi anlayışına yönəldilməsi yerinə düşərdi. Qeyd etmək lazımdır ki, dövlətin investisiya prosesini tənzimləməsi dedikdə - qanunverici, icraedici və nəzarət xarakterli, dövlətin səlahiyyətli orqanları tərəfindən həyata keçirilən, investisiya fəallığının stimullaşdırılmasına, həmçinin bu əsaslar üzərində iqtisadi artıma yönəldilmiş təbirlər sistemi başa düşülür.

Dünya praktikasına əsaslanaraq milli iqtisadiyyata və onun ayrı-ayrı sektorlarına investisiyaların cəlb edilməsi üçün müəyyən komponentlərin mövcudluğu təsbit olunmuşdur. Bunlar aşağıdakılardır:

- ✓ investisiya informasiyası;
- ✓ investorlar;
- ✓ investisiya ərazisi;
- ✓ investisiya fəallığı,
- ✓ investisiya layihəsi,
- ✓ investisiya mədəniyyəti;
- ✓ investisiya mənbələri;
- ✓ investisiya obyektləri;
- ✓ investisiya resursları.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan Respublikasında investisiya fəaliyyəti mülki və vergi kodeksləri, səhmdar cəmiyyətlərin, özəlləşdirmə, xarici iqtisadi fəaliyyətin, taarif nəzarəti və s. ilə əlaqədar qəbul edilən müvafiq qanunvericilik aktları ilə tənzimlənir.

Müvafiq olaraq, Azərbaycan Respublikasında investisiya fəaliyyətini tənzimləyən qanunlar diqqəti cəlb edir: Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 13 yanvar 1995-ci il tarixli 952 nömrəli Sərəncamı ilə təsdiq olunmuş “İnvestisiya fəaliyyəti haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu” və Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 15 yanvar 1992-ci il tarixli 57 nömrəli Sərəncamı ilə təsdiq olunmuş “Xarici investisiyaların qorunması haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanunu. Yuxarıda qeyd edilən qanunvericilik aktları və sonradan həmin qanunlara edilmiş əlavələr əsasında dövlət tənzimlənməsi aşağıdakı məzmun və tərzdə həyata keçirilir:

- Dövlət investisiya proqramlarına müvafiq olaraq;
- Dövlət investisiyaları birbaşa idarə olunur;
- Vergi güzəştləri və imtiyazlarında diferensial sistem tətbiq edilir;

- Ayrı-ayrı istehsal sahələri və ərazilərin inkişaf etdirilməsi üçün dotasiya, subsidiya, subvensiya və büdcədən borcların verilməsi nəzərdə tutulur.
- Maliyyə və kredit siyasətinin, qiymət siyasəti (qiymətli kağızların buraxılması) həyata keçirilir;
- Dövlət norma və standartlarına əməl olunmasına nəzarət edilir;
- Antiinhisar tədbirləri görülür;
- İnvestisiya layihələrinin ekspertizası aparılır.

Deyilənlərlə yanaşı investisiya siyasətinin prinsiplərinə də diqqətin yetirilməsi yerinə düşərdi:

- İqtisadiyyatın ayrı-ayrı sektorlarına yatırılan investisiyaların səmərəliliyini yüksəldən faiz dərəcələrinin tətbiqi;
- Sadə vergi sisteminin qurulması;
- Təkmilləşdirilmiş amortizasiya siyasətinin həyata keçirilməsi;
- İnvestisiya cəlbəciliyinin yüksəldilməsinə xidmət edən zəruri tədbirlərin həyata keçirilməsi;
- əhalinin əlində olan, dövrüyyədən kənar vəsaitlərinin investisiya yatırımlarına çevrilməsi üçün müvafiq tədbirlərin reallaşdırılması;
- investisiya qoyuluşlarına dövlət zəmanətinin verilməsi;
- təyinatı və ayrılması məqsədinə uyğun büdcə vəsaitlərindən istifadə edilməsinə dövlət nəzarət mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi [1, 20].

Müasir iqtisadi ədəbiyyatlarda investisiya siyasətlərinin müxtəlif təsnifatları verilməkdədir və onların içərisində idarəedilmə tipinə əsasən aparılan təsnifat daha çox diqqəti cəlb edir. Bu xüsusda qeyd edilməsi yerinə düşərdi ki, idarə edilmə tipinə əsasən iki tip, liberal və mərkəzləşdirilmiş investisiya siyasətləri diqqəti cəlb edir. Liberal investisiya siyasəti üçün iqtisadi idarəetmə üsullarından, mərkəzləşdirilmiş investisiya siyasətində isə birbaşa, inzibati üsullardan istifadə olunması əsas və mühüm xarakterik xüsusiyyət kimi qeyd olunmalıdır [1, 12-13].

Bəzi tədqiqatçılar iddia edirlər ki, dövlət büdcəsindən xərclənən vəsaitlərin verimlilik effektini qeyri-qənaətbəxş hesab etmək olar. Digər vacib məsələ investor qismində dövlət büdcəsi vəsaitləri ilə yanaşı institusional subyektlərin də bu istiqamətdə fəaliyyəti xüsusi olaraq qeyd olunmalıdır. Müasir dövrdə dünya praktikasında əsas institusional investorlar qismində aşağıdakıları qeyd etmək olar.

1) investisiya şirkətləri, 2) müxtəlif fondlar və o cümlədən pensiya fondları, 3) sığorta şirkətləri 4) digər institusional şirkətlər (vəqf və xeyriyyə fondları).

Nəzərə almaq lazımdır ki, tikinti sahəsi mürəkkəb, çox səviyyəli sistemdir, səmərəli fəaliyyət göstərməsi üçün təsərrüfat subyektlərinin spesifikasiya mütləq nəzərə alınmalıdır [4]. Müasir dövrdə Azərbaycan Respublikasında tikinti sənayesinin fəaliyyətinin birbaşa tənzimlənməsi ancaq büdcə maliyyələşdirməsi formasında, dolayısı üsullarla tənzimlənməsi isə, zənnimizcə, üç əsas istiqamət üzrə həyata keçirilməlidir:

- Tikinti kompleksi müəssisələrinə yeni iqtisadi təsir mexanizmlərinin hazırlanması;
- Tikinti kompleksində islahatların və struktur dəyişikliklərin aparılması;
- İqtisadiyyatın dövlət sektoruna nəzarət və tənzimləyici fəaliyyətin güclənməsi.

Tikinti sənayesində investisiya fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsinə, ölkədə sözügedən sahədə vahid elmi-texniki, iqtisadi, sosial siyasətin həyata keçirilməsinə yönəldilmiş tədbirlər kompleksi nəzərdə tutulur. Belə layihələr dövlət, yerli büdcələr və şəxsi vəsaitlər hesabına maliyyələşdirilir. Qeyd etmək lazımdır ki, investisiya yatırımları bir qayda olaraq, ictimai tələbatın ödənilməsinə, xalq təsərrüfatının strateji sahələrinin inkişafına yönəldilir və tikinti sənayesi həmin sahələr içərisində mühüm yerlərdən birini tutur.

Mühüm məsələlərdən biri kimi, ölkəyə xarici investisiya qoyuluşlarının artırılması və dövlət tərəfindən tənzimlənməsinin də xüsusi əhəmiyyəti vardır. Qeyd etmək lazımdır ki, dövlət tikinti sektorunda investisiya qoyuluşlarının tənzimlənməsi üçün daha çox iqtisadi mexanizmlərdən istifadə etməlidir. Bunların bəziləri aşağıdakılardır [2]:

- vergitutma obyektı və subyektləri, vergi dərəcə və güzəştlərinin fərqli olduğu vergi sistemindən istifadə olunması;
- tikinti sektorunda kredit və amortizasiya siyasətinin münasib güzəşt tədbirləri ilə təbiiqi;
- regional və sahə istehsalçıların, bütünlükdə tikinti subyektlərinin işgüzar fəallıqlarının artırılması üçün subvensiya, subsidiya və büdcədən digər formalarda maliyyə vəsaitlərinin verilməsi;
- tikinti sektoruna investisiya yatırımlarının həyata keçirilməsi üçün dövlət tədbirlərinin prosedura qaydalarını təsbit edən xüsusi norma və standartların hazırlanması;
- investisiya layihələrinin ekspertizasının təşkili və s.

Müasir dövrdə bazar iqtisadiyyatı münasibətlərinin getdikcə daha çox dərinləşdiyi bir şəraitdə ən mühüm vəzifələrdən biri də müəssisələrdə və o cümlədən mülkiyyətin təşkilati-hüquqi formasından asılı olmayaraq, tikinti sənayesi müəssisələrində investisiya fəaliyyəti üçün daha əlverişli şəraitin yaradılmasına nail olunmasıdır və burada ən mühüm yeri investorların maraqlarının qorunmasına xüsusi diqqətin yetirilməsi tutur. İqtisadi tənzimləmə baxımından dövlətin investisiya fəaliyyətinin tənzimlənməsi dövlət hakimiyyəti orqanlarının investisiya prosesinin tənzimlənməsi üçün normativ, metodoloji, tənzimləyici, stimullaşdırıcı əsasın yaradılması kimi başa düşülməlidir. Bütün bunlar isə ondan xəbər verir ki, investisiya fəaliyyətinin dövlət tərəfindən tənzimlənməsi alətləri mütləq təkmilləşdirilməlidir, iqtisadiyyatın və o cümlədən onun tikinti sektorunun modernləşdirilməsi üçün innovasiyaların inkişaf etdirilməsi və investisiyaların cəlb edilməsi konsepsiyası və strategiyası işlənilib hazırlanmalıdır. Dövlət tənzimlənməsində prioritet formalar iqtisadi və hüquqi formalarda diqqəti cəlb edir. Lakin hesab edirik ki, burada ən önəmli və

üstünlük verilməli olan məsələlər investisiyaların və innovasiya fəaliyyətinin dəstəklənməsi, həmçinin investisiya təhlükəsizliyi kontekstində investorların maraqlarının qorunmasıdır.

Ölkə iqtisadiyyatına və o cümlədən, onun tikinti sektoruna investisiyaların səmərəli yatırılmasının təşkili üçün dövlət tərəfindən investisiya fəaliyyətinin tənzimlənməsi forma və metodları təkmilləşdirilməlidir.

Dövlətin investisiya fəaliyyətinin tənzimlənməsində iştirakı aşağıdakı formalarda özünü büruzə verir [9]:

1. Dövlət sistem yaradan faktor rolunda çıxış edir, real layihələrin də reallaşdırılması da daxil olmaqla investisiya prosesinin bütün iştirakçıları üçün normativ-hüquqi bazanı yaradır;
2. Dövlət özü investisiya fəaliyyətinin subyekti kimi çıxış edir, birbaşa olaraq investorlara müsabiqələr əsasında büdcə vəsaitləri ayırır;
3. Dövlət investisiya əmtələri bazarında investorların davranış strategiyalarını, həmçinin dövlət investisiyalarının həcmi və strukturunu müəyyənləşdirir.

2. Tikinti sənayenin struktur və tənzimləmə məsələləri

İqtisadiyyatın əsas göstəricilərinə uyğun (inflyasiya həcmi, büdcə kəsiri, istehsalın strukturu, əhalinin əmtəə və xidmətlərə tələblərinin alıcılıq qabiliyyəti ilə qarşılanması) investisiya məhsulları bazarının tənzimlənməsi ilə bağlı bu və ya digər konsepsiyaları qəbul edir. Konsepsiyalar isə öz növbəsində iki səviyyədə məqsədlərə uyğun müəyyən edilir: *strateji* (ÜDM-in artımı, əhalinin məşğulluğunun artması, inflyasiya templərinin aşağı düşməsi) məqsədlərə - həmin məqsədlər maliyyə və pul-kredit siyasətinin istehsala təsiri formasını müəyyən edir; cari məsələlərin həllinə yönəldilmiş məqsədlər (kapitala olan tələb və təklif nisbətləri, kredit resurslarına faiz dərəcələri, pul kütləsinin dinamikası və s.) – maliyyə və pul-kredit sferasında resurslara olan tələb və təklif nisbətlərini müəyyən edir [6].

Müvafiq olaraq, respublikada tikinti sənayesinin strukturuna bir qədər ətraflı diqqət yetirilməsi zərurəti yaranır. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan Respublikasının tikinti sənayesi kompleksinin tərkibinə müxtəlif təşkilatlar daxildir. Həmin təşkilatlar aşağıdakı vəzifələri həyata keçirirlər: tikinti kompleksinin fəaliyyətinin tənzimlənməsi, tikinti norma və qaydaları tələblərinə əməl olunmasına nəzarət (Azərbaycan Respublikasının Dövlət Şəhərsalma və Arxitektura Komitəsi); yeni mühəndis texniki qərarlarının, yeni materialların və qurğuların hazırlanması, tikinti materiallarının istehsal olunmasının yeni texnologiyalarının işlənilib hazırlanması (elmi tədqiqat müəssisələri); tikinti və inşaat, montaj işlərini həyata keçirən, tikinti materialları istehsal edən və tikinti sənayesinin maddi-texniki bazasını yaradan tikinti müəssisələri.

Qeyd etmək lazımdır ki, tikinti sənayesi kompleksində tikinti materiallarının istehsalı xüsusi yer tutur və tikinti materiallarının istehsalı təkcə tikinti sənayesinin inkişafına deyil, eyni zamanda bütünlükdə iqtisadiyyatın inkişafına təsir göstərir.

Heç də təsadüfi deyildir ki, Azərbaycan Respublikasında tikinti sənayesinin Qərb ölkələrinin tikinti sənayesinin inkişafından geridə qalmasını ölkə iqtisadiyyatında istehsal xərclərinin yüksəlməsinin əsas səbəblərindən biri kimi göstərilir. Məhz dövlət tənzimlənməsi sosial-iqtisadi sistem çərçivəsində tikinti iqtisadiyyatının dövrün tələblərinə və dəyişikliklərə uyğunlaşmasına imkan yaradardı [8].

Dövlətin əlindəki mövcud imkanlar tikinti sənayesi müəssisələrinin fəaliyyətinə kompleks surətdə təsir göstərməyə imkan yaradır. Belə təsirlər inzibati və iqtisadi üsullar vasitəsi ilə həyata keçirilir. İnzibati üsullar qismində tikinti sənayesində bazar iqtisadiyyatı münasibətlərinin inkişafına təsir göstərən, dövlət tərəfindən məcburi sertifikatlaşmaya, dövlət standartlarına əməl edilməsinə nəzarətin həyata keçirilməsi qaydalarını təsbit edən qanunvericilik aktlarının hazırlanması və qəbul edilməsi başa düşülür. İqtisadi üsullara vergi, maliyyə-kredit, investisiya, gömrük siyasəti, sığorta sistemi və s. daxildir. Ümumiyyətlə, tikinti sənayesinin fəaliyyətinin tənzimlənməsini aşağıdakı mərhələlərə bölmək olar:

- 1) Tikinti materialları bazarının konyunkturasının öyrənilməsi, sahənin müəssisələrinin inkişaf etdirilməsi və dövlət proqramları çərçivəsində həyata keçirilən tədbirlərin səmərəlilik səviyyəsinin təsbiti;
- 2) Sahənin xüsusiyyətlərinə görə göstəricilər sisteminin seçilməsi;
- 3) Aktual informasiyanın sistemləşdirilməsi və məlumatların gerçək təhlil olunması modelinin yaradılması;
- 4) Tikinti sənayesinin inkişaf səviyyəsinin dövrün dəyişkən tələblərinə uyğun təhlili;
- 5) Sahənin daha da inkişaf etdirilməsi üsullarının seçilməsi (subsidiyalasdırma, məqsədli kompleks proqramlar, əmtəələrin sertifikatlaşdırılması, maliyyə-kredit siyasəti, vergilər və s.).

Azərbaycan Respublikasında tikinti sənayesinin strukturunun yenilənməsinə 90-cı illərin əvvəllərindən başlanmışdır. Sahənin restrukturizasiyasına istehsal və investisiya fəaliyyətinin stimullaşdırılmasına xidmət edən qanunvericilik aktlarının qəbul edilməsi, uzun müddətli kreditləşdirmə mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi, ölkə və xarici tərəfdaşlarının investisiyalarının cəlb edilməsi mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi ilə başlanmışdır, lakin sahənin müasir tələb və çağırışlara cavab verməsi üçün görüləsi çox işlər vardır. Bu xüsusda qeyd etmək lazımdır ki, tikinti sənayesi müəssisələrinin davamlı inkişaf vəziyyətinin təmin edilməsi maliyyə-iqtisadi, təşkilati-hüquqi, informasiya, innovasiya-investisiya və digər tənzimləyicilərdən səmərəli istifadə olunmasını tələb edir. Qeyd etmək lazımdır ki, tikinti sənayesinin səmərəli inkişaf etdirilməsi dövlətin bir sıra sahələrdə həyata keçirdiyi siyasətdən asılıdır: investisiya, daxili bazarın qorunması, iqtisadiyyatın prioritet sahələr üzrə inkişaf etdirilməsi üçün elmi-tədqiqat işlərinin aparılması [5] və s.

Nəticə

Ümumiyyətlə, nəzərə almaq lazımdır ki, dövlət tənzimləyiciləri və bazar özünü tənzimləyiciləri respublikada tikinti sənayesi kompleksində optimal strukturun və innovasiya-investisiya fəaliyyəti infrastrukturun yaradılmasına xidmət edir. Müvafiq olaraq qeyd etmək lazımdır ki, müasir dövrdə tikinti sferasında dövlət tənzimlənməsinin təkmilləşdirilməsinə ehtiyac vardır və burada əsas tədbirlər qismində aşağıdakıları xüsusi olaraq qeyd etmək olar:

1. Tikinti sferasının dövlət tərəfindən tənzimlənməsinin hüquqi əsaslarının daha da təkmilləşdirilməsi;
2. Tikintidə geoinformasiya sistemindən istifadə olunması, tikinti işlərində əsas iştirakçı tərəflərin fəaliyyəti barəsində informasiyanın geoinformasiya sistemində əks olunması;
3. Tikintidə elektron sahibkarlıq sisteminin inkişaf etdirilməsi, informasiyaların geoinformasiya sisteminin tələblərinə uyğun toplanılması və tamamlanması; geoinformasiya sisteminin informasiyalarının istifadə üsulları və alqoritmlərinin hazırlanması, həmin informasiyanın müasir investisiya-tikinti bazarında subyektlərarası münasibətlərin integrasiyasının dərinləşməsinə xidmət etməsinə yönəldilməsi;
4. Tikinti sferasında dövlət tənzimlənməsinin təkmilləşdirilməsi:
 - mənzil tikintisi bazarında tikinti şirkətləri və həmçinin mənzil tikintisi investorlarının risklərdən qorunması üçün müvafiq preventiv tədbirlərin həyata keçirilməsi, xüsusən də tikinti dəllalları və möhtəkirlərinin spekulativ fəaliyyətlərinin qarşısının alınması;
 - tikintidə investisiya fəaliyyətinin idarə olunmasında yeni təşkilati-iqtisadi və metodiki prinsiplərin tətbiqi;
5. Tikinti sahəsinin investisiyalasdırılmasında büdcə vəsaitlərinin rəşional istifadəsi-dövlət dəstəyi almaq istəyən investisiya-tikinti layihələrinin siyahıya alınması, həmin layihələrlə bağılı innovasiya yönümlüliyünün, rəqabət-qabiliyyətliliyinin və sosial-iqtisadi əhəmiyyətinin ekspertlər tərəfindən müəyyənəşdirilməsi. Hər şeydən öncə ekspert araşdırmaları dövlət büdcəsindən birbaşa maliyyə yardımı və dəstəyi alan layihələrin təhlil olunması məqsədi ilə həyata keçirilməlidir. Digər tərəfdən layihələrin icrası zamanı və başa çatması təqdirində büdcə vəsaitlərinin geri qaytarılması mexanizmləri müəyyən olunmalı və həmin mexanizmlər işlək hala gətirilməlidir;
6. Respublikada regional investisiya tikinti layihələrində dövlətin iştirakı və tikinti investisiya layihələrinin icrasına nəzarət mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi;
7. Ümumrespublika və regional əhəmiyyətli investisiya-tikinti layihələrinin hazırlanması və planlaşdırılması mərhələlərinin işlənilməsi. Qeyd etmək lazımdır ki, belə bir yanaşma investisiya layihələrinin dövlət tərəfindən idarə olunmasının metodologiyasında dəyişikliklər edilməlidir.
8. Tikinti-investisiya layihələrinin reallaşdırılması problemlərin kompleks və sistemli şəkildə ardıcıl olaraq həllinə yönəldilməsi üçün, strateji idarəetmə

sisteminin formalaşması və təkmilləşdirilməsi [7].

Yuxarıda göstərilənlər tikinti sferasında investisiya fəaliyyətinin dövlət tərəfindən tənzimlənməsinin təşkilati-iqtisadi və metodiki prinsiplərini özündə əks etdirir. İnvestisiya layihələrinin reallaşdırılmasına sistemli yanaşma sahələrarası inteqrasiyaya əsaslanmalıdır və bu, zənnimizcə, respublikada və onun ayrı-ayrı bölgələrində iqtisadi inkişafa, həmçinin mövcud problemlərin səmərəli həllinə səbəb olacaqdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Əzizova G.A. Dövlətin investisiya-innovasiya siyasəti (Dərs vəsaiti). Bakı: İqtisad Universiteti, 2012, 212 s.
2. Rzayev P.Q. İnvestisiyaların tənzimlənməsinin vergi aspektləri// Azərbaycanın vergi xəbərləri, 2011, №5, s.69-82.
3. Адрианов, В.Д. Эволюция основных концепций регулирования экономики от теории меркантилизма до теории саморегуляции / В.Д.Андрьянов. М.: Экономика, 2008, 326 с.
4. Артеменко А.А. Актуальные вопросы инновационного развития строительства [Текст] / А.А. Артеменко // Молодой ученый. 2015, №11, с. 742-744.
5. Долгова А.В. Место и роль государства в развитии строительной индустрии на современном этапе//Fundamental research (Экономические науки) № 11, 2014, с.580-583
6. Исаков И.Я. Теоретические дискуссии о необходимости государственного регулирования инвестиционной деятельности//Теория и практика общественного развития (2011, № 4), с.306-308
7. Канафиев Р.С., Латыпов Р.Ф. Государственное регулирование строительной деятельности// NovalInfo.RU-№44, 2016 г, Социологические науки,
8. Козыренко Е.И. Управление устойчивым развитием предприятий промышленности строительных материалов // Вестник АГТУ. Сер.: Экономика. 2010, № 2, с. 130–137.
9. Шишкин С.Н. Государственное регулирование экономики: предпринимательско-правовой аспект // СПС «Гарант».

МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ПРИНЦИПЫ ГОСУДАРСТВЕННОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ ИНВЕСТИЦИОННОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В СТРОИТЕЛЬСТВЕ И ЕГО СТРУКТУРЫ

Н.А.РАМАЗАНЛЫ

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются дискуссии вокруг государственного регулирования экономической деятельности, рассуждения представителей различных экономических школ относительно по вопросам участия государства в регуляции экономики. Было уделено особое внимание к методологическим принципам государственной регуляции инвестиционной деятельности в строительстве. Кроме того, исследуется мировой опыт и основные компоненты привлечения инвестиции в строительной сфере.

Ключевые слова: инвестиция, строительство, экономика строительства, принципы, теоретическая методология

THE METHODOLOGICAL PRINCIPLES OF STATE REGULATION OF INVESTMENT ACTIVITY IN CONSTRUCTION AND ITS STRUCTURE

N.A.RAMAZANLI

SUMMARY

The paper reports about the state regulation of economic activity, considered the different views of representatives of various economic schools regarding the participation of the government in the regulation of the economy. Special attention was paid to the methodological principles of state regulation of investment activity in construction. At the same time, there is considered the world experience and the main components of attracting investment in the construction sector.

Key words: investment, construction, construction economics, principles, theoretical methodology

UOT 658.5

**DİREKTORLAR ŞURASININ ROLUNUN
GÜCLƏNDİRİLMƏSİNİN DÖVLƏT MÜƏSSİSƏLƏRİNİN
UĞURLU FƏALİYYƏTİ ÜÇÜN ƏHƏMİYYƏTİ**

A.M.MƏHƏRRƏMOV, S.S.HACIYEV

Bakı Dövlət Universiteti

amageramov@gmail.com, sadig.hajiyev@outlook.com

Əksər inkişaf etməkdə olan ölkələrdəki kimi, Azərbaycanda da, nizamnamə kapitalında və ya səhmlərində dövlət payı olan kommersiya hüquqi şəxslərinin (bundan sonra qısaca Dövlət Müəssisələri adlandırılacaq) fəaliyyət nəticələrinə, əməliyyatlarının şəffaflığına və hesabatlılıq və informasiyanın ictimailəşdirilməsi proseslərinə birmənalı yanaşma yoxdur. Dövlətin sahibliliyinin payı heç də az olmadığına görə bu, Azərbaycanın regional və beynəlxalq rəqabətlik qabiliyyətinə mənfi təsir göstərir. Bəzi araşdırmalar və faktiki əldə olunmuş nəticələr göstərir ki belə şirkətlərdə korporativ idarəetmə təcrübəsinin inkişaf etdirilməsi vasitəsilə, özəlləşdirmə nəticəsində əldə oluna biləcək nəticələrlə müqayisə oluna biləcək irəliləyişlərə nail olmaq olar. Direktorlar Şurası isə bir mexanizm kimi bu prosesə öz töhfəsini verə biləcək effektiv bir alətdir. Bu məqalədə iki istiqamətdə: Effektiv Direktorlar Şurasının qurulması üzrə və Direktorlar Şurasının rolunun gücləndirilməsi üzrə araşdırma aparılacaqdır. Qeyd olunanlara gəlmədən, korporativ idarəetmə üzrə Azərbaycandakı mövcud vəziyyət də analiz olunacaqdır.

Açar sözlər: Direktorlar Şurası, Korporativ İdarəetmə, Dövlət Müəssisəsi, Rəqabətliklik, Müəssisənin fəaliyyət nəticələri

Dövlət Müəssisələri fəaliyyətlərinin cəmiyyətə və ümumi iqtisadiyyata böyük təsiri olan ictimai sektorda və infrastruktur sənayelərində əhəmiyyətli yerə sahibdir. Demək olar ki, başda enerji və nəqliyyat sektorları olmaqla fundamental ictimai sektora aid şirkətlərin əksəriyyəti dövlət sahibkarlığındadır. Dövlət Müəssisələrinin rəqabətliliyinin artırılmasının araşdırılması iki əsas səbəbə görə əhəmiyyətlidir:

1. Ümumi iqtisadiyyatda payına görə;
2. Faktiki qarşılaşdığı problemlərə görə;

Birinciyə aid olaraq, kommersiya hüquqi şəxslərinin nizamnamə kapitalında və ya səhmlərində mövcud olan dövlət payı barədə ictimai-açıq məlumatın olmaması ilə əlaqədar, dövlət sahibliyinə ümumi iqtisadiyyata təsir imkanlarını araşdırmaq və ya təsvir etmək mümkün olmur. Neft sektorundan daxilolmaları istisna etsək, hansı ki ümumi dövlət gəlirlərinin 49.2 faizini

təşkil edir, səhmlərində dövlət payı olan müəssisələrdən alınan dividendlər büdcə gəlirlərinin 0.037 faizindən ibarətdir (Hesablama Palatası, 2017). Belə şirkətlərin qarşısında duran problemlərə gəldikdə isə, bunlar gəlirlilik, artıq borclanma və gərəksiz yüksək məşğulluq olmaq üzrə müxtəlif xarakterlidir. Qeyd olunanlara baxmayaraq, bəzi Dövlət Müəssisələri ölkədəki orta aylıq əmək haqqının üzərində məbləğlə işçilərini təmin edə bilirlər və bu şirkətlərdə işləmək prestijli hal sayılır.

İdarəedilməsindəki səriştəsizliyə görə ən çox əziyyət çəkən və ümumi maliyyə vəziyyətinə böyük zərbə vuran sektor isə bank sektorudur. Beynəlxalq Bankın hazırda sağlamlaşdırılması üçün külli miqdarda valyuta vəsaitləri dövlətin fərqli resurslarından buraya cəlb edilir. Belə ki, 2016-cı ildə Neft Fondu ilk dəfə öz vəsaitlərini daxili bazarda-1 milyard dollar depoziti Beynəlxalq Bankda, yerləşdirmişdir. Növbəti il üçün bu tip addımların yenə atılacağı gözlənilir. Bütün bu resurslar vergi ödəyiciləri və ya neft gəlirlərindən təmin edilir və belə dəstəyin nə qədər uğurlu nəticələncəyi sualdır. Sonda, media korrupsiya, cinayətkarlıq, aktivlərin itirilməsi və siyasi və oxşar qeyri-professional əlaqələrlə vəzifə əldə edilməsi barədə xəbərlər yayır.

Dövlət Müəssisələrinin Azərbaycanda qarşılaşdığı problemlər həqiqətən çoxşaxəli və kompleksdir. Ancaq bunların başlanğıcında və əsasında korporativ idarəetmə təcrübəsi ilə bağlı əksikliklər dayanır. Nəzəriyyə və praktika korporativ idarəetmə üzrə bir neçə əhəmiyyətli mexanizmlər ortaya çıxarmışdır. Ancaq belə mexanizmlərin tətbiqi və ya effektivliyi yerli Dövlət Müəssisələrinin qarşılaşdığı çətinliklərdəndir. Məsələ faktiki dəyərin dağılmasının və səmərəli olmayan və israf yönümlü idarəetmənin (management) qarşısını alan, korporativ kontrol bazarı (market for corporate control) və iflas prosesinə gəldikdə isə, Dövlət Müəssisələri əsasən belə mexanizmlərdən kənardırlar və ya qorunurlar. Effektivliyin əldə olunması üçün tövsiyə olunan üsul, icra orqanının fəaliyyət göstəriciləri ilə əldə etdiyi mükafatın (compensation system) əlaqələndirilməsi üzərindədir. Ancaq, burada risklərin idarəedilməsi prosedurlarına Direktorlar Şurasının nəzarəti xüsusilə əhəmiyyətlidir. Bütün qeyd olunanlar nəzərə alındıqda, əgər Direktorlar Şurasının icra orqanı üzvlərinin təyinat və ya vəzifələrindən azad edilməsi səlahiyyətləri yoxdursa sadalanan mexanizmlərin effektivliyə nail olmaq mümkün olmayacaqdır.

Direktorlar Şurası korporativ idarəetmənin mərkəzində dayanır və onu bütünlüklə əhatə edir. Avropa Şurası məsuliyyətli şirkətlərin qurula bilməsində korporativ idarəetmənin ən əhəmiyyətli faktor olduğunu qeyd edilir (AŞ, 2011). Əlavə olaraq, Direktorlar Şurasının icra orqanına əsas daxili nəzarət sistemi olduğu da müdafiə olunur (Fama, 1980). Digər mexanizmlərin həyata keçirilə bilməsi üçün Direktorlar Şurasının gücləndirilməsi ilkin addım kimi qəbul edilə bilər. Bu məqalə də, korporativ idarəetmənin inkişaf etdirilməsi üçün Direktorlar Şurasının gücləndirilməsinin əhəmiyyəti üzərindədir. Dövlət Müəssisələrində uğurlu idarəetmə ümumilikdə ölkənin rəqabətlik qabiliyyətinə öz müsbət qatqısını əlavə edəcək bir amildir. Bununla birlikdə,

beynəlxalq praktikaya əsaslanan korporativ idarəetmə təcrübəsi özəlləşdirmə prosesinə də, xarici investoru cəlb etməsi baxımından vacibdir.

Dövlət Müəssisələrində korporativ idarəetmənin spesifik xüsusiyyətləri

Özəl sektordan fərqli olaraq, Dövlət Müəssisələrinin əsas məqsədi investorlar üçün sərvət yaratmaq deyildir. Dövlət Müəssisələri əlbəttə ki, əsasən strateji əhəmiyyətli və ya ictimai faydalı olmalı və inkişaf etdirilməli olan hansısa region və ya sektor üzrə işləyən şirkətlərdir.

Dövlət Müəssisələri qanunvericiliklə tənzimləndiklərinə görə və bir neçə nazirliklərin təsirində olduqlarına və onlar tərəfdən müdaxilələrə məruz qaldıqlarına görə belə şirkətlərin qarşısındakı məqsədlər fərqli olur. Və bu aydındır ki, belə məqsədlər həmişə biznes paradıqlarıyla üst-üstə düşmür. Bununla birlikdə, Dövlət Müəssisələri özəl sektorda fəaliyyət göstərən şirkətlərdən fərqli çətinliklərlə üzləşirlər. Bu çətinliklərdən biri, icra orqanı, Direktorlar Şurası, nazirliklər və hökumətdən ibarət geniş təmsilçi zənciri (chain of agents) səbəbi ilə hesabatlılıq üzrə dayazlıq deyə adlandırıla biləcəyimiz haldır. Bu tərəflər uzunmüddətli məqsədlər və səmərəli fəaliyyəti görməzdən gələrək öz qısamüddətli siyasi arzularına çatmaq üçün Dövlət Müəssisələrindən istifadə edə bilirlər.

Ədəbiyyatda, korporativ idarəetmə təmsilçi nəzəriyyəsinə (agency theory) əsas alınaraq şərh edilir. Dövlət Müəssisələrinin əsas xüsusiyyətlərindən biri də ikili təmsilçi problemidir: birincisi vətəndaşlar (əsas– principal) və hökumət (təmsilçi) arasında, ikincisi isə hökumət (əsas-principal) və icra orqanı (təmsilçi) arasında.

Vətəndaşların Dövlət Müəssisələrinin icra orqanları nümayəndələri ilə birbaşa sahibkar kimi münasibəti yoxdur. Pay sahibi maraqlarını əksər vətəndaşların qavramaması ilə bağlı problemlərə görə, bu rolu nazirliklər öz üzərinə götürmüşdür. Vətəndaşlar və nazirliklər arasındakı təmsilçilik münasibətləri isə olduqca zəifdir. Vətəndaşların nazirliklərin fəaliyyəti üzərində birbaşa nəzarət mexanizmi demək olar ki yoxdur. Bu mənada yeganə çıxış yolu, dolayı yolla, yəni səsvermə üsulu ilə yeni hökumətin seçilməsidir (Talosaga, Heatley, Howell, 2011). Daha əvvəl də qeyd olunan, özəl sektora şamil edilən, ancaq Dövlət Müəssisələrinin qorunduğu korporativ idarəetmə üzrə nəzarət və müflisləşmə prosedurlarının əksikliyinə görə Dövlət Müəssisələrinin Direktorlar Şuralarının şirkətin satın alınması (takeover) üsulu ilə dəyişilməsi və ya müflisləşməsinə praktikada rast gəlinmir. Satınalma ilə bağlı potensialın olmaması şura üzvlərini və icra orqanı nümayəndələrini şirkətə dəyər əlavə edilməsi ilə bağlı təşəbbüskar olmalarının qarşısını alır. Müflisləşmənin olmaması isə yumşaq büdcə məhdudiyyətlərinə (Soft Budget Constraints SBC) gətirib çıxarır, hansı ki, xərclərin qeydiyyatındakı nəzarəti azaldır (Dünya Bankı, 2006, səh. 4). Əsasən fərqli institutlar uğursuz idarəetmədən doğan əksiklikləri doldurmalı olduqlarına görə və uğursuz idarə edilmiş Dövlət

Müəssisənin vəziyyətdən çıxarılmasını da bir çox hallarda Dövlət özü üzərinə götürdüynə görə, belə məhdudiyyətlər “yumşaq” adlandırılır. Beləliklə, icra orqanı nümayəndələri öz səhvlərinin mənfi nəticələri barədə düşünmələr və hətta qeyd olunan kimi xarici maliyyə dəstəyini normal bir hal kimi qəbul edirlər.

Əksər ölkələrdə menecerlər-icra orqanı rəhbərləri, böyük itkilərə səbəb vermiş olmaqlarına baxmayaraq, Direktorlar Şurası tərəfindən vəzifələrindən kənarlaşdırılmaları hallarına təcrübədə rast gəlinmir. Bunun da səbəbi, şuralara belə hərəkət üçün müvafiq səlahiyyətin verilməməsidir. Əlavə olaraq, Direktorlar Şuraları icra orqanı rəhbəri və digər rəhbər nümayəndələrini təyin etmək gücünə sahib deyildir və hətta, təyin olunmuş icra orqanının monitorinqi prosesinin həyata keçirilməsində belə çətinliklərlə qarşılaşırlar. Sonda, əksər nümunələrində Direktorlar Şuraları strategiyanın müəyyən olunması və monitorinq funksiyaları üçün müvafiq səlahiyyətlərdən məhrumdurlar. İcra orqanı və hökumət arasında birbaşa və möhkəm əlaqələr olduqda, şuradan yan keçərək birbaşa nazirliklərə hesabat verirlər. Bu baxımdan, Dövlət Müəssisələrinin Direktorlar Şuraları iki tərəfdən öz səlahiyyət və öhdəliklərinə müdaxilə hiss edirlər: hökumət və icra orqanı. İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə Dövlət Müəssisələri bir çox hallarda siyasi təsirə məruz qalırlar. Baxmayaraq ki, siyasi dairənin nazirliklərin rolu hədəflərin müəyyənləşdirilməsidir, böyük etimalla hədəflərin seçilməsi və strategiyanın qurulması arasındakı fərqləri tam və dəqiq müəyyənləşdirə bilmədiklərinə görə, onlar əksər hallarda strateji məsələlərin həllinə müdaxilə edirlər (İƏİT, 2005). Baxmayaraq ki, səhmdar kimi hökumətin həmin Dövlət Müəssisələrinə müdaxilə imkanı tamamilə təbiidir, bu müdaxilə səviyyə və xarakter baxımından dəqiq sərhədləri ilə müəyyənləşdirilməlidir. Yəni, hökumətin müdaxilə imkanları hədəflərin və fəaliyyət göstəricilərinin tələb olunan nəticələrinin (performance) seçilməsi, direktorların təyin olunması, Direktorlar Şurasının və bütövlükdə müəssisənin fəaliyyət nəticələrinin monitorinqindən ibarət olmalıdır. Aydın şəkildə bildirilməli və ictimai açıqlanmalı olan bu müdaxilə imkanlarından savayı, qalan hakimiyyət Direktorlar Şurası və İcra orqanına aid olmalıdır (Vagliasindi, 2008).

Hökumət tərəfindən təyin olunmuş direktorlar özlərini Direktorlar Şurası iclaslarına qarşı daha az öhdəlikli sayı bilirlər. Şura iclaslarında nazirliklərin maraqlarını müdafiə etmək etiraza yeri olmayan fəaliyyətdir və bir çox hallarda şirkətin səmərəliliyi ilə mənfi mənada toqquşur. Hətta, fəaliyyət göstəricilərinin nəticələri barədə hədəflər müəyyənləşdirilmiş olsa da, bunla bağlı yaranan əksikliklərə görə suallar qaldırılır.

Dövlət Müəssisələrində Direktor Şuralarına üzv seçilməsi və onların qiymətləndirmə prosesi əsasən az diqqət yetirilən sahələrdir. Belə ki, Dövlət Müəssisələrində Direktorlar Şuraları bir çox hallarda müvafiq biznes üzrə anlayışlarından daha çox siyasi əlaqələri və bağlılıqlarına əsaslanan üzvlər ilə doldurulurlar (Vagliasindi, 2008).

Dövlət Müəssisələrində effektiv Direktorlar Şurasının yaradılmasına yönəlmiş təkliflər

Dövlət Müəssisələrində idarəetmənin inkişafı güclü və effektiv Direktorlar Şurasının yaradılmasında keçir. Minimal siyasi müdaxilə ilə şirkətin maraqları əsasında hərəkət edə biləcək və icra orqanına təsirli şəkildə nəzarət edə biləcək Direktorlar Şurasının varlığı xüsusilə əhəmiyyətlidir. Belə bir nəticənin əldə edilə bilməsi üçün Direktorlar Şurasının müstəqilliyi artırılmalı və funksiyaları inkişaf etdirilməlidir. Bu məqalədə qeyd olunacaq təkliflər müvafiq sahədə öncül ədəbiyyat və İƏİT-nin Dövlət Müəssisələrində Korporativ İdarəetmə hesabatı (guideline) (OECD 2005) əsasında hazırlanmışdır.

Hökumət Dövlət Müəssisələrindəki Direktorlar Şuralarında aşağıdakı tənzimləmələri həyata keçirməlidir:

1. Direktorlar Şurasının İcraedici direktoru və digər üst-rəhbərliyə nəzarət funksiyası və digər fidusiar məsuliyyətləri də daxil olmaqla, ümumilikdə rol və məsuliyyətlərin aydınlaşdırılması;
2. Şura üzvlərinin strukturunun və lazımı səlahiyyətlərinin qanunla müəyyən edilməsi;
3. Açıq, şəffaf, strukturlaşmış və bilik bacarıqlara əsaslanan nominasiya prosesi vasitəsilə Şuranın seçilməsinin və təyin olunmasının gücləndirilməsi;
4. Şura məşğələ və təlimlərinin keçirilməsi,
5. Şura fəaliyyətinin nəticələrinin qiymətləndirilməsi;
6. Kompensasiyaların müəyyən olunması;

Birincisi, Dövlət Müəssisələrinin Direktorlar Şuraları strateji aparıcı fəaliyyətini və icra orqanının monitorinqini həyata keçirə bilməsi üçün lazımı səlahiyyət və obyektivliyə sahib olmalıdır (OECD 2005). Müstəqil xarici direktor yalnız icra orqanına münasibətdə müstəqil olmamalı, eyni zamanda siyasi təsirlərdən də azad olmalıdır. Əsaslı şəkildə müdafiə olunur ki, müstəqil direktorlar səhmdar maraqlarını daxili direktorlarla müqayisədə daha uğurla müdafiə edirlər (Fama, 1980; Jensen, 1993). Son dövrlərdə isə Direktorlar Şurasının müstəqilliyi ilə fəaliyyət göstəricilərinin yaxşılaşdırılması istiqamətində müsbət əlaqə ortaya çıxarılmışdır (Dahya, 2008). Hökumət Şura üzvlərinin müstəqilliyinə hörmət etməlidir və müvafiq cəmiyyətlərin xeyrinə işlərini qurmalarına imkan yaratmalıdır. Müstəqillik, direktorların öz vəzifələrini həyata keçirərkən hər hansı siyasi təsirdən və ya bənzər hər hansı amildən azad olması kimi başa düşülür. Qısacası, Direktorlar Şurası siyasi yox professional olmalıdır.

Direktorlar Şurasının şirkətin fəaliyyət nəticələri üzərində dəqiq səlahiyyət müddəti və müstəsna (ən yüksək) məsuliyyəti olmalıdır. Dövlət Müəssisələrində Direktorlar Şuralarının fərdi və kollektiv məsuliyyətləri qanunvericilikdə, əlaqəli (müvafiq) qanun və qaydalarda, dövlət əmlakının idarəedilməsi siyasətində və həmin şirkətlərin nizamnamələrində tam və aydın ifadə edilməlidir.

İkincisi, Azərbaycanda qanunverçilik, iqtisadi və maliyyə vəziyyəti və sosial-ənənəvi şərtlər nəzərə alındıqda Direktorlar Şurası institutundan sürətli nəticə alınması üçün, daha çox yüksək-fərdi bacarıqlara əsaslanan və buradan qidalanan, başda ABŞ da olmaqla bir çox inkişaf etmiş iqtisadiyyatlarda istifadə olunan bir-pilləli Direktorlar Şurası sistemi təklif olunur. Təcrübə və tədqiqatlar (ədəbiyyat) göstərir ki, kiçik Direktorlar Şurası daha effektivdir və yüksək dəyərlərin əldə olunmasıyla nəticələnir (Jensen, 1993; Bennedsen, 2008). Bununla da bağlı olaraq 7-9 nəfərdən ibarət Şuralar dəstəklənir. Dövlət, Şuraya təyinatların siyasiliyini minamallaşdırmalı və müvafiq biznes sahəsi üzrə təcrübəli və şirkətin idarəetməsinə qatqısı olacaq üzvləri təyin etməlidir (Sokol, 2009). Direktorlar Şurasının tərkibi isə bu şəkildə ola bilər:

- a) ən azı 3-də 2-si rəqabətçil seçim prosesi nəticəsində təyin olunacaq müstəqil üzvlərdən;
- b) yenə ən azı 3-də 2-si həmin şirkətin işçilərindən;
- c) qalan direktorlar isə hökumət tərəfindən təyin ola bilər.

Şuralar eyni zamanda audit, risklərin idarəedilməsi, mükafatlandırma (compensation) və satınalmalar komitələrini (public procurement) qurmalıdırlar. Direktorlar Şurasının bacarıqlarını, məlumatlılığını və müstəqilliyini təmin etmək üçün, qeyd olunan komitələr bir Şura üzvü və icra orqanından iki mütəxəssis seçilməsiylə təşkil edilməlidir. İxtisaslaşmış komitələr onların vəzifələrinin müəyyən edildiyi yazılı əsasnamələrə sahib olmalıdırlar. Bu komitələr bütün Şuraya hesabat verməli və görüşlərin protokollarını Şuranın direktorları ilə bölüşməlidirlər.

Üçüncüsü, şəffaf, strukturlaşmış və aydın müəyyən olunmuş kriteriyalara əsaslanan nominasiya prosesinin qurulması üçün ən müvafiq yol siyasi müdaxilənin minimallaşdırılması, Direktorlar Şurasının müstəqilliyinin və professionallılığının artırılmasıdır. Nominasiya prosesi və şura üzvlərinin seçilməsi qanunla müəyyən olunmalıdır. Açıq və aydın ifadə olunmalıdır ki, üzvlər onları təyin edənlərin xüsusi nümayəndəsi kimi yox, həmin müəssisələrin mənfəəti və xeyri istiqamətində fəaliyyətlərini qurmalıdırlar. Dövlət Müəssisələrinin Direktorlar Şularından, nominasiya prosesinin keyfiyyətinin artırılması üçün mərkəzi tələb lazımı sayda, səriştəli və müstəqil mühakimə qabiliyyətinə sahib nümayəndələrin təyin olunmasına nail olunmasıdır. Direktorlar Şurası şirkətin fəaliyyəti və uzun-müddətli hədəfləri istiqamətində təşkil olunmuş həm təcrübəli həm də rəqabətçil bacarıqlara sahib və səriştəli nümayəndələrdən ibarət olmalıdır. Onların ixtisaslılığı şirkətin hər hansı məqsədinə çatılması istiqamətində də seçilə bilər.

Diskvalifikasiya şərtləri və maraqların toqquşması halları diqqətlə və belə vəziyyətlərə necə yanaşılması və həll olunması yolları qaydalarına uyğun qiymətləndirilməlidir. Xüsusilə, bu göstərir ki, hökumət nümayəndələri nə tənzimləyici qaydaların müəyyən edilməsi prosesində iştirak etməlidirlər, nə də şirkətin marağına uyğun hərəkət etməyə mane ola biləcək xüsusi öhdəlik və ya məhdudiyyətə sahib olmalıdırlar (Dewan 2006, səh.194). Direktorlar Şurasının

istənilən üzvü ilə əlaqəli hər hansı mümkün maraqlar toqquşması Şuraya bildirilməlidir, hansı ki, bu tip vəziyyətləri idarə etməlidir və müvafiq informasiyanı açıqlamalıdır olan qurum oradır. İcraçı olmayan direktorlara gəldikdə isə, onların ictimai açıq vakansiya elanı vasitəsilə seçilməsi prosesinin keyfiyyətinin artırılması üçün, nominasiya komitəsinin professional işlə təmin etmə agentliklərinin köməyindən istifadə etmələri məqsədə uyğundur. Belə praktika səriştəli, beynəlxalq təcrübəli və özəl sektor keçmişli namizədlər hovuzunu genişləndirəcəkdir.

Direktorlar Şurasında və komitələrdəki işçilərin nümayəndələri isə həmin şirkətin nizamnaməsində müəyyən olunmuş qaydalar əsasında strukturlaşmış nominasiya prosesi əsasında həyata keçirilməlidir. İcra orqanının yuxarı səviyyə üzvləri şuraya və ya ixtisaslaşmış komitələrə seçilə bilməməlidir.

Dövlət nümayəndələrinin nominasiyası ilə bağlı demək olar ki, nominasiya komitələri daha yaxşı kandidatların axtarılması və sonrakı nominasiya prosesini daha effektiv təşkil etmək məqsədilə, Direktor Şuralarından ayrı təşkil oluna bilərlər. Nominasiya komitələri şirkətin fəaliyyəti ilə əlaqəli nazirliklərin nümayəndələrinə sahib olmalıdırlar. Bu hökumətlərin uyğun ixtisaslı kadrların databazasını (database) yaratdığı hallara da kömək göstərəcəkdir. Belə ki, yaxşı nümunəsi kimi Polşanın Dövlət Xəzinəsi Nazirliyinin 5,000 yer üçün 35,000-lik namizəd databazasını göstərmək olar (Vagliasindi, 2008).

Proses bitdikdə nominasiya ictimaiyyətə açıqlanmalıdır.

Dördüncü, Dövlət Müəssisələrinin şura üzvlərinə rolları və məsuliyyətləri barədə davamlı təlimlərin keçirilməsidir. Ədəbiyyatlarda rəqabətçil və uğurlu fəaliyyət göstərə bilən şuraların təşkil olunmasının inkişaf etməkdə olan ölkələrdə təşkil olunmasının, direktor kimi xidmət edə biləcək səriştəli fərdlərin sayının az olması ilə bağlı olaraq daha çətin olması müdafiə olunur (Coombes, Wong 2004). Təlimlər isə şura üzvlərinin professionallığını artıracaqdır. Əhatə ediləcək mövzular olaraq şura prosedurlarını, şura məsuliyyətlərini və hökumət və əlaqəli nazirliklə münasibətləri qeyd etmək olar. Vacib olarsa, qeyd olunan başlıqlara korporativ idarəetmə, menecment, biznes plan, mühasibatlıq, yenidən strukturlaşma, marketinq, şirkətlərə dövlət büdcəsindən ayırmalar və s. kimi başlıqlar da əlavə oluna bilər.

Beşincisi, Dövlət Müəssisələrindən məsul xüsusi hökumət qurumu Direktorlar Şuralarını mütəmadi və aktiv şəkildə monitoring etməsidir. Şuraların fəaliyyət göstəricilərinin effektivliyinin artırılmasına və qiymətləndirilməsinə yönəldilmiş prosedur və mexanizmlər inkişaf etdirilməlidir. Direktorlar Şuralarının fəaliyyətlərinin qiymətləndirilməsi onların hesabatlılığı və ictimai inam baxımından əhəmiyyətlidir. Direktorların fərdi iştirak uğurluluğunun qiymətləndirilməsi şura üzvlərinin effektivliyinin artırılması üçün vacibdir. Əlavə olaraq, şuranın proses və fəaliyyət göstəricilərinin bütünlükdə qiymətləndirilməsi də lazımlıdır.

Altıncıda, hökumət əmin olmalıdır ki, mükafatlandırma sxemləri (compensation scheme) həmin şirkətin uzun-müddətli məqsədlərinə uyğundur və

səriştəli üzvlərin seçilməsinə öz qatqısını göstərir. Dövlət Müəssisələrində mükafatlandırma prosesinin özəl sektor təcrübəsinə yaxınlaşdırılması ilə bağlı hazırda möhkəm bir dəb vardır. Bu prosedurlar direktorların fidusiar öhdəliklərini yerinə yetirmədikləri halda cəzaların tətbiqini də nəzərdə tutmalıdır.

Direktorlar Şurasının səmərəliliyinin artırılmasına yönəlmiş təkliflər

Professional, məsuliyyətli, rəqabətçi və təlimlənmiş Direktorlar Şurası əsas dəyişikliklərin ilkin başlanğıcıdır. Empirik (təcrübi) nəticələr ortaya çıxarmışdır ki, hətta özəlləşdirmə olmadan, korporativ idarəetmə reformları Dövlət Müəssisələrinin fəaliyyət nəticələrinin artırılmasında potensial olaraq effektiv bir üsuldur (Aivazian, Ge, Qiu 2005). Belə reformlar Dövlət Müəssisələrinin fəaliyyət göstəricilərinin yaxşılaşdırılmasının yolu kimi özəlləşdirmə üsulunu seçən hökumətlərə alternativ siyasət ola bilər. Əlavə olaraq, digər araşdırmalar da göstərir ki, özəlləşdirmə həmişə inkişaf üçün uğurlu yol deyildir. Belə ki, Misirdə özəlləşdirilmiş şirkətlər Dövlət balansında qalan şirkətlərlə müqayisədə böyük fərqlər əldə etməmişdilər (Omran 2004). Rollarını həyata keçirə bilmək üçün, Dövlət Müəssisələrinin Direktorlar Şuraları aktiv olaraq:

1. Korporativ hədəflər istiqamətində korporativ strategiyanın qurulması, monitorinqi və mütəmadi baxılmasını;
2. Fəaliyyət nəticələrinin ölçülməsi sisteminin qurulması, icra orqanının fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi və yuxarı menecmentin mükafatlandırılma prosesinin onların fəaliyyətinə əsaslanmasını;
3. Məlumatların açıqlanması və kommunikasiya proseslərinin monitorinqini;
4. Özünü-qiymətləndirmə praktikasının qurulmasını;
5. Daxili audit praktikasını;
6. Risklərin idarəedilməsi praktikasını həyata keçirməlidir.

Birinci, Dövlət Müəssisələrində hökumət müdaxiləsinin düzgün səviyyəsinin tapılması asan deyildir. Bu dəqiqdir ki, hökumət gündəlik əməliyyatlarda iştirak etməməlidir. Ancaq strateji yol və tədbirlər planı hökumət tərəfindən təmin edilə bilər. Bununla belə, hökumətin hansı sahələrdə müdaxilə edə biləcəyi barədə məlumat rəsmi olaraq və ictimai şəkildə açıqlanmalıdır. İcraçılıq və biznes üzərindəki hakimiyyət İcra Orqanının rəhbərinin (CEO-nun və ya yerli praktikada sədrin, müdirin, direktorun və s.) hakimiyyəti olaraq görülməməlidir. Bu o mənaya gəlir ki, qərar-vermə və mütləq hesabatlılıq üzrə hakimiyyət hökumətin qarşıya qoyduğu hədəflərə nail olunması istiqamətində Direktorlar Şurasına aid olmalıdır.

İkincisi, Direktorlar Şurasının əsas funksiyalarından biri də İcra orqanının rəhbərini təyin etməsiylə bağlıdır. Bu səlahiyyət olmadan Direktorlar Şurası Dövlət Müəssisəsinin fəaliyyət nəticələri üzərində tam məsuliyyət və monitorinq öhdəliklərini yerinə yetirməsi çox çətinidir. Yenə empirik araşdırmalar göstərir ki, Kanadada hökumət tərəfindən təyin olunmuş icra orqanı rəhbərləri özlərini Direktorlar Şurasına qarşı məsul hesab etmirlər (Vagliasindi, 2008).

İcra orqanına rəhbərin təyin olunması və nominasiya plan və prosedurları professional kriteriyalara əsaslanmalı və şəffaf olmalıdır. Direktorlar Şurası isə icra orqanının fəaliyyətini qiymətləndirməli və göstəricilərinə əsasən mükafatlandırılmasına birbaşa və sərbəst olaraq özü qərar verməlidir. Bu məqsədlə şura qiymətləndirmə üzrə uyğun ölçmə sistemləri qurmalıdır. Şura bütün maraqlı tərəfləri əmin etməlidir ki, icra orqanının rəhbərinin mükafatlandırılması birbaşa onun fəaliyyət nəticələrinə əsaslanır və qərarlaşdırılmış məbləğ ictimai olaraq açıqlanmalıdır. Hökumət Dövlət Müəssisələrinin üzərində mütəmadi yoxlanmaları dayandırmalıdır, belə ki Direktorlar Şurasının faktiki məsuliyyəti üzrə əlavə resurs istifadə olunmasının heç bir əsası yoxdur. İcra orqanının rəhbərinin isə Direktorlar Şurasın üzərindən birbaşa hökumətlə əlaqəsi qəbul edilməzdir. Belə bir əlaqə nəticə olaraq Direktorlar Şurasının monitoring və hesabatlılıq üzrə hakimiyyətinə və müstəqilliyinə birbaşa zərbə vuracaqdır. Üçüncüsü, Dövlət Müəssisələri maliyyə və qeyri-maliyyə məlumatlarını açıqlamaqla şəffafılıq üzrə təcrübəni inkişaf etdirməlidirlər. Direktorlar Şurası belə hesabatların şirkətin həqiqi, tam və təfəssilatlı məlumatlarını əks etdirməsinin təmin edilməsinə məsuldur. Yerli praktikada əksər Dövlət Müəssisələri belə hesabatların tərtibatına ehtiyac duymayaraq maraqlı tərəfləri qarşısındakı məsuliyyətlərini görməzdən gəlirlər. Digər hallarda isə, belə hesabatların tərtib olunmasına cəhd etmiş şirkətlər belə bunu uyğun formada təşkil edə bilmirlər. Belə ki, Direktorlar Şurasının olmamasıyla bağlı olaraq İcra orqanı özü seçdiyi müstəqil auditor vasitəsilə yenə öz fəaliyyətinin hesabatını tərtib etdirir. Burada qeyd olunan auditorlarının professionallıq səviyyəsindən asılı olamayaraq maraqlar toqquşması problemi yaranır və hesabat nə qədər dürüst və tam olsa da belə hesabatlar çatmaq istədiyi məqsəd baxımından problemlidir. Direktorlar Şurası üzvləri və İcra Orqanının yüksək səviyyə nümayəndələrinin mülafatlandırma məlumatlarının açıqlanması məsələsinə gəldikdə isə, burada individual yanaşmaya üstünlük verilir. Şuranın məsuliyyətlərini bildirmək məqsədilə, tərkibində kənar auditordan, haqqında rəy alınmış maliyyə hesabatlarının, Şirkət haqqında məlumat və şərhlərin, əsas risk faktorlarının, əhəmiyyətli hadisələrin və maraqlı tərəflərlə münasibətlər barədə məlumatların mövcud olduğu Direktorların Hesabatı tərtib olunmalıdır. Dördüncüsü, Direktorlar Şurası fəaliyyətinin səviyyəsini müəyyənləşdirə bilmək üçün illik özünü-qiymətləndirmə prosedurları həyata keçirməlidir. Sistemli qiymətləndirmə prosesi Direktorlar Şurasının professionalığının artırılması üçün əhəmiyyətli üsuldur. Belə ki, bu yolla Şura və üzvlərinin rol və məsuliyyətləri barədə ağıllılıqları mütəmadi olaraq yenilənəcəkdir. Nəticədə, şura üzvlərinin öz məsuliyyətlərinin həyata keçirə bilməmələri üçün lazımı vaxt və təşəbbüsü göstərmələri üçün bu yol öz təsirini göstərəcəkdir. Belə qiymətləndirmə həm ümumilikdə Şuranı effektivliyi və fəaliyyət nəticələri, həm də fərdlərin prosesə qatqısı istiqamətində təşkil olunmalıdır. Eyni zamanda, bu, yeni və mövcud şura üzvlərinə keçirilməsi nəzərdə tutulan təlimlərin inkişaf etdirilməsi üçün alət kimi də istifadə oluna bilər.

Beşincisi, böyük Dövlət Müəssisələri, Direktorlar Şurası və audit komitəsi tərəfindən monitorinq olunan, səmərəli daxili audit prosedurları təşkil etməlidirlər. Onların müstəqilliyinə və səlahiyyətlərini həyata keçirməsini üçün lazımı dəstəyə sahib ola bilmələri üçün, daxili auditin icra orqanına yox, birbaşa Direktorlar Şurasına və ya audit komitəsinə hesabat verməsi müvafiq görülür. Belə hesabatlılıq şuranın, şirkətin cari fəaliyyətini qiymətləndirməsi üçün çox əhəmiyyətlidir. Kənar və daxili auditorların məsləhətləşmələri təşviq olunmalıdır. Daxili auditin daxili nəzarət sistemlərinin qiymətləndirilməsi və maliyyə hesabatlılığı nəticələrinin illik hesabatlarda yerləşməsi tövsiyə olunur.

Altıncısı, Direktorlar Şurası və hökumət qəbul etməlidir ki, risklərin idarəedilməsinin məqsədi riskləri aradan qaldırmaq deyildir. Uğurlu risklərin idarəedilməsi sistemi risk faktorlarının və müvafiq kontrolların anlaşılması və risklərlə bağlı məlumatların yüksək səviyyə icra orqanı üzvlərinə və Direktorlar Şurasına geniş və effektiv şəkildə ötürülməsi deməkdir. Risklərin idarəedilməsinin effektiv tətbiqi şirkətə hansısa istehsalat sahələri və ya idarələr səviyyəsində yox, ümumi və bütöv yanaşma tələb edir. Strategiyaya uyğunluq və şirkət daxili mövcud məlumat infrastrukturunu uğurlu risklərin idarəedilməsi sisteminin əldə olunması üçün əhəmiyyətli faktorlardır. Korporativ idarəetmə perspektivindən yanaşdıqda isə, uzun zamandır daxili nəzarət və risklərin idarəedilməsi prosesindən məsul Audit komitəsindən bu məsuliyyət alınıb yeni bir komitəyə - yalnız həmin biznes sahəsi üzrə təcrübəli və irəli, inkişaf etmiş bilik-bacarıqlara sahib, icraçı olmayan müstəqil direktorlardan ibarət olan Risklərin idarəedilməsi komitəsinə ötürülməlidir.

Sonda, Dövlət Müəssisələrinin Direktorlar Şuraları daxili biznes etikası qaydalarına uyğun olan proqramlar tərtib, tətbiq və kommunikasiya etməlidir. Belə etik qaydalar biznesin bütün ünsürlərinə aid olmalıdır. Dövlət Müəssisələri siyasət və ictimaiyyətlə əlaqələri baxımında yüksək etik standartlarından bəzən yayınmasıyla fərqlənir. Qaydalar satınalmalar prosesi, maraqlı tərəfləri qorumaq və təşviq etmək mexanizmləri və şirkətin rəhbərliyinin nümayəndələrinin etik olmayan və qanundan kənar fəaliyyəti ilə bağlı tənzimləmələri əhatə etməlidir. Əlavə olaraq, hökumətə Direktor Şurası tərəfindən ötürülmə ehtimalı olan konfidensial məlumatlar barədə necə hərəkət etmək haqda da qeyd edilməlidir. Dövlət Müəssisələrinin Direktorlar Şuraları şuranın hər hansı müstəqil üzvünə və ya şirkət daxilindəki hansısa ombudsmana öz işçisi və ya nümayəndəsini konfidensial və birbaşa çıxışla təmin edə bilər (İƏİT, 2005). Burada məqsəd üstü örtülməyə çalışılan və ifşa olunması daxili münasibətlər və qaydalar çərçivəsində çətin olan pozuntuların ictimailəşməsinə və ya müvafiq səviyyəyə çatdırılmasına nail olmaqdır.

Nəticə

Baxmayaraq ki, kommersiya hüquqi şəxslərində dövlət sahibkarlığı illər ərzində azaldılmışdır, hələ də Dövlət Müəssisələri Azərbaycan da daxil olmaqla, inkişaf etməkdə olan bazarlarda əhəmiyyətli bir yer tutur. Dövlət

Müəssisələrində korporativ idarəetmənin inkişaf etdirilməsi bu baxımda ölkə iqtisadiyyatlarına əhəmiyyətli təsir göstərə bilər. (1) Daha yaxşı korporativ idarəetmə məhsuldarlığı artıracaqdır və hökumətin maliyyə vəziyyətinə müsbət təsir göstərəcəkdir. Bu da yeni investisiyalara və həm birbaşa həm də dövlət və ümumi iqtisadiyyat arasında resurları bölüşdürməklə iqtisadiyyatı inkişafa gətirib çıxaracaqdır. Əlavə olaraq, dövlət sektorunda uğurlu və mütərəqqi korporativ idarəetmə təcrübəsi özəl sektora da belə təcrübənin tətbiqi ilə nəticələnəcəkdir (Dünya Bankı, 2006).

Dövlət Müəssisələrində Direktorlar Şuralarının gücləndirilməsi onların siyasiliyini minimallaşdıracaqdır. Hökumətlərin şirkətlərin gündəlik əməliyyatlarında birbaşa iştirak etmələri, siyasi və bürokratik müdaxilələri özəl şirkətlərin səhmdarlarının kontrol qrupları vasitəsilə etdiklərinin əksi təsiri yaradacaqdır. Hökumət Direktorlar Şuralarına biznes üzərində mütləq hakimiyət verməlidirlər. Hökumətin Direktorlar Şuralarında nümayəndələri vasitəsilə iştirakı müəyyən həddən artıq olmamalıdır. Ancaq, hökumət şirkətlərin uzunmüddətli məqsədləri və fəaliyyətləri istiqamətində təcrübəli və səriştəli professionalları müvafiq yerlərə-vəzifələrə təyin etməlidir.

(2) Hazırkı korporativ idarəetmə təcrübəsi və qanunvericilik bazası uğurlu təcrübədən uzaqdır. Direktorlar Şuralarının rol və məsuliyyətləri, strukturlaşması, təyinatı və fəaliyyətinin şəffaflığı üzrə beynəlxalq təcrübələrə və tövsiyələrə uyğun açıq hüquqi tənzimləməyə ehtiyac vardır. Professional, təlimlənmiş, məsul və səriştəli üzvlərdən ibarət Direktorlar Şurası Dövlət Müəssisələrində əsaslı dəyişikliklərə gətirib çıxaracaqdır. Burada təlimləndirmələr xüsusi əhəmiyyətli yerə sahibdir. Qeyd olunan hədəflərə nail olunması üçün, şura mütəmadi olaraq korporativ strategiyanı qurmalı və monitorinq etməli, icra orqanının fəaliyyətinin effektiv qiymətləndirmə sistemini yaratmalı və bu qiymətləndirmələrin icra orqanı üzvlərinin mükafatlandırılmasına təsir etməsini təmin etməlidir. İcra orqanı rəhbəri və üzvlərinin təyinatı səlahiyyəti birbaşa və mütləq şəkildə Direktorlar Şurasına ötürülməlidir. Bütün bu proses boyunca isə, Direktorlar Şurası daxili audit, risklərin idarəedilməsi, məlumatların ictimai açıqlanması sualları, fəaliyyətin şəffaflığı və etik qaydalar toplusu üzrə məsuliyyətlərini unutmamalıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Aivazian, V., Ge, Y., Qui, J. (2005) Can Corporatization Improve the Performance of State-Owned Enterprises even without Privatization?, Journal of Corporate Finance
2. http://sai.gov.az/upload/files/r_LAYIHƏ - 2017-RƏY-FINAL.pdf s. 34,42
3. Bennedsen, M., Kongsted, H. C., Nielsen, K. M. (2008) The Casual Effect of Board Size in the Performance of Small and Medium-sized Firms, Journal of Banking & Finance
4. Bhattacharyya, A. K., (2005) Public Enterprises – Corporate Governance and the Role of Government: <http://ssrn.com/abstract=697381>
5. Coombes, P., Wong, S.C.Y., (2004) Asia's Governance Challenge, McKinsey Quaterly, 2004
6. Dahya, J., Dimitrov, O., McConnell, J. (2008), "Dominant Shareholders, Corporate Boards and Corporate Value: A Cross-Country analysis," Journal of Financial Economics, v. 87

7. Dewan, S.M. (2006), "Corporate Governance in Public Sector Enterprises", Longman
8. European Commission EC (2011) Green Paper: The EU corporate governance framework
9. Fama, E. (1980) Agency Problems and the Theory of the Firm. Eugene F. Fama. The Journal of Political Economy, Vol. 88
10. Jensen, M. C. (1993) The Modern Industrial Revolution, Exit and the Failure of Internal Control Systems, Journal of Finance
11. İTİT-OECD (2005) Guidelines on Corporate Governance of State-Owned Enterprises
12. Omran, M. (2004) The Performance of State-Owned Enterprises and Newly Privatized Firms: Does Privatization Really Matter?, World Development Vol. 32
13. Rondinelli D.A. (2008) Can Public Enterprises Contribute to Development? A Critical Assessment and Alternatives for Management Improvement, in Public Enterprises: Unresolved Challenges and New Opportunities
14. Sokol, D. (2009), Compensation Policy and Comparative Corporate Governance of State-Owned Enterprises, Brigham Young University Law Review, Vol. 2009
15. Talosaga, T., Heatley, D., Howell, B. (2011) Can Continuous Disclosure Improve the Performance of State-Owned Enterprises? New Zealand Institute for the Study of Competition and Regulation Inc.: <http://ssrn.com/abstract=1856287>
16. Vagliasindi, M. (2008) The Effectiveness of Boards of Directors of State-Owned Enterprises in Developing Countries. World Bank Policy Research Working Paper Series: <http://ssrn.com/abstract=1149082>
17. Wong, S.C.Y. (2004) Improving Corporate Governance in SOEs: An Integrated Approach. Corporate Governance International, Vol. 7.; <http://ssrn.com/abstract=897121>

ЗНАЧЕНИЕ ПОВЫШЕНИЯ РОЛИ СОВЕТА ДИРЕКТОРОВ В УСПЕШНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ГОСУДАРСТВЕННЫХ ПРЕДПРИЯТИЙ

А.М.МАГЕРРАМОВ, С.С.ГАДЖИЕВ

РЕЗЮМЕ

В Азербайджане, как и во многих развивающихся странах, не существует единого подхода к процессу информационной доступности общества к результатам деятельности, прозрачности операций и отчетов коммерческих юридических лиц с государственной долей в уставном капитале или акциях (далее государственные предприятия). Немалая доля собственности государства отрицательно влияет на региональную и международную конкурентоспособность Азербайджана. Некоторые итоги исследования и фактические результаты показывают, что с развитием управленческого опыта на корпоративных предприятиях можно достичь значительного продвижения в приватизации. А Совет Директоров выступает как эффективный механизм в данном процессе. Исследование в данной статье проведено в двух направлениях: по созданию Эффективного Совета Директоров и увеличения роли Совета Директоров. Также проведен анализ корпоративного управления в Азербайджане.

Ключевые слова: Совет Директоров, корпоративное управление, государственное предприятие, конкурентность, результаты деятельности предприятия.

THE IMPORTANCE OF INCREASING THE ROLE OF THE BOARD OF DIRECTORS IN THE SUCCESSFUL OPERATION OF STATE ENTERPRISES

A.M.MAHARRAMOV, S.S.HAJIEV

SUMMARY

In Azerbaijan, as in many developing countries, there is no single approach to the process of information accessibility of the society to the results of operations, transparency of operations and reports of commercial legal entities with a state share in the authorized capital or shares (hereinafter state enterprises). A significant share of the state's property adversely affects the regional and international competitiveness of Azerbaijan. Some results of the research and actual results show that, with the development of managerial experience at corporate enterprises, it is possible to achieve significant progress in privatization. And the Board of Directors acts as an effective mechanism in this process. The research in this article was carried out in two directions: the creation of an Effective Board of Directors and an increase in the role of the Board of Directors. The analysis of corporate governance in Azerbaijan is also conducted.

Key words: Board of Directors, corporate governance, state enterprise, competitiveness, enterprise performance.

FƏLSƏFƏ

UOT 122/129

SİSTEMLİ – STRUKTUR YANAŞMA METODU
VƏ ONUN ELMİ İDRAKDA ROLU

V.M.KƏRİMOV

*Bakı Dövlət Universiteti**v.m.karimova@yahoo.com*

Məqalədə mövzu ilə bağlı olan sistem, element, struktur kateqoriyaları onların münasibəti, sistemli yanaşma və sistemli təhlil metodları təhlil olunur. Materiyanın cansız təbiət, canlı təbiət, cəmiyyət və onların inikası olan təfəkkür kimi bütün təzahürlərində sistemliliyin olaraq belə ümumi nəticəyə gəlmişdir ki, sistemlilik materiyanın və təfəkkürün ayrılmaz xassəsi, mövcudluq üsuludur. Buna görə də idrak prosesində bu nəzərə alınmalı, yəni idrakda sistemli xarakter daşmalıdır.

Açar sözlər: hissə, tam, element, sistem, struktur, sistemlilik, dünyanın sistemliliyi, təfəkkürün sistemliliyi, idrakın sistemliliyi

Ümum-elmi idrak metodları içərisində hazırda geniş tətbiq olunmaqla idrakın hərtərəfliliyini təmin edən sistemli yanaşma və sistemli təhlil metodları mühüm yer tutur və onların tədqiqi mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Sistemli yanaşma, bəzən də sistem-struktur adlandırılan metod sistemlilik prinsipinin elmi idraka getdikcə daha artıq nüfuz etməsi gedişində formalaşmışdır. Elmi idrakda geniş tətbiq olunan sistemli yanaşma metodu özünün hazırkı şəklini XX əsrin ortalarında alsa da insanlar lap qədimdən çox halda anlamadan obyektiv hadisələrə konkret sistemlər kimi yanaşmış və onları elmin və praktikanın verdiyi materiallar əsasında sistem kimi öyrənmişlər. Məsələn, elm tarixindən məlumdur ki, astronomiya Ptolomey və N.Kopernikin irəli sürdüyü Günəş sistemini və ulduz sistemlərini öyrənmiş, riyaziyyat müxtəlif ədədlər sistemi ilə maraqlanmış, biologiya canlı orqanizmlərin təsnifatını və sistemləşdirilməsini idrakın mühüm məsələlərindən saymışdır. Bizi əhatə edən aləmin tamlığı, onu təşkil edən predmet və hadisələrin zəngin əlaqələrlə səciyyələnməsi ideyasının başlanğıcı qədimlərə gedib çıxır. Dünyaya ayrı-ayrı predmet və hadisələrdən təşkil olunmuş bütöv tam, sistem kimi baxılması ideyası hələ Fales, Demokrit, Heraklit tərəfindən söylənilmiş, özünün sonrakı inkişafını Sokratın, Platonun, Aristotelin irsində tapmışdır;

Sonralar Ç.Darvin canlılar aləminə, K.Marks və F.Engels insan cəmiyyətinə, D.İ.Mendeleyev cansız təbiətə - onu təşkil edən kimyəvi elementlərə sistem kimi baxmışlar.

Dünyanın, onun ayrı-ayrı sahələrinin öyrənilməsi onların səmimiyyəti aşkara çıxarmış və onların tam, hərtərəfli öyrənilməsi üçün sistemli yanaşma metodunun zəruriliyini göstərmişdir.

Sistemli yanaşma, onun mahiyyəti keçən əsrin ortalarından etibarən daha intensiv tədqiq olunmağa başlamış və özünün ilkin ifadəsini çap olunmuş aşağıdakı əsərlərdə tapmışdır: 1)İ.B.Blauberq, E.Q.Yudin. Становление и сущность системного подхода (М., 1973); 2) В.Н.Садовский. Основания общей теории систем (М. 1974); 3) В.Г.Афанасьев. Системность и общество (М. 1980); 4) А.И.Аверьянов. Системное познание мира (М., 1985) və b.

Obyektiv gerçəkliyi öyrənən insan ilk növbədə buna əmin olur ki, bütövlükdə dünya, eləcə də təbiət və cəmiyyətin istənilən hadisəsi – müəyyən obyektlər, predmetlər, komplekslər, təkcələr kimi mövcud olmaqla tamliq formasına, bütövlük, sistemlilik xassəsinə malikdir. Belə obyektləri öyrənərkən tətbiq olunan elmi idrak metodları içərisində sistemli yanaşma, sistemli təhlil metodlarının meydana gəlməsi obyektiv əsasla malik olub tədqiqat obyektlərinin – təbiət, cəmiyyət, insan təfəkkürü və idrakının özünün sistemliliyi ilə şərtlənir. Sistemlilik obyektiv aləmin mühüm xarakteristikalarındandır. Sistem təsəvvürləri müasir idrakın və praktikanın, xüsusilə cəmiyyətin idarə olunmasının mühüm cəhətlərindəndir. Hazırda onlar sistem təsəvvürləri, sistemli yanaşma olmadan mümkün deyildir.

Hər bir idrak obyekt, öyrənilən hər bir predmet təşkil olunduqları ayrı-ayrı hissələrdən ibarətdir. Buna görə də hər bir obyektin öyrənilməsi onu təşkil edən hissələrin öyrənilməsi ilə bağlıdır. Lakin həmin hissələrin öyrənilməsi, təhlili və xassələri haqqında məlumatların toplanması onların təşkil etdiyi obyektlərin başa düşülməsi üçün kifayət deyildir. Bundan ötrü hissələrin qarşılıqlı əlaqələrini, təsiri və asılılığını öyrənmək, onları bir məcmu halında götürməklə tam kimi nəzərdən keçirmək lazımdır. Bununla əlaqədar tam və hissə, sistem, element, struktur kateqoriyalarının və onların münasibətinin öytənilməsi mühüm idraki və metodoloji əhəmiyyət kəsb edir. Hər bir sistem məzmun və formanın vəhdətindən ibarətdir və ona belə baxılması, hər şeydən əvvəl, onun bir tam, bütöv kimi nəzərdən keçirilməsi deməkdir. Tamın dərk edilməsi onun hissələrinin, tamı təşkil edən komponentlərin, tam daxilində oları bir-birilə bağlayan əlaqələrin də dərk olunmasını zəruri edir.

Hər bir tamı əmələ gətirən hissə anlayışı çox zaman dar, mexaniki mənada, hər hansı predmetin onun əmələ gəlməsi və inkişafı qanunauyğunluqlarını nəzərə almadan sadəcə mexaniki bölünməsinin nəticəsi mənasında işlədilir. Məsələn, heyvan bədənini, yaxud bitkini hər biri hissə adlandırılan çoxlu parçalara bölmək olar. Belə anlamanın modifikasiyalarından biri hissəyə məkəncə sistemdən ayrılmalı bilən bir şey kimi baxılmasıdır. Halbuki bütöv sistemin hissələri, komponentləri bütövü istənilən hissələrinə ayırmaq, ondan

məkanca ayrılan bir şey olmayıb verilmiş bütöv sistem çərçivəsində başqa struktur vahidləri ilə qarşılıqlı təsir edən struktur vahidləridir (3, 71). Başqa sözlə, **hissə - tamın tərkibinə daxil olan və müəyyən nisbi müstəqilliyə malik olan komponentdir. Komponent** – sistemin onun başqa hissələri ilə müəyyən münasibətlərə girən istənilən hissəsidir. Adətən komponentlər kimi alt-sistemlər və elementlər çıxış edir.

Alt sistem – sistemin komponentlərdən əmələ gələn hissəsidir, daha yüksək tərtibli sistemdəki sistemdir. Məsələn, ictimai sistemi əmələ gətirən ictimai həyat sferası (iqtisadi, siyasi, mədəni və s.) cəmiyyətin komponentləri, alt sistemləridir və onlar da özlüyündə sistem təşkil edirlər. Yaxud nüvə atomun alt sistemi olmaqla proton və neytronlar, onları bağlayan nüvə qüvvələri, onları doğuran mezonlardan ibarət sistemdir.

Element - elementar, sonlu, bölünməz, sonuncu deməkdir. Elementin belə anlamı hələ Aristotelə məxsus idi. Aristotelə məxsus idi. Aristotelə görə, element şeyin tərkibində onun əmələ gəldiyi şey, şeylərin başqa növlərə bölünməyən ilk əsasıdır. Həm də onun özü “daha” bölünməzdir (2, 81). Element verilmiş keyfiyyət hədudlarında sistemin parçalanmasının, hissələrinə ayrılmasının həddidir. O, komponentlərdən ibarət deyildir. Məhz həmin keyfiyyətin daha bölünməyən, elementar daşıyıcısıdır. Element, ümumiyyətlə, bölünməz olmayıb ancaq verilmiş keyfiyyət hədudunda bölünməzdir, onun hissələrə bölünməsi keyfiyyətcə başqa sistemə gətirib çıxarır. Məsələn, atomun təşkil olunduğu hissələrinə ayrılması kimyəvi keyfiyyətin itirilməsinə və fiziki, kvant – mexaniki sistemə gətirib çıxarır. Element verilmiş keyfiyyətin minimal daşıyıcısıdır.

Element sistemdən kənarda deyil, onun daxilində mövcuddur. Əgər sistem kifayət qədər mürəkkəbdirsə, sistemin inkişafı prosesində elementlər müəyyən qrupları əmələ gətirir, həm də həmin qruplar daxilində elementlər arasındakı əlaqə qrupların özləri arasındakı əlaqələrin xarakterindən fərqlənir, yəni sistem daxilində **altsistemlər** əmələ gəlir. Bu və ya başqa sistemin alt sistemləri onun hissələridir. Bəzən “hissə” və “element” anlayışları eyniləşdirilsə də onlar eyni deyillər, hissə elementə nisbətən daha geniş olub mahiyyətcə “sistem” və “element” anlayışları arasında yer tutan aralıq xüsusi anlayışdır; o, sistemi təşkil edən nisbi müstəqil elementlər qrupunu əks etdirir.

Qeyd edək ki, hissə və tamın, elementin münasibəti çoxdan müəyyən-ləşdirilsə də müasir təbiətşünaslıq, xüsusi halda elementar hissəciklər fizikası həmin münasibətə yeni baxışlar irəli sürmüşdür. Əvvəllər belə güman edilirdi ki, tam hissələrdən əmələ əgdir və onu əmələ gətirən hissələrdən hər biri tamdan kiçikdir və ondan böyük ola bilməz. Özünün dialektik anlamında hissə rəma ancaq hansısa bir tərəfi, cəhəti ilə daxil olan sistemdir. Onların münasibəti təkə bə ümuminin münasibəti kimidir, yəni təkə ümymiyə bütönlüklə deyil, ancaq qismən bəzi cəhətləri ilə daxil olduğı və digər cəhətləri kənarda qaldığı kimi, hissə də tama ancaq bəzi cəhətləri, tərəfləri ilə daxil olur.

Dialektəsinə başa düşölən “böyük” anlayışı məkan ölçöləri ilə tükənmir.

Buna görə tamamilə aydındır ki, məsələn, proton hidrogenin atom nüvəsindən “böyük” ola bilər. Atom nüvəsinin hissəsi olub özünün ancaq bir və bir neçə xassəsi ilə başqa elementar hissəciklərlə qarşılıqlı təsir edir; bu mənada əgər verilmiş xassələrdən çıxış edilsə o, atom nüvəsindən “kiçikdir”. Lakin daha geniş aspektdə, özünün müxtəlif xassələrinin vəhdətində baxılan proton atom nüvəsindən böyük ola bilər. Müasir təsəvvürlərə görə, proton hipotetik olaraq üç kvarkdan təşkil olunub, kvark isə demək olar ki, protondan 10 dəfə ağırdır. Onların güclü qarşılıqlı təsirdə olan protonda “yapışması” prosesində “artıq” kütlə rabitə enerjisini əmələ gətirir; məhz bu enerjinin böyüklüyü hələlik onların parçalanmasına imkan vermir.

Belə hadisələrə yalnız mikroaləmdə rast gəlinmir. Deyək ki, bitki və heyvanat aləmində növün hissəsi kimi fərd öz təşkilinin mürəkkəbliyinə görə şərtsiz növü üstələyir, sosial orqanizm də müəyyən cəhətlərdən onun əsas əlaməti olan insandan az mütəşəkkildir. Nəhayət, elementar olan belə misal gətirmək olar: sistem kimi çilingərlər briqadası tam kimi ona daxil olan hər bir çilingərdən “böyükdür”, çünki o, öz funksiyasına, gördüyü işə görə tama daxil olur. Özünün çoxlu funksiyalarına (ailə başçısı, övladlarının atası, baba, sürücü, deputat, şair, bağban və s.) vəhdətində insan kimi götürüldükdə isə o, şübhəsiz daxil olduğu kollektivdən daha “böyükdür”, çünki kollektivin funksiyası ancaq çilingərlikdir.

Sistemin müəyyənləşdirilməsində mühüm problemlərdən biri çoxlu hissələri, elementləri bir sistemdə birləşdirən qüvvələrin mahiyyətinin aydınlaşdırılmasıdır. Bunları sistem yaradan, əmələ gətirən amillər adlandırmaq olar. belə amillər dedikdə sistemin əmələ gəlməsinə gətirib çıxaran bütün hadisələr, qüvvələr, əlaqə və münasibətlər başa düşülür. Konkret elm nümayəndələri təhlil edilən hər bir sistemdə sistem yaradan amillərin xüsusiyyətlərini, spesifikasiyasını, xarakterini öyrənirlər. Məsələn, nüvə fizikası mütəxəssisləri müəyyən etmişlər ki, atom nüvəsində güclü qarşılıqlı təsir qüvvələri nəticəsində nuklonlar sistem əmələ gətirirlər. Astrofiziklər günəş, ulduz sistemlərinin mövcudluğunu cazibə qüvvəsi ilə izah edirlər. Cəmiyyətdə insanlar arasındakı iqtisadi, ideoloji və başqa münasibətlər sistemyaradan münasibətlər kimi çıxış edirlər. Sistem yaradan amilləri daxili və xarici amillərə bölmək olar.

Tam - öz aralarında qarşılıqlı əlaqələnen hissələrdən təşkil olunan və onlarda olmayan bir sıra əlavə xassələrə malik sistemdir. Məsələn, canlı təbiət tam, bitkilər aləmi, heyvanat aləmi, insan cəmiyyəti onun hissələridir, yaxud 1 universitet tam, dekanlıqlar, kafedralar, laboratoriyalar onun hissələridir. Hər bir maddi törəmə müəyyən hissələrdən təşkil olunmuş tamdır. Məsələn, təbiət-cansız və canlı təbiət kimi hissələrdən təşkil olunmuş sistemdir. Yaxud su molekulu (H_2O) iki hidrogen və oksigen atomu kimi hissələrdən təşkil olunmuş sistemdir. Su molekulunun tərkibinə daxil olan hər bir atom təmin hissəsi kimi özünün spesifik keyfiyyət müəyyənliyinə, məzmununa, nisbi müstəqilliyə malikdir. Lakin tamı təşkil edən hissələrin spesifik məzmunu və onların təmin mövcudluğu və inkişafındakı konkret rolu yalnız bu hissələrin spesifikasiyası ilə

deyil, həm də tamın özünün ümumi təbiəti ilə şərtlənir. Digər tərəfdən, tamın ümumi təbiəti xeyli dərəcədə onun hissələrinin təbiətindən də asılıdır.

Tam ilə hissənin əlaqəsi dialektik xarakter daşıyır və buna görə də tam hissələrinin mexaniki məcmusu olmayıb, hissələrdə olmayan bir sıra əlavə xassələrə də malikdir. Məsələn, bunu su molekulu (H_2O) və onun hissələrinin (H və O) xassələri timsalında aydın görmək olar. Məlum olduğu kimi, bu hissələrdən hidrogen yanır, oksigen yanmaya kömək edir, onlardan təşkil olunmuş su isə nəinki yanır, əksinə yanğıni söndürür. Bu misaldan aydın olur ki, tamın xassələri onun yalnız xarici əlaqələri ilə deyil, həm də daxili strukturu, hissələrin daxili dayanıqlı əlaqələri ilə müəyyən olunur.

Tam öz hissələrindən daha dayanıqlı olsa da mütləq dəyişməz olmayıb özünün hərəkəti və inkişafı prosesində daxili hissələrinin dəyişməsi nəticəsində dəyişir. Tam və hissələr bir-birilə ayrılmaz sürətdə bağlı olduqlarından onların dərk olunması da eyni vaxtda baş verir, onlardan biri digərilə qarşılıqlı əlaqədə dərk olunur.

Tam və hissənin qarşılıqlı əlaqəsi bir tərəfdən, tamın keyfiyyətinin onu təşkil edən hissələrin spesifik təbiətindən, digər tərəfdən isə bu hissələrin keyfiyyətinin tamın özünün spesifik təbiətindən asılılığında ifadə olunur. Buna görə də tam və hissənin qarşılıqlı əlaqəsi əslində tamın strukturunu təşkil edən əlaqədən başqa bir şey deyildir. Struktursuz tam yoxdur, struktur tamın mövcudluq üsuludur. Struktur anlayışı həm də sistem və element anlayışları ilə bağlıdır.

Sistem qarşılıqlı əlaqədə olan elementlərin kompleksidir. Element isə artq qeyd etdiyimiz kimi, sistemin nisbi bölünməz komponentidir. Hər bir sistem elementlərə strukturun dialektik vəhdətidir. Sistemi təşkil edən elementlərin məcmusu həm də sistemin tərkibi adlanır. Məsələn, insan orqanizmini götürək. Qan dövranı sistemi, əsəb sistemi, həzmetmə sistemi, tənəffüs sistemi və s. insan orqanizminin elementləridir. Sistemdə elementlərin birləşməsi onun strukturunu ifadə edir.

Hissələrdən təşkil olunmuş tam mənasını verən **sistem** bir-birilə münasibətdə olub müəyyən bütövlük, vəhdət əmələ gətirən elementlərin məcmusudur. Yunan sözü olub hissələrdən təşkil olunmuş bütöv birləşmə mənasını verən **sistem** anlayışı XX əsrin ortalarından etibarən mühüm fəlsəfi-metodoloji və xüsusi – elmi anlayışlardan biri olmuşdur.

Sistem haqqında ilk təsəvvürlər varlığın nizamlılığı və bütövlüyü kimi şərhini irəli sürən antik fəlsəfədə yaranmışdı. Qədim yunan fəlsəfəsində və elmində Platon, Aristotel, Evklid və başqaları tərəfindən biliyin sistemliliyi ideyası işlənmişdi. Varlığın sistemliliyi haqqında qədimdən qəbul olunan təsəvvürlər həm Spinoza və Leybnisin sistemli konsepsiyalarında, həm də XVII – XVIII əsrlərin dünyanın sistemliliyinin təbii interpretasiyasına can atan K.Linheyin elmi sistematikasını quraşdırılmalarda inkişaf etdirilmiş, yeni dövr fəlsəfəsində və elmində sistem anlayışından elmi biliyin tədqiqində istifadə edilmişdir. Biliyin sistemliliyi prinsipi klassik alman fəlsəfəsində işlənmişdi.

İ.Kanta görə, elmi biliklər təmin hissə üzərində üstünlük təşkil etdiyi sistemdir, Şellinq və Hegel idrakın sistemliyini dialektik tərəkürün mühüm tələbatı kimi şərh etmişlər.

XX əsrin ikinci yarısından başlayaraq sistem anlayışının konkret – elmi biliyin müxtəlif sahələrinə nüfuz etməsi Ç.Darvinin təkamül nəzəriyyəsinin, nisbilik nəzəriyyəsinin, kvant fizikasının, struktur linqvistikası və yaranması və inkişafında mühüm əhəmiyyəti olmuşdur.

Sistem anlayışının müəyyənləşdirilməsində onun bütövlük, struktura, əlaqə, element, münasibət, alt-sistem və b. anlayışlarla qarşılıqlı əlaqəsini nəzərə almaq lazımdır.

Sistem elementlərdən təşkil olunsada onların sadəcə məcmusu olmayıb bundan daha artıq bir şeydir. Bütöv sistem onu təşkil edən elementlərin xassələri cəmindən əlavə yeni xassələrə malik olur. Məsələn, nüvə, atom, molekul, canlı hüceyrə, orqanizm, cəmiyyət və s. sistemlərdən hər biri sistemi əmələ gətirən elementlərin xassələrinə, yaxud xassələrinin məcmusuna müncər edilməyən yeni keyfiyyətə malikdir. Onlardan hər biri onları əmələ gətirən komponentlərə məxsus olmayan müəyyən cəhətlərə malikdir. Məsələn, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi su molekulu hidrogen və oksigen atomlarından ibarətdir, lakin yalnız onlardan fərqlənməyib, eyni zamanda onlara əks olan xassələrə malikdir. Belə ki, artıq qeyd etdiyimiz kimi hidrogen yanır, oksigen yanmaya kömək edirsə, onlardan təşkil olunan su nəinki yanmır, hətta, əksinə, yangını söndürür.

Sosial sistem də onu əmələ gətirən komponentlərdən (elementlərdən) ayrılıqda heç birinin malik olmadığı yeni, sistem keyfiyyətinə malikdir. Məsələn, ayrı-ayrı işçilərin birləşərək əmələ gətirdiyi qrupun çoxlu əllərinin iştirak etdiyi və eyni əməliyyatı yerinə yetirdiyi ictimai qəvvə ayrı-ayrı işçilərin qüvvələrinin mexaniki cəmindən fərqlənən yeni keyfiyyətə malik olur. Bu zaman yaranan keyfiyyət – qrupun sistem keyfiyyəti sistem təşkil edən qrupda birləşməyən ayrı-ayrı istehsalçıların əməyindən daha səmərəli, məhsuldar olur, yəni kəmiyyət dəyişmələri yeni keyfiyyət yaradır. Deyilənlər göstərir ki, "... sistemin xassəsi onu təşkil edən ayrı-ayrı elementlərin xassələrinin sadəcə məcmusu olmayıb, elementlər arasında əlaqələrin olması və onların spesifikasi ilə müəyyən olunur... sistemin elementləri arasında əlaqələrin və münasibətlərin olması və sistemin onlar tərəfindən integrativ, bütöv xassələri sistemin nisbi müstəqil, ayrıca mövcudluğunu, funksiyalaşmasını (bəzi hallarda isə həm də inkişafını) təmin edir" (10, 83-84). Bu isə göstərir ki, bütövlük sistemin mühüm xassəsidir və sistemin ona daxil olan elementlərin xassələrinin məcmusuna müncər olmayıb, onlardan daha artıq bir şeydir.

Bütöv sistemdə, xüsusilə sosial qaydalı sistemdə komponentlər arasındakı əlaqə o qədər möhkəm və üzvi olur ki, onlardan birinin, xüsusilə mühüm olanının dəyişməsi zəruri olaraq başqalarının, çox halda isə bütövlükdə sistemin dəyişməsinə gətirib çıxarır. Komponentlərin sıx qarşılıqlı təsiri, üzvi əlaqəsi belə bir faktı şərtləndirir ki, müxtəlif proseslərdə mühitlə qarşılıqlı

təsirdə bütöv sistem həmişə tam kimi çıxış edir. Bu da ona görədir ki, bütöv sistemin komponentlərinin əlaqəsi həmin sistemin, yaxud onun ayrı-ayrı komponentlərinin başqa maddi törəmələrlə əlaqəsindən daha möhkəmdir.

Deməli, bütöv sistem elə sistemdir ki, hissələrinin öz aralarındakı daxili əlaqəsi həmin hissələrin hərəkətinə və onlara olan xarici təsirə nisbətən üstün olur. Belə ki, məsələn, təbiətdə bütöv elə sistemdir ki, onda hissələrin daxili enerjisi hissələrin hərəkət enerjisinin cəmindən və xarici təsir enerjisinin cəmindən artıq olur. Bu halda sistemin hissələrinin hərəkət enerjisi onun daxili rabitə enerjisini ötdükdə sistem, məsələn, radioaktiv elementlərin nüvələrinin öz-özünə parçalanması zamanı olduğu kimi daxildən parçalanaraq dağılır. Sistem onun hissələrinin rabitə enerjisi xarici təsirlərin cəm enerjisindən az olduqda da dağılır. Bu halda bütöv sistem (tam) atom nüvələrinin yüksək enerjili hissəciklərlə bombardman edilərkən olduğu kimi, xaricdən dağılmağa məruz qalır.

Bütöv sistem onu əmələ gətirən komponentlərə (elementlərə) fəal təsir göstərərək onları öz təbiətinə uyğun şəkildə dəyişdirir. Nəticədə çıxış komponentləri (elementləri) nəzərə çarpacaq dəyişikliklərə məruz qalaraq özlərinin sistemdən kənardakı, sistemə daxil olmamışdan əvvəlki bəzi xassələrini itirirlər. Həm də bu dəyişikliklər hər hansı xarici qüvvələrin təsiri ilə deyil, bütöv sistemin komponentlərinin özlərinin daxili təsirlərinin nəticəsində baş verir. Məsələn, proton və neytronlardan təşkil olunan atom nüvəsi onların qarşılıqlı təsirlərinin nəticəsidir. Nüvə daxilindəki proton və neytronlar sərbəst halda olanlardan fərqlidirlər. Məsələn, sərbəst haldakı neytron dayanıqsızdır və nisbətən qısa müddətdə yaşayır, atom nüvəsində isə dayanıqlı olur. Nüvədə birləşdikdə onu təşkil edən proton və neytronların kütləsi də dəyişir. Nüvənin kütləsi onu əmələ gətirən nuklonların cəm kütləsindən az olur. Hissələrdən əmələ gələn bütöv sadəcə hissələrin məcmusu olmayıb bundan daha artıq olan yeni keyfiyyət kəsb edir.

Bütöv sistemin öz hissələrinin sadəcə məcmusu olmayıb bundan daha artıq bir şey olması, yəni keyfiyyət kəsb etməsi müddəası heç də bütövün hər cür kəmiyyət xarakteristikasının inkarı demək deyildir. Sistemi əmələ gətirən çıxış komponentlərinin keyfiyyət dəyişmələri ilə yanaşı az nəzərə çarpan kəmiyyət dəyişmələrinə də uğradığından təbiidir ki, bütövün (sistemin) bu və ya başqa xassəsinə onun hissələrinin müvafiq xassələrinin məcmusu kimi baxmaq olar. Bütövün bu xassəsi **additiv**, hissələrin bütöv daxilində özünün bəzi xassələrini saxlamaq qabiliyyəti isə **adduktivlik** prinsipi adlanır.

Hazırda geniş işlədilən “bütöv”, “bütöv sistem” anlayışı maddi gerçəkliyin predmet və hadisələrinin mühüm cəhətlərindən birini – onların hansısa qarşılıqlı təsirə girməsi və bunun da nəticəsində qarşılıqlı təsirin çıxış obyektlərinə (hissələrinə) xas olmayan yeni keyfiyyətlər əmələ gətirməsi xassəsini əks etdirir.

Dünya predmet və hadisələrinin sistem əmələ gətirmək qabiliyyəti, sistemin olması, maddi gerçəkliyin və onu dərk etmək formalarının sistemli

quruluşu **sistemlilik** adını almışdır. Başqa sözlə, sistemlilik analiyışı gerçəkliyin mühüm cəhətlərindən birini – elə qarşılıqlı təsir növünə daxil olmaq qabiliyyətini ifadə edir ki, onun nəticəsində qarşılıqlı təsirini çıxış obyektlərinə xas olmayan yeni keyfiyyət əmələ gəlir. Bütöv sistemin başlıca əlaməti onun təşkil olunduğu komponentlərin xassələrindən və keyfiyyətlərindən fərqli olan integrativ, kollektiv keyfiyyətin, yaxud keyfiyyətlərin olmasıdır.

Müasir elm müəyyən etmişdir ki, materiyanın aşağı struktur səviyyələrindən tutmuş bütövlükdə dünyaya qədər bütün varlıq sistemlərdən təşkil olunmuşdur və sistemlər sistemi kimi çıxış edir. Maddi vəhdət təşkil edən dünyanın bu sistemləri bir-birindən ayrılıqda, təcrid olunmuş halda mövcud olmayıb bir-birilə qarşılıqlı əlaqədə, təsirdədir. Hər bir sistem daha yüksək olan başqa sistemin komponenti, alt sistemi kimi çıxış edir, özü də daha aşağı sistemlərdən (alt sistemlərdən) əmələ gəlmişdir. Başqa sözlə, heç bir sistem başqalarından təcrid olunmamışdır, o çoxlu bağlarla ən müxtəlif sistemlərlə bağlıdır. Sistem ona nəzərən xarici olan mühitdə fəaliyyət göstərir çoxlu əlaqələrlə onunla bağlıdır.

Sistemlilik varlığın ayrılmaz xassəsi olub ona obyektiv surətdə xasdır və heç də sistemlilik haqqında insanın nə düşünməsindən asılı deyildir. Bizim sistem təsəvvürlərimiz də ancaq obyektiv aləmin sistemliliyinin inikasındır.

Cansız və canlı təbiətin sistemliliyinin obyektivliyi aydındır. Sosial sistemlərlə iş bir qədər mürəkkəbdir, çünki bu elə sistemdir ki, burada obyektiv olanı subyektiv olandan ayırmaq çətindir. Ona görə ki, belə sistemin başlıca elementi insandır. İnsan isə sosial sistemin sadəcə elementi olmayıb, həm də onun yaradıcısı, başlıca hərəkətverici qüvvəsidir, onun başlanğıcı, ortası və sonudur. İnsansız sosial sistem olmamışdır, yoxdur və ola da bilməz.

Obyektiv surətdə mövcud olan istənilən sosial sistem özlüyündə sistemlər çoxluğuudur, o, daha yüksək səviyyəli sistemin elementidir və onun özü də aşağı, daha elementar tərtibli sistemi özünə daxil edir. Məsələn üçün sosial qaydalı ən elementar sistemi – cəmiyyətin sosial-iqtisadi özəyi olan ailəni götürək. Şübhəsiz o, çoxtəbəqəli, çoxsistemlidir. Bu mənada ki, onun özü daha elementar səviyyəli sistemlərdən, yəni onun üzvlərindən, valideynlərdən, uşaqlardan, uşaqların uşaqlarından ibarətdir. O, bu mənada da çoxsəviyyəlidir ki, çoxlu tellərlə çoxlu sosial sistemlərlə bağlıdır. Onun üzvlərindən bəziləri təqaüdcüdür, digərləri müxtəlif əmək kollektivlərində işləyir üçüncüləri uşaq bağçasına, orta məktəbə, universitetlərə gedir, müxtəlif qoşun növlərində xidmət edir və bununla da spesifik sosial sistemlərin komponentləri kimi çıxış edirlər.

Qeyd etmək lazımdır ki, hər cür sistem bütöv deyildir. Sistemin, integrativ keyfiyyətlərə malik bütöv sistemlərə yanaşı **cəm** (summativ) sistem də vardır. Onun başlıca əlaməti budur ki, summativ sistemin komponentlərini daxil, yaxud kənar etdikdə nə sistemin (cəmin) özü, nə də onun komponentləri az-çox nəzərə çarpan keyfiyyət dəyişikliyinə uğramır, yalnız sistem kəmiyyətə dəyişir, yəni böyüyür, yaxud kiçilir. Məsələn, daş, buğda topası, insan

dəstəsi kimi. Cəm sistemin başlıca xassəsi **additivlikdir**, yəni hissələrin bütöv daxilində özünün bəzi xassələrinin ədədi qiymətini saxlama qabiliyyətidir. Belə sistemlərdə sistemin xassələri onun komponentlərinin xassələrinin (kütlə, həcm və s.) cəminə bərabərdir. Deyilənlərdən aydın olur ki, sistemlilik materiya və şüurun ümumi atributu, bütövlülük isə gerçəkliyin heç də bütün fenomenlərinə xas olmayan spesifik xassədir.

Təbii-maddi və ideal sistemlər fərqləndirilməlidir. Birinci növ sistemlər obyektiv gerçəklikdə cansız və canlı təbiətdə, cəmiyyətdə mövcuddur. Nüvə, atom, molekula, günəş sistemi, canlı hüceyrə, orqanizm, insan, cəmiyyət elə sistemlərdir ki, onları insanlar yaratmamış, quraşdırmamışlar, özələri yaranıb inkişaf etmişlər. Ən adi qavrayış, dərin elmi anlayış, xüsusilə də elmi nəzəriyyələr ideal sistemlərdir. Ideal sistemlər mənbəyinə, mənşəyinə görə obyektivdir.

Sistemləri təbii və sosial sistemlərə bölmək, mənşəyinə (təbii və süni), məzmununa (maddi və ideal), səbəb-nəticə əlaqələrinə görə (determinləşmiş və ehtimalı), ətraf mühitin təsirlərinə münasibətinə görə (açıq və qapalı) təsnif etmək olar.

Bəhs etdiklərimiz göstərir ki, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, dünya sistemlər sistemidir və bu sistemlər müxtəlifdir. Onları aşağıdakı kimi təsnif etmək olar:

- 1) Bütöv sistemlər – belə sistemlərdə sistemin elementləri arasındakı əlaqələr həmin elementlərin mühitlə əlaqəsindən möhkəm olur;
- 2) Məcmu sistemlər – belə sistemlərdə elementlər arasındakı əlaqə onların mühitlə əlaqəsi tərtibindədir;
- 3) Üzvi sistemlər;
- 4) Mexaniki sistemlər;
- 5) Dinamik sistemlər – belə sistemlər zaman keçdikcə dəyişə bilər;
- 6) Statik sistemlər;
- 7) “Açıq” sistemlər – belə sistemlər ətraf mühitlə maddə, informasiya, enerji mübadiləsində olur;
- 8) “Qapalı” sistemlər – belə sistemlər xarici mühitin təsirinə qapalı olur və s.

Sistemin, onun təşkil olunduğu elementlərlə münasibətinin anlaşılmasında struktur anlayışı mühüm yer tutur. **Struktur** – sistemi təşkil edən elementlərin birləşməsi üsulu, elementlərin dayanıqlı, stabil əlaqələrinin məcmusudur. Sistemin strukturuna elementlərin ümumi təşkili, məkan düzülüşü, müxtəlif inkişaf mərhələlərinin əlaqəsi və s. daxildir. Elementlər arasındakı əlaqələrin sistem üçün, əhəmiyyəti müxtəlifdir. Bu baxımdan həmin əlaqələr mühüm və qeyri-mühüm, zəruri və təsadüfidir, daimi və keçici ola bilər. Beləliklə struktur hər şeydən əvvəl, elementlərin zəruri, nisbi sabit, qanunauyğun əlaqələridir. Sistemin strukturu dedikdə məhz onun elementlərinin əlaqəsi, qarşılıqlı təsiri başa düşülür.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, element sistemin nisbi bölünməz komponentidir. Deməli, elementlərin bölünməzliyi mütləq olmayıb nisbi xarakter daşıyır.

Struktur sözün müstəqim mənasında sistemin quruluşu deməkdir. Sistemin quruluşu dedikdə, onun təşkil olunduğu hissələr və ya elementlər nəzərdə tutulur. Sistemdən kənarda (xaricdə) struktur yoxdur. Hər hansı sistemin (obyektin) quruluşundan danışarkən ilk növbədə onun təşkil olunduğu elementlərin miqdarı, onların məkan yerləşməsi, əlaqəsi üsulu, xarakteri nəzərdə tutulur. Sistemi təşkil edən elementlər arasındakı əlaqələr müxtəlif – mühüm və qeyri-mühüm, zəruri və təsadüfi, daimi və keçici ola bilər. Onların sistem üçün əhəmiyyəti müxtəlifdir. Struktur, hər şeydən əvvəl, onu təşkil edən elementlərin zəruri, nisbi sabit qanunauyğun əlaqələridir. Məhz həmin əlaqələr sistemin nizamlılığını təmin edir (9, 134). Sistemdə elementlərin qarşılıqlı təsiri ciddi seçici şəkildə həyata keçir. Başqa sözlə, sistemə daxil olan element başqa elementlərlə bütünlüklə deyil, bir və ya bir neçə tərəfi ilə qarşılıqlı təsir edir. Məsələn, sadə hörgüdəki kərpiclər öz aralarında ancaq səthlərinin toxunması ilə mexaniki qarşılıqlı təsir edərək heç bir daxili dəyişikliyə məruz qalmırlar.

Materiya inkişafının daha yüksək səviyyələrində bu qarşılıqlı əlaqə və təsir mürəkkəbləşir. Məsələn, canlı sistemlərin, deyək ki, orqanizmlərin strukturuna gəldikdə onu hüceyrələrin məkan yerləşməsinin sadə mexaniki sisteminin köməyi ilə əks etdirmək olmaz. Hüceyrələrin qarşılıqlı təsirləri o dərəcədə mürəkkəb və müxtəlifdir ki, onu əks etdirmək üçün “bioloji hərəkət forması” anlayışından istifadə olunur. Hüceyrələrin qarşılıqlı təsirlərində onların elementlərindən bir çoxu bilavasitə iştirak edir, həm də hüceyrələrin bilavasitə və vasitəli qarşılıqlı asılılığı o qədər mürəkkəbdir ki, onlar təcrid olunmuş halda mövcud ola bilməzlər. Beləliklə, elementlərin nə qədər çox tərəfləri qarşılıqlı təsirdə iştirak edirsə, struktur da bir o qədər mürəkkəb olur.

Baxılan konkret halda bölünməsi əhəmiyyət kəsb etməyən və buna görə də bölünməsi nəzərə alınmaya bilən element tərkib hissəsidir. Məsələn, bir tam kimi atomu təşkil edən nüvəyə və elektronlara onun elementləri kimi baxıla bilər. Atomun elementi kimi götürülən atom nüvəsi də bölünməz olmayıb proton və neytron kimi elementlərdən təşkil olunmuşdur. Nüvə elementi olan protonlar da tam kimi çıxış etməklə kvark və antikvark elementlərindən təşkil olunmuşdur. Deyilənlərdən aydın olur ki, hissə və element anlayışları eyniyyət təşkil etmir: öz həcminə görə “hissə” anlayışı “element” anlayışından daha genişdir. Tamın hissəsi elementlərdən təşkil oluna bilər. Məsələn, tam kimi götürülən insanın bir hissəsi olan baş beyin sağ və sol beyin yarımkürələrindən, ağız, burun, göz, selikli qişə, bəbək və s. elementlərdən təşkil olunmuşdur. Element sistemin ixtiyari hissəsi olmayıb, onun yalnız bölünməz hissəsidir. Digər tərəfdən, tamın hissələri də öz aralarında müəyyən üsulla əlaqələnən elementlər olmayıb, həm də elementlərarası stabil əlaqələrdir, yəni onun strukturudur.

Sistemli yaşamanın obyektiv əsasını təşkil edən sistemlilik obyektiv aləmin, o cümlədən sosial aləmin mühüm xarakteristikalarından, sistem təsəvvürlər isə müasir idrakın və praktikanın, xüsusilə cəmiyyətin idarə olunmasının mühüm cəhətlərindən biridir. Hazırda elmin, praktikanın, idarəetmənin heç bir sahəsi sistem təsəvvürləri, sistemli yaşama olmadan mümkün deyildir.

Öyrənilən dünyaya, idrak obyektinə sistemli yanaşma obyektiv əsasa malik olub bütövlükdə dünyanın, eynilə də onun hər hansı konkret obyektinin sistemliliyi ilə şərtlənir. Müasir idraka müyəssər olan gerçəkliyin bütün sahələri – cansız təbiət, canlı təbiət, cəmiyyət, onların insan beynində inikası olan təfəkkür sistemlilik keyfiyyətinə malikdir. Bunu yəqin etmək üçün onları qısaca və ümumi şəkildə də olsa nəzərdən keçirək.

a) Qeyri-üzvi (cansız) təbiətin sistemliliyi

Müasir fiziki təsəvvürlərə görə qeyri-üzvi (cansız) təbiət bütöv sistem olub ən ümumi şəkildə **sahə və maddə** kimi iki sistemdən ibarətdir. Alt sistem kimi çıxış edən sahə və maddə də özlüyündə sistem təşkil edirlər.

Sahə - yanaşı mövcud olub qarşılıqlı təsir edən və bir-birlərinə nüfuz edən fiziki “vakkum”, elektron – pozitron, nüvə, elektromaqnit, qravitasiya və başqa sahələri özünə daxil etməklə onların sistemi kimi çıxış edir. Başqa sözlə, sahə konkret maddi sahələrin sistemidir. Bu konkret sahələrin hər biri də öz növbəsində müəyyən struktura malikdir, yəni həmçinin sistemdir. Konkret sahənin elementinin nə olduğunu dəqiq demək hələlik mümkün olmasa da aydındır ki, hər bir konkret sahə özünün müəyyən səviyyələrinə malikdir, yəni o, sistem kimi çıxış edir, başqa sözlə, sistem kimi məsələn “vakkum” halından aydın ifadə olunmuş kvant halınadək inkişaf edir. Kvantın özü isə özlüyündə elementar hissəcikdir. Elementar hissəcik isə sahə materiyasının inkişafının həddidir. Bina görə çətin ki, kvant sahənin elementi olsun. Onlar elementar hissəciklərin elementləri, strukturunun “düyn nöqtələri” sayıla bilər.

Elementar hissəciklər materiyanın ikinci əsas növü olan maddə strukturunun aşağı səviyyəsidir. Elementar hissəciklərin özləri də struktura malik sistemdir. Hələ 1960-cı ildə MDU-nun professoru Y.P.Terletski elementar hissəciklərin sahə “laxtası” olması fərziyyəsini söyləmişdi. Fizikanın sonrakı inkişafı gedişində sahə materiyasının inkişafının ali forması olan elementar hissəciklərin özlərinin də müəyyən struktura malik sistem olmaları müəyyən edilmişdir. (R.Feynmanın partonları, Gell Mannın və Tsveygin kvarkları, Xoffştadterin kəmi onların struktur elementləridir. Elementar hissəciklərin əmələ gətirdiyi sonrakı səviyyə - nüvə də proton və neytronlardan təşkil olunmuş sistem, atom nüvə və elektronlardan, molekul isə atomlardan təşkil olunmuş sistemdir.

Müasir fizika elementar hissəciklərin mürəkkəbliyini, qarşılıqlı təsir və çevrilmə proseslərində yeni-yeni xassələrini aşkara çıxarmışdır. Maddənin sistem təşkil edən nüvə, atom kimi alt sistemləri daha yuxarı səviyyələrin alt səviyyələri kimi çıxış edirlər. Atomlar tərkibinə daxil olduqları daha mürəkkəb sistemləri – molekulları, kristalları, ionları, radikalları əmələ gətirir. Molekullar sadə, məsələn iki atomdan təşkil olunmuş və daha çox atomlardan ibarət mürəkkəb sistem olur. Atomların nəhəng qrupları sadə molekullardan fərqlənən makromolekulları əmələ gətirir. Belə mürəkkəb sistemlər məsələn, sintetik maddələr üçün səciyyəvidir.

Eyni tipli atomların qarşılıqlı təsiri kimyəvi elementləri əmələ gətirir. Kimyəvi elementlərdən-minerallar, minerallardan süxur, süxurlardan-geoloji formasiyalar, geoloji formasiyalardan-formasiya sıraları, formasiya sıralarından – formasiya kompleksləri, formasiya komplekslərindən - geosfera, geosferalardan - Yer planeti əmələ gəlir. Bu sırada hər bir sonrakı səviyyə əvvəlkilərdən təşkil olunmuş sistemlərdir. Yeri əmələ gətirən sistemlərdən də hər biri öz növbəsində mürəkkəb olub müxtəlif elementlərdən təşkil olunmuş sistemlərdir. Məsələn, atmosfer özlüyündə kifayət qədər aydın ifadə olunmuş alt sistemlərdən – troposfera, stratosfera, mezosfera, termosfera və ekzosferadan ibarət sistemdir. Yer başqa planetlərlə birlikdə günəş sisteminin elementləridir, öz növbəsində günəş və ulduz sistemlər Qalaktikanı, Qalaktikalar, Metaqalaktikanı, Metaqalaktikalar çoxluğu sonsuz Kainatı əmələ gətirir. Beləliklə, cansız təbiət kəmiyyət və keyfiyyətə sonsuz olan sistemlərdən ibarət olmaqla onlardan təşkil olunmuş sistemlər sistemi çıxış edir. Bütün deyilənlər belə nəticəyə gətirir ki, bütövlükdə materiya özünün bütün təzahürlərində sistem xarakteri daşıyır. Sistemlilik – materiyanın ən ümumi atributiv xassəsidir. Bunu nəzərə alaraq sistemliliyi materiyanın mövcudluq forması saymaq olar.

b) Cansız təbiətin sistemliliyi

Cansız təbiətin qoynunda və onun əsasında yaranan canlı (üzvi) təbiət də mürəkkəb struktura malik olub müxtəlif elementlər kimi özünə daxil etdiyi sistemlərin sistemi kimi çıxış edir, yəni ümumi sistemlilik ona da xasdır. Burada da biz materiyanın sahə halında maddə halına keçirilməsində olduğu kimi eyni problemə rast gəlirik. Elementar hissəcik həm sahənin kvantı kimi, həm də maddənin hissəciyi kimi çıxış etdiyi kimi, eynilə mürəkkəb, üzvi molekulara da yalnız canlı təbiətə yaxud cansız təbiətə aid olan bir şey kimi deyil, elə sistemlər kimi baxmaq lazımdır ki, onlar bir tərəfdən kimyəvi birləşmələrin son həddidir, digər tərəfdən isə yeni keyfiyyətin – canlı təbiət sisteminin elementləri, cansız və canlı təbiəti bir – birilə bağlayan düyün nöqtələridir. Mürəkkəb üzvi molekulaların qarşılıqlı təsiri həyata, onun əsas elementi olan hüceyrə başlanğıc verir.

Canlı sistem, onu əmələ gətirən elementlər daha mürəkkəbdir. Məsələn, korbhidrat-qlükoza $C_6H_{12}O_6$ formauluna malikdir. Canlının mühüm struktur elementi olan piyin molekulu belədir: $C_{57}H_{110}O_6$. Nəhayət, həyatın əsası olan zülalın molekulu minlərcə atoma malikdir, onun strukturu olduqca mürəkkəbdir. Zülallardan birinin – hemoqlabinin molekulunun formulası belədir: $C_{3032}H_{4816}N_{780}Fe_4$ (1, 81-82). Canlının təşkilinin özlərinin müvafiq elementləri – alt sistemləri olan əsas sistemləri aşağıdakılardır. 1) viruslar - əsasən qarşılıqlı təsir göstərən iki komponentdən – nuklein turşuları və zülal molekulundan ibarət olan sistemdir; 2) hüceyrələr – nüvədən, sitoplazma və qışadan ibarət olan sistemdir; bu alt sistemlərdən də hər biri öz növbəsində xüsusi elementlərdən ibarətdir; 3) çoxhüceyrəli sistemlər (orqanizmlər, populyasiyalar); 4) növlər, populyasiyalar – eyni tipli orqanizmlər sistemi; 5) biosenoqlar –

müxtəlif növ orqanizmləri birləşdirən sistemlər; 6) biogeosenoz – Yer səthindəki orqanizmləri birləşdirən sistem; 7) biosfera – Yerdəki canlı materiya sferası.

Beləliklə, cansız təbiət kimi canlı təbiət də özlüyündə sistemlər sistemidir. Buraya hər biri özlüyündə çoxlu elementlərin sistemi kimi çıxış edən çox mürəkkəb sistemlər daxildir: bitkilər aləmi, heyvanat aləmi, bioloji varlıq kimi insan.

c) Cəmiyyətin sistemliliyi

Sistemlilik prinsipi materiyanın mürəkkəb strukturu ilə əlaqədar olaraq irəli sürülmüş səviyyələr nəzəriyyəsi ilə bağlıdır. Həmin nəzəriyyəyə görə, materiya öz quruluşu etibarilə aşağıdan yuxarıya doğru bir-birilə bağlı olan müxtəlif səviyyələrdən təşkil olunmuşdur. Həmin səviyyələrdən hər biri özlüyündə daha aşağı səviyyələrdən ibarət olan sistemlər kimi çıxış edir.

Bioloji (canlı) sistem əsasında yaranan və onu da element kimi özünə daxil edən cəmiyyət də sistemliliyə malikdir. Hər şeydən əvvəl, bəşəriyyət bioloji növ kimi sistem təşkil edir. İnsan cəmiyyəti öz aralarında müxtəlif əlaqə və münasibətlərlə bağlı olan müəyyən elementlərdən təşkil olunmuşdur. Ailə, qrup, təbəqə, siniflər, xalq, millətlər, ölkələr, dövlətlər, müəyyən – iqtisadi, mədəni, siyasi və s. münasibətlər sistem olmaqla cəmiyyətin elementləri kimi çıxış edir.

Beləliklə, insan cəmiyyəti öz inkişafında təşkil olunduğu elementlərin və alt sistemlərin qarşılıqlı əlaqəsi və asılılığının artması ilə səciyyələnən ayrı-ayrı mərhələlərdən, pillələrdən keçərək inkişaf edən dinamik sistemdir.

Bir sistem kimi mövcud olan cəmiyyəti təşkil edən sosial sistemin dəyişilməz komponenti, onun mərkəzi olan insanın özü də bioloji və sosial kimi alt sistemlərdən, elementlərdən təşkil olunmuş, onların vahidlərindən ibarət mürəkkəb sistemdir. İnsan bioloji və sosialın vahidət təşkil etdiyi biososial varlıqdır. Həm də insandakı bioloji və sosial olanların hər biri də müxtəlif elementlərdən təşkil olunmuş sistemlərdir. Müəyyən bioloji ilkin şərtə malik olub onun zəminində yaranıb inkişaf edən insanda sosial tərəf üstünlük təşkil edir; bu sosialın özü də müəyyən – iqtisadi, mədəni, siyasi, ideoloji münasibətlərin məcmusu olub onları bir-birilə bağlayan struktur əlaqələrinə malikdir.

d) Təfəkkürün sistemliliyi

Müasir elm müəyyən etmişdir ki, şüur, onun ali forması olan təfəkkür insan beyninin xassəsidir və onun maddi daşıyıcısı olan beyin müxtəlif elementlərdən təşkil olunmuş mürəkkəb sistemdir. Materiyanın inkişafının müəyyən mərhələsində insan beyni kimi mürəkkəb maddi sistemin funksiyası kimi meydana çıxan şüur, təfəkkür əks etdirdiyi dünyanın özü kimi sistemlidir. Beyinə reallıq haqqında daxil olan hər cür informasiya təhlilə, beyin elementlərinin müxtəlif funksional qrupları tərəfindən işlənməyə məruz qalır. Nəticədə əkd etdirilən dünyanın mümkün olan maksimum tam mənzərəsi yaradılır. Bu

mənzərə də özlüyündə sistem təşkil edir, çünki beyin elementlərinin hər cür funksional qrupu daxil olan informasiyalardan onları əks etdirən anlayışlarda ifadə olunan müəyyən elementləri ayırır. Bu elementlər vəhdətdə, sintezdə əks olunan reallığa uyğun gələn fikri sistemi yaradır. Başqa sözlə, təfəkkür öz təbiətinə görə əks etdirdiyi gerçəklik kimi sistemlidir.

Lakin buradan bəzilərinin düşündükləri kimi elə nəticə çıxmır ki, təfəkkür əks etdirilən obyektiv aləmin sistemliliyini yaradır. Məlum olduğu kimi, “hər cür təfəkkürün mahiyyəti şüur üsurlərini bir vəhdət halında birləşdirməkdən ibarətdir” – deyən Y.Dürinq belə düşünürdü. Bu təsəvvürün səhv olduğunu qeyd edən F.Engels yazmışdı: “Sonuncu müddəə səhvdir. Əvvəlcə, təfəkkür bir-birilə əlaqədar olan üsurləri bir vəhdət halında birləşdirməkdən ibarət olduğu qədər də şüur obyektlərini onların üsurlərinə parçalamaqdan ibarətdir. Təhlilsiz sintez ola bilməz. İkincisi, fikir, əgər yanılmırsa, yalnız o halda şüur üsurlərini bir vəhdətdə birləşdirə bilər ki, həmin vəhdət bu üsurlərdə və ya onların real nümunələrində hələ bundan əvvəl mövcud olsun” (6, 40).

Özünün tarixi inkişafı gedişində insan təfəkkürü sistemli inkişafın bütün mərhələlərindən keçmişdir. Məlumdur ki, təfəkkürün inkişafının ilk pillələrində qədim yunanlar bütün hadisələr mənzərəsinin ümumi xarakterini qəbul edərək dünyaya dialektikəsinə bütöv tam kimi baxırdılar. Lakin bu zaman onlar təbiəti hissələrinə ayıraraq təhlil etmədilər. Yunanlar, bütöv halında götürülən dünyaya sistemli yanaşırdılar. Həmin təfəkkür üslubunun yerini sonralar təbiəti onun ayrı-ayrı hissələrinə parçalayaraq, onun müxtəlif proseslərini və təbiətdəki şeyləri müəyyən siniflərə bölərək, üzvi cisimlərin daxili quruluşunu onların müxtəlif formalarına görə tədqiq edən, bir sözlə, bütövü hissələrinə bölünərək onları ayrılıqda, təcrid olunmuş halda öyrənən metafizik təfəkkür üsulu tutdu. Bu zaman şüur eyni zamanda əldə olunmuş bilikləri sistemləşdirməyə çalışırdı. Metafizik təfəkkür üslubunun hakim olduğu dövrdə çoxlu təbii-elmi və fəlsəfi sistemlər yaradılmışdı. Sistem anlayışının özü də təbiətə deyil, idraka aid edilirdi. Təfəkkürün inkişaf edən sistemliliyi tədqiqatçıları öz biliklərini sistem halına gətirməyə, dağınıq bilik üsurlərini vahid tam halında birləşdirməyə təhrik edir.

Obyektiv gerçəkliyi – təbiət və cəmiyyəti adekvat əks etdirməyə çalışan şüur, təfəkkür, dünyanın dərk edilməsi də dialektik xarakter daşıyır. Dünyanın özü kimi onun dərk olunması, təfəkkür də sistemli xarakter daşıyır. Dünyanı olduğu kimi əks etdirən dialektika da sistem xarakterlidir. Təfəkkürün dialektikası bundan ibarətdir ki, o, istisnasız olaraq bütün anlayışların qarşılıqlı əlaqəsindən, bir-birinə keçməsiindən onlar arasındakı əksliklərin eyniyyətliliyi və s. ibarətdir. Başqa sözlə desək, təfəkkür obyektiv reallığın sistemliliyini daha adekvat əks etdirən dialektik sistem əmələ gətirir. Təfəkkürün inkişaf edib dəyişilən anlayışlar sistemi inkişaf edən obyektiv sistemin dərk olunması və əks etdirilməsi prosesində yeni əlaqələrin və münasibətlərin öyrənilməsi, sistemin elementlərinin daha dərinlən tədqiqi və s. ilə əlaqədar olaraq getdikcə

inkişaf edir.

Özlüyündə sistem təşkil edən təfəkkür də qarşılıqlı surətdə bağlı olan elementlərin ziddiyyətli vəhdətidir. Bu ziddiyyətlilik yalnız obyektiv reallığın ziddiyyətliliyindən irəli gəlməyib həm də təfəkkürün özünün xassəsidir. Hələ F.Engels qeyd etmişdir ki, "... biz təfəkkür sahəsində də ziddiyyətlərdən qaça bilmərik... məsələn, insanın daxilən hədsiz olan idrak qabiliyyəti ilə bu qabiliyyətin yalnız ayrı-ayrı məhdud idrakı olan insanlarda həqiqətən həyata keçirməsi arasındakı ziddiyyət... hər halda bizim üçün əməli cəhətdən – sonsuz surətdə dalbadal gələn bir çox nəsillərdə həll olunur, irəliyə doğru sonsuz bir hərəkətdə həll olunur" (6, 114).

Bəhs etdiklərimiz göstərir ki, bütövlükdə dünya və onun ayrı-ayrı sahələri – cansız və canlı təbiət, cəmiyyət, onların insan beynində inikası olan şüur, təfəkkür də sistemli struktura malikdir. Başqa sözlə, dünya özlüyündə inkişafın müxtəlif səviyyələrində olan sistemlərin vəhdətidir. Həm də bu səviyyələrdən hər biri başqa, sistemin daha yüksək inkişaf səviyyəsinin mövcudluğunun vasitəsi, əsasıdır. Yüksələn xətt üzrə düzülmüş bu sistemlərdən hər biri o birisinin, yəni alt sistemlərin əsasında yaranıb inkişaf edir, alt sistem kimi daha yüksək olan başqa sistemə daxil olur. Kainatın əsas qanunlarından biri bir sistemin başqaları hesabına mövcud olmasıdır. Məsələn, İnsan cəmiyyəti, adamlarla ictimai sistemlər arasındakı münasibətlər çərçivəsində bu qanun ondan ifadə olunur ki, insan cəmiyyətin hesabına, cəmiyyət də insan hesabına mövcud olub yaşayır. Beləliklə, sistemlər sistemi, mürəkkəb törəmə olan dünya fasiləsiz hərəkət, yaranma, məhv olma bir cür sistemlərin qarşılıqlı surətdə başqalarına keçməsi prosesindədir; həm də bəzi sistemlər ləng dəyişir, uzun müddət dəyişməz görünür, başqaları isə o dərəcədə sürətlə dəyişir ki, adi insan təsəvvürləri çərçivəsində faktiki mövcud olmur.

Sistem yalnız xarici mühitlə qarşılıqlı əlaqədə və təsirdə mövcud olub inkişaf edə bilər. Müasir elmi istiqamətlər içərisində özünə getdikcə daha artıq yer tapan özüninkişafedən sistemlər haqqında təlim olan sinergetikaya görə, sistemlərin daxili təşkilində xarici mühit əhəmiyyətli rol oynayır. Əgər sistem özü-özünü təşkil edib inkişaf edirsə, deməli, xarici mühitlə fəal qarşılıqlı təsirdə olur, onun inkişafı üçün zəruri olan maddə, enerji və informasiya, ya da eyni vaxtda onların hamısını birlikdə seçir, udur, yenidən işləyir. Məsələn, bir sistem kimi atom xarici mühitlə qarşılıqlı təsirdə olmadan, onunla enerji, maddə və başqa maddi sübstrotla mübadilə etmədən mövcud ola bilməz. Atomda onun tərkib elementlərinin fasiləsiz yeniləşməsi prosesi baş verir. Atom enerjini udur və sərf edir; o, öz tarixinə malik olub, mürəkkəbləşir, hidrogendən başlamış transuran kosmosda da müşahidə olunur: ulduzlar, ulduz birləşmələri, ulduz assosiasiyaları, qalaktikalar, qalaktika qruoları doğulur, dəyişirlər. Kosmos qarşımıza planetlərdən metaqalaktikayadək inkişaf edən sistemlər iyerarxiyası kimi çıxış edir.

Qarşılıqlı təsir, dəyişmə, inkişaf canlı təbiət, cəmiyyət sistemlərinə də xasdır. Deməli, bütün sistemlər mürəkkəb struktura malik olub sistemlər sis-

temi olan dünyanın müxtəlif sistemləri ilə bağlıdır. Dünyanın sistemliliyindən belə qnoseoloji tələbat irəli gəlir ki, dünyanın adekvat dərk olunub təfəkkürdə əks etdirilməsi də sistemli xarakter daşmalıdır. Başqa sözlə, sistemli dünyaya sistemli də yanaşılmalı, yəni dünyanın getdikcə daha tam, hərtərəfli, adekvat dərk olunması üçün sistemlər, onların strukturu, təşkil olunduqları elementlər, onların münasibətləri başqa sistemlərlə, əhatə olunduqları mühitlə dəyişib inkişaf edən əlaqələri və qarşılıqlı təsirləri və s. nəzərə alınıb öyrənilməlidir. Bu da idrak obyektini kimi çıxış edən və sistemli xarakter daşıyan dünyanın dərkəninin tükənməzliyini şərtləndirməklə idrakın dialektik xarakterini sübut edir və buna uyğun olaraq idraka onun həqiqi metodu olan dialektikanın tətbiqinin zəruriliyini və əhəmiyyətini göstərir.

ƏDƏBİYYAT

1. Аверьянов А.И. Системное познания мира. М.: Госполитиздат, 1985.
2. Аристотель. Метафизика. М.-Л., 1934.
3. Афанасьев В.Г. Системность и общество. М.: Наука, 1980.
4. Блауберг И.В., Юдин Е.В. Стоновление и сущность системного подхода. М.: Наука, 1973.
5. Qurbanov F. Elmə sinergetik yanaşma. Bakı: Elm, 2005.
6. Engels F. Anti-Dürinq. Bakı: Azərnəşr, 1953.
7. Məmmədov Ə., Bəşirov R. Müasir təbiətşünaslığa konseptual yanaşma. Bakı, 2001.
8. İsmayilov V.İ. Müasir fizikanın paradıqmaları və metodoloji prinsipləri (Məntiqi-qnoseoloji təhlil). Bakı: Elm, 2001.
9. Qəhrəmanov N., Məmmədov Ə., İsmayilov V. Təbii-elmi biliyin fəlsəfi əsasları. Bakı: Elm, 2014.
10. Садовский В.Н. Основания общей теории систем. М., 1974.
11. Səmədova R.M., Məmmədov Ə.B. Sistemli yanaşma və sinergetik paradıqma. Bakı, 2012.

СИСТЕМНО-СТРУКТУРНЫЙ ПОДХОД И ЕГО РОЛЬ В НАУЧНОМ ПОЗНАНИИ

В.М.КЕРИМОВ

РЕЗЮМЕ

В статье анализируются категории диалектики как система, элемент, структура, их отношения, системность, методы системного подхода и системного анализа. При этом рассматривается системность природы, общества и мышления как их отражения. Автор приходит к общему заключению, что системность является неотрывным свойством, способом существования мира. Из вышесказанного следует, что соответственно этому и познание должно иметь системный характер.

Ключевые слова: часть, целое, система, элемент, структура, системность мира, системность мышления, системность познания

METHOD OF SYSTEM-STRUCTURAL APPROACH AND ITS ROLE IN COGNITION

V.M.KERIMOV

SUMMARY

The article analyzes such categories as system element, the structure of their relationship and methods of systems approach and systems analysis. In the forms of manifestation of matter as lifeless nature, wildlife, society and reflection, thinking, opens the systematicity and the author comes to the result that the systematicity is an inseparable part of matter and thinking, a form of its existence.

Key words: part, the whole, system, structure, systematicity, systematicity of the world, systematicity of thinking, systematicity of cognition

UOT 1 (09); 11

ARİSTOTEL VƏ İSLAM MÜTƏFƏKKİRLƏRİNİN ƏSƏRLƏRİNDƏ NƏFS VƏ NƏFSİN QÜVVƏLƏRİ

Ə.T.PAŞAYEVA

AMEA-nın Fəlsəfə İnstitutu

pashayeva.ph@mail.ru

Aristotel yazdığı “Nəfs” adlı kitabında nəfs və nəfsin qüvvələri barəsində geniş bəhs etmişdir. Aristoteldən sonra İbn Sina bu mövzunu təhlil edərək özündən sonra gələn filosoflara yol açmışdır. İslam mütfəkkirləri bu iki dahi filosofun nəzəriyyəsinə istinad edərək nəfsin təhlilinə geniş yer vermişlər.

Tədqiqatda, Aristotel və islam mütfəkkirlərinin nəfs barədə olan fikrləri araşdırıldıqdan sonra bunlar arasında olan mühüm fərqlər də göstərilmişdir. Aristotel nəfsi təbii cismə ən üstün xüsusiyyəti hesab etməklə yanaşı, həm də onu bioloji varlıq kimi tanıtdırır və bildirir ki, nəfs sonradan deyil, həmişə mövcud olmuşdur. Amma Aristoteldən fərqli olaraq, islam alimləri nəfsin sonradan yaranmasına etiqad etmişlər və onların fikrincə, nəfs əvvəl deyil, məhz sonradan mövcud olmuşdur.

Açar sözlər: Aristotel, islam mütfəkkirləri, nəfs, nəfsin qüvvələri (nəbat, heyvani və insani), maddə, surət (forma)

Müqəddimə

İnsan təbii cism olaraq maddə və surətdən yaranmışdır. Maddə və surəti özündə birləşdirən nəfs həm Şərq və həm də Qərb fəlsəfəsində mühüm mövzulardan biridir. Bu mövzunun mühüm olması ondadır ki, nəfs insan varlığında hərəkətverici qüvvə olaraq həm də düşüncə və elmin daşıyıcısıdır. Burada mühüm məsələlərdən biri də odur ki, filosoflar nəfs və nəfsin qüvvələri dedikdə nəyi nəzərdə tuturlar, yəni nəfs və onun qüvvələri təkcə bitki, heyvan və insanda mövcuddur ya nəfs digər bir varlığa da aiddir? Əgər aiddirsə bu hansı varlıqlardır? Elə buna görə də mütfəkkirlərin bu mövzu barəsində düşüncələrini təhlil etmək olduqca mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Aristotel fəlsəfəsində nəfs və onun qüvvələri

Aristotelin nəfs barədə olan tərifinə diqqət etsək görərik ki, onun fikrincə, nəfsi ancaq cismə fəaliyyətində seyr etməklə tanımaq olar. Bədən hər hansı bir fəaliyyəti üçün öz gücünü nəfsdən alır və bundan sonra nəfsin əməlləri üçün onun alətinə çevrilir; yəni nəfs cismə həyat, fəaliyyət, surət verir və bundan sonra onunla birləşir. Bədən hər hansı bir işi yerinə yetirərkən yalnız

nəfsə bağlıdır və nəfs olmadan insan bədəni həyatverici qüvvədən məhrum olur. Buna görə də Aristotel nəfsi bütün canlıların əsas xüsusiyyəti adlandırır və bəzi hallarda “ilk xüsusiyyət” və ya “əsas xüsusiyyət” sözünü “surət” sözü ilə əvəz edir. Bununla istəyir sübut etsin ki, nəfsdən məqsəd həyatverici qüvvənin olmasıdır nəinki hər hansı bir fəaliyyət. Fəaliyyətin yaranması üçün təhrikedici qüvvə lazımdır ki, bu məhz nəfs vasitəsilə yaranır. Məsələn, yuxuya gedən hər hansı bir canlı yatmağına baxmayaraq həyat qüvvəsini əldən vermir və elə buna görə də ölmüş hesab olunmur. Burada mühüm bir məsələyə də diqqət etmək lazımdır, düzdür, Aristotel nəfsi cövhər adlandırır amma cövhərin bir neçə növü vardır və Aristotel nəfsi cövhər adlandırarkən cövhərin hansı növünü nəzərdə tutur? Nəfsi düzgün anlamaq üçün bu sualın cavabı olduqca mühümdür.

Məlum olduğu kimi, Aristotelin nəzərində cövhər bir neçə hissəyə bölünür: cövhərin bir növü maddədir, yəni bir şey ki, özü-özlüyündə müəyyən deyil və ancaq əşyanı qəbul etmək üçün qüvvə hesab olunur ki, bunların barəsində yuxarıda izah verildi. Cövhərin digər növü isə surətdir ki, maddəyə hərəkət verir və əşyanı müəyyən olunmuş bir varlıq kimi tanıtdırır. Cövhərin digər bir növü isə maddə və surətdən ibarətdir və bu mürəkkəb bir cövhər adlanır. Bu mürəkkəb şeyi Aristotel ilk cövhər, yəni “*prote osia*” (πρῶτη οὐσία) adlandırır və bu həmin cisimdir. Aristotelin nəzərində nəfs cövhərin ikinci növünə (surətə) aiddir. Bu nəfs, maddədə surət şəkilində zahir olaraq həm də maddəyə fəaliyyət bəxş edir və bundan əlavə, cismin növlərindən olan xüsusi bir növü yaradır. Amma bir məsələni də nəzərə almaq lazımdır ki, Aristotelin nəzərində təkcə maddə və surət cövhər deyil, o ağılı da cövhər adlandırır. Buradan nəticəyə gəlirik ki, Aristotel fəlsəfəsində cövhər “ağıl”, “nəfs”, “maddə”, “surət” və “həyula”dan ibarətdir. “Həyula”, yunan dilində “*hile*” (ύλη) sözündən düzəldilmiş ərəb kəlməsidir. “Hilenin” hərfi mənası “yonulmamış ağac” deməkdir, amma fəlsəfi mövzuda isə cismin əsasını təşkil edən qüvvəyə deyilir. Həyula, cismin və maddənin cisim və maddə olmaq qabiliyyətini və istedadını göstərir. Cisim və maddə ilk olaraq cisim və maddədir, amma bunların cisim və maddə olmağı özlərinə xas deyil, bəlkə həyula vasitəsilə mümkündür və həyula maddə və cismin əsası hesab olunaraq müxtəlif surətləri özündə birləşdirir. Necə ki, yonulmamış ağacın müxtəlif şəkildə salınması mümkündür, cisim və maddənin də müxtəlif formalarda zahir olması həyula əsasıdır. Aristotelə görə maddə və surət həyulada birləşir və əgər həyula olmasa bunların mövcudluğu mümkün deyil, ona görə ki, maddə və surətin əsası həyuladır ki, Aristotel bunu “*prote hile*” (πρῶτη ύλη), yəni “maddənin əsası” adlandırır. Aristotel deyəndə ki, “nəfs təbii cismin ilk xüsusiyyətidir”, burada ilk xüsusiyyətdən məqsəd həmin fəaliyyətdir, yəni həmin surətdir ki, cisimdə özünü göstərir. Nəfs surətdir və surət də cisimdə əsas xüsusiyyət hesab olunur və bunların hamısı həyulada birləşir.

Qeyd olunduğu kimi Aristotel nəfsi, nəfsin qüvvələrinə və bədəne nisbət verərək və həm də nəfsi hər bir şeyin əsası hesab etmişdir. Aristotelin

fikrincə, nəfs ilk növbədə həyatverici qüvvə olmaqla, həm düşüncənin və həm də dərkini əsasıdır. Elə buna görə də Aristotel nəfsi maddə deyil məhz məfhum və surət adlandırır. Bundan başqa, Aristotel “əsil” və “başlanğıc” məfhumlarını nəfsə nisbət verir. Onun fikrincə, nəfs bədənin mövcudluğunda səbəb hesab olunur və tam olaraq müstəqildir. Amma O, digər yerdə isə nəfsin fəaliyyətinin ancaq bədən vasitəsilə mövcud olduğunu bildirir. Əgər bədən olmasa nəfs fəaliyyət göstərə bilməz və nəfs vasitəsilə baş verən hər hansı bir fəaliyyət məhz bədən vasitəsilədir (1.Aristotel, 414).

Aristotel təkid edir ki, nəfsin fəaliyyətdə bədənə bağlılığı vardır. O, özündən əvvəl yaşayan mütəfəkkirlərin fikirlərilə razılaşmayaraq¹ bildirir ki, nəfsi təkcə təhrikedici qüvvə adlandırmaq məntiqsiz bir fikridir. Ola bilməz sevmək, qorxu, düşünmək və s... təkcə təhrikedici qüvvə hesab olunsun. Əgər diqqət etsək görürük ki, həqiqətdə nəfs sevmir, qorxmur və ya düşünmür, bəlkə bunlar nəfsin vasitəsilə insanda yaranır. Aristotel nəfsin qüvvələrini və onun funksiyalarını tam aydın şəkildə bəyan etmişdir. O, nəfsi nəfsə mənsub olan qüvvələrin əsası hesab edir və onun fikrincə, bu qüvvələr nəfsin qücünü sübuta yetirir. Elə buna görə də O, nəfsin qüvvələrini üç hissəyə ayırmışdır. Nəfsin qüvvələri nəbatı, heyvani və insani olmaqla üç hissəyə bölünür (1.Aristotel, 408). Amma nəzərə almaq lazımdır ki, nəfsin qüvvələrindən bəhs edərkən təkcə Aristotelin fikirlərinə istinad etmək kifayət deyil, çünki bu barədə islam mütəfəkkirlərinin dərin fikirləri də diqqəti cəlb edir.

İslamın məşhur mütəkəllimi Fəxrəddin Razinin fikirlərinə diqqət etmək çox maraqlıdır. O, nəfsin nəbatı qüvvəsini aydın şəkildə bəyan etmişdir. Məşhur mütəkəllim yazır ki: “*nəfsin nəbatı qüvvəsi* özünə xas olaraq üç hissəyə-qida, inkişaf və nəsil artırma qüvvəsinə malikdir. *Nəfsin qida qüvvəsinin* fəaliyyəti qidamı bədənə cəzb etməsidir və bunun da nəticəsində bədənin üzvləri yaranır. *Nəfsin inkişaf qüvvəsi* cismin bütün hissələrində özünü bitki şəklində göstərərək bitki və heyvani nəfsi inkişafa doğru aparır. *Nəfsin nəsil artırma qüvvəsi* nəbatı və heyvani nəfsi bir-birindən ayırır və sonra digər cismin köməyiylə mövcud olan qüvvəni reallığa çevirir; yəni nəbatı nəfs, bitgi aləmində nəsil artırma qüdrətini öz öhdəsinə götürür” (2. Fəxrəddin Razi, c. 2. 2347).

Amma Aristotel nəfsin qüvvələri arasında fərqi mövcudluğunu göstərmişdir. Nəfsin nəbatı qüvvəsini heyvani nəfsdən fəqləndirən onun “qida” növüdür. Halbuki heyvani nəfs “hiss” və “təhrikedici” (hərəkət) qüvvəyə malikdir. Heyvani nəfsdə olan hiss qüvvəsi onu nəbatı nəfsdən fəqləndirir, yəni nəbatı nəfsdə qida qüvvəsi olduğu halda hiss qüvvəsindən məhrumdur. Amma heyvani nəfs hiss qüvvəsindən əlavə həm də təhrikedici qüvvəyə malikdir. Bundan başqa, heyvani nəfsdə təhrikedici qüvvədən əlavə, həm də şəhvət qüvvəsi mövcuddur və nəfsin bu növünü fəqləndirən əsas xüsusiyyət onun şəhvət qüvvəsinə malik olmasıdır. Digər mühüm fərq də ondadır ki,

¹ Aristoteldən əvvəl yaşayan filosofların bir hissəsi nəfsi təhrikedici qüvvə adlandırmışlar.

nəfsin nəbatı növü fəaliyyətində iradəyə malik deyil, halbuki nəfsin heyvani və insani növü iradəyə malikdir. İradə, fəlsəfi istilahda “istək”, “məqsəd” və “diqqət” deməkdir ki, bunun əsası iki nəfsdə (heyvani və insani) birləşmişdir. Bu, nəbatı və heyvani nəfs arasında olan mühüm bir fərqdır (3.Həsənzadə Amuli, 107-108).

Nəbatı nəfsdən bəhs edərkən Sədrəddin Şirazinin fikirlərinə diqqət etməmək mümkün deyil. O, nəfsin yaranışından bəhs edərkən nəbatı nəfsi digər iki nəfsdən öndə hesab etmişdir. Bu barədə yazır ki: hər iki nəfs ilk yaranışda nəbatı nəfs olmuşdur. Bunlar yeni funksiyaları və üstünlükləri əldə etmək üçün sonradan heyvani və insani nəfsə çevrilmişlər (4. Sədrəddin Şirazi, c. 2, 219-221). Qeyd olunduğu kimi, nəfsin bütün qüvvələri bitkilərdə mövcud olmaqdan əlavə heyvanda və insanda da mövcuddur. Amma, bunların özlərinə xas olan funksiyaların mövcudluğuna baxmayaraq əsil həqiqətdə bir-birlərlə müştərəkdirlər.

Nəfsin heyvani qüvvəsinə gəlincə isə, nəfsin heyvani növü iki hissəyə bölünür: *hərəkət* və *idrak*. Nəzərə almaq lazımdır ki, burada idrak dedikdə heyvana aid olan idrak nəzərdə tutulur; insanda olduğu kimi heyvanın da özünə xas idrakı vardır. Heyvanda olan hərəkət qüvvəsi, heyvanın bədən üzvlərinin hər hansı bir fəaliyyətini öz üzərinə götürür və ən əsası hərəkət təhrikedici olaraq hər hansı bir istəyin olmasını yaradır. Əgər bir şeyə qarşı meyil olmasa, ona qarşı təhrikedici qüvvə də baş verməz. Beləliklə, nəfsin hərəkət qüvvəsi də iki hissəyə bölünür:

a). Hərəkətedici qüvvə; b) hərəkətverici qüvvə. Hərəkətedici qüvvə, hərəkətin təhrik olunmasını yaratmaqdan əlavə, həm də onun məqsədini göstərir. Daha dəqiq desək, yəni hər hansı bir şey xəyalda (yaxşı və pis) mövcud olarsa, bu halda hərəkətedici qüvvə fəaliyyətə başlayır və hərəkəti o şeyə tərəf yönəlməyə məcbur edir.

Hərəkətedici qüvvə də iki hissəyə bölünür: birincisi *şəhvət* qüvvəsidir ki, bu qüvvə bədən üçün zəruri və faydalı olan bir şeyə tərəf təhrik edir; ikincisi isə *qəzəb* qüvvəsidir. Bu qüvvə, bədən üçün zərərli və mənfi təsirə malik olan şeyi dərk edərək onun dəf olmasına doğru hərəkət edir. Şəhvət qüvvəsinin yaranmasına əsas səbəb, şəhvətqətirici fikirlərin təsiridir ki, bundan da məqsəd zahirdə (təbiətdə) olan şeylərdən zövq almaqdır. Qəzəb qüvvəsinin yaranmasına əsas səbəb isə mənfi və nifrət doğuran fikirlərdir. Amma nəfsin hərəkətverici qüvvəsi, bədənin bütün üzvlərinə hərəkət vermə vəzifəsini öz öhdəsinə götürür və bu qüvvə bədənin bütün əzələ və əsəb sistemlərində pərakəndə halında mövcuddur və əsas işi də əzələləri və əsəb sistemini hərəkətə gətirməkdir (5.İbn Sina, 57, 267).

Amma heyvani nəfsin *idrak qüvvəsinə* gəlincə isə, bu qüvvə həm düşüncə və həm də yaddaşa bağlı olan prosesə öz öhdəsinə götürür. Bundan əlavə, bir hissə qüvvələr də düşüncə halında müxtəlif dəyişiklikləri yerinə yetirir. Elə buna görə də qüvvələrin bəzisi zahiri və bəzisi isə daxili qüvvələr adlanır ki, bunlar hiss olunmur. İdrak qüvvəsi özü də iki hissəyə bölünür:

a). Zahiri hisslər. Zahiri hisslər o hisslərə deyilir ki, bunlar təbiətdə olan hadisələri dərk edir. Bu hisslər beş qüvvədən ibarətdir: hissetmə, görmə, dadbilmə, eşitmə və iybilmə.

b). Daxili hisslər. Daxili hisslər o hisslərə deyilir ki, bunlar batində olan hadisələri dərk etməklə beş qüvvəni əhatə edir:

a). Müştərək hiss. Daxili hiss bu qüvvəsi, zahiri qüvvələrin vasitəsilə mövcud olan bütün hadisələri dərk edir. Elə buna görə də bu qüvvə müştərək hiss adlanır; çünki bu qüvvə fəaliyyətində zahiri qüvvələri də özündə birləşdirir və demək olar ki, zahiri qüvvələr də daxil olmaqla idrakın bütün qüvvələrini əhatə edir.

b). Vahimə qüvvəsi. Bu qüvvə bütövlükdə deyil, bəzi məsələləri dərk edir. Bəzi məsələlər dedikdə məsələn, “dostluq” və “düşmənçilik”. Məlumdur ki, bunlar zehndə müəyyən forma yaratmır, bəlkə biz dostluğu və düşmənçiliyi xüsusi bir hal olaraq məfhum kimi dərk edirik.

c). Xəyal qüvvəsi. Bu qüvvə müştərək hiss bir növ bazası hesab olunur; yəni müştərək hiss, zahiri hiss vasitəsilə əldə etdiyi bütün məlumatları və ya hadisələri dərk etdikdən sonra bunları xəyal adlanan qüvvədə surət halında yerləşdirir.

d). Hafizə qüvvəsi. Daxili hiss bu hafizə qüvvəsi də vahimə qüvvəsinin bazası hesab olunur; yəni hafizə qüvvəsi, vahimə qüvvəsi vasitəsilə dərk olunan hadisələri bir yerə toplayaraq xüsusi hissədə yerləşdirir və lazım gələndə bu hadisələr hafizə qüvvəsi vasitəsilə aydınlaşır.

i). Əhatə qüvvəsi (və ya paylaşma qüvvəsi). Daxili hiss bu qüvvəsi digər dörd qüvvədən fərqli olaraq yeni məlumatları üzə çıxarır. Məsələn, hər hansı bir quşun bir hissəsini insana aid edərək qanadlı bir insanı təsəvvürə gətirir. Hiss bu qüvvəsi hər hansı bir canlı formaya salaraq müəyyən təsəvvür yaradır. Bu qüvvə iki hissəyə bölünür:

a). təxəyyül qüvvəsi; b) təfəkkür qüvvəsi.

Təxəyyül qüvvəsi: əgər təxəyyül qüvvəsi heyvani nəfsin vahimə qüvvəsi tərəfindən baş verirsə bu halda təkcə bəzi məsələləri əhatə edir. Bu qüvvənin təxəyyül adlanmasının səbəbi odur ki, xəyal vasitəsilə əldə etdiyi surətləri paylaşır.

Təfəkkür qüvvəsi: əgər təfəkkür qüvvəsi insanın nitq qüvvəsi tərəfindən baş verirsə, onda bütün məsələləri əhatə edir (6. Misbah Yəzdi, c. 1, 263-270). Bu qüvvənin təfəkkür adlanmasının əsas səbəbi odur ki, ağılda mövcud olan fikirləri paylaşır (7. Məhəmməd Tağı Amuli, c. 2, 324). Bu qüvvə həmişə və həтта yuxu halında belə hərəkətdədir və heç vaxt fəaliyyətdən düşmür (8. Əbdulrəzzaq Lahici, c. 3, 565). Amma *nəfsin insani qüvvəsi* əvvəldə qeyd olunan iki nəfsdə (nəbati və heyvani) mövcud olan qüvvələrdən (qida, hiss, xəyal, şəhvət və iradəyə əsaslanan hərəkət) əlavə, nitq və ağıl qüvvəsini də özündə birləşdirir. İnsani nəfsi heyvani nəfsdən fərqləndirən ən üstün cəhət onun nitq və ağıl qüvvəsinə malik olmasıdır.

Nəfsin qüvvələrinə nəzər saldıqda məlum olur ki, insani nəfs digər

nəfsdən (nəbati və heyvani) fərqlidir və insani nəfsə mənsub olan funksiyalar digər nəfsdə mövcud deyildir və bu nəfs özünə xas xüsusiyyətə malikdir. Məsələn, təbiətdə olan əşyanın dərk edilməsi, kainatı görmək, yaxşı və pis arasında fərq qoymaq və s... bütün bunlar yalnız xüsusi qüvvənin vasitəsilə mümkündür ki, bu da yalnız insana xas olan nəfsdə mövcuddur. İnsani nəfs özünə xas xüsusi qüvvənin vasitəsilə bunları yerinə yetirir. Buna görə də insani nəfs digər iki nəfsdən üstün hesab olunur. Çünki nəbati və heyvani nəfslərdə olan qida, inkişaf, nəsil artırma və təhrikedici qüvvələr insani nəfsdə birləşmişdir. Nəzərə almaq lazımdır ki, nəfsin nəbati, heyvani və insani qüvvəsi hər hansı bir fəaliyyətdə özünə xas olan qüvvəyə ehtiyacı vardır ki, bunlardan bəzisi hər üç nəfs arasında, bəzisi heyvan və insan arasında müştərəkdir və nəbati nəfs ondan bəhrələnir. Nəfsin bəzi qüvvəsi isə təkcə insana aiddir ki, heyvan bu qüvvədən məhrumdur. Buna görə də nəbati nəfsin bütün qüvvələri heyvan və insanda, həmçinin heyvanın nəfsani qüvvəsi heyvandan üstün olan insan varlığında mövcuddur. Qeyd olundu ki, insani nəfsi heyvani nəfsdən fərqləndirən onun nitq və ağıl qüvvəsinə malik olmasıdır. İnsan bu qüvvələr vasitəsilə əşyanı dərk edir və dərk etməkdən əlavə, həm də onu cisimdə paylaşır. Məsələn daha aydın dərk etmək üçün ətraflı izaha ehtiyac vardır.

İlk baxışda insan iki cür təsəvvür olunur; bunlardan biri ağıl və digəri isə əməl qüvvəsidir. İnsanın düşüncə və elmini ağıl, istəyini və fəaliyyətini isə əməl idarə edir. Məsələn, elmi məsələlərin təhlili, qorxu, xəyal, güman etmək və s... bütün bunlar ağıl vasitəsilədir. Amma ram etmək, şəhvət, qəzəb və digər əməllər isə əməl vasitəsilə yerinə yetirilir. İnsan idrakını əhatə edən məsələlər elm və düşüncəyə əsaslandığı üçün ağıla tabedir. Amma insanı hər hansı bir işə və ya rəftara doğru təhrik edən istək isə əmələ aiddir. Elə buna görə də bunların (dərk və əməl) arasında mühüm fərqlər mövcuddur. Əsas fərq ondan ibarətdir ki, ağıl düşüncəni, əməl isə fəaliyyəti öz üzərinə götürür. Ola bilər, insan bir şeyi dərk etsin, amma yerinə yetirməsin. Hər halda, bütün bunlara baxmayaraq bunların hər ikisi nəfsin təbəçiliyindədir. Aristotel bu iki qüvvəni bir-birindən ayıraraq birini "*nəzəri ağıl*"¹ və digərini isə "*əməli ağıl*"² adlandırmışdır. Nəzəri ağıl, bütün hadisələri dərk edərək əşya barəsində məlumatları əldə edir. Bu hadisə və məlumatlar istər xəyalda olsun və istərsə də təbiətdə heç bir fərqi yoxdur, əsas odur ki, ağıl bunların dərk edilməsi üçün mühüm qüvvə hesab olunur.

Amma *əməli ağıla* gəlinə isə, bu qüvvə insanın fəaliyyətini və hərəkətini təyin etməkdən əlavə, həm də əşya üzərində təsirə malikdir. Məsələn, ədalət bütünlüklə bəyənən bir əməldir, amma diqqət etsək məlum olur ki, bu hərəkət birbaşa nəfs tərəfindən icra olunmur, bəlkə nəfsə bağlı olan əməl (əməli ağıl) tərəfindəndir. Amma bu əməlin icrasından əvvəl dərk olunmasıdır ki, bunu bizə nəzəri ağıl öyrədir. Əgər ədalətin yaxşı xüsusiyyət olduğunu dərk

¹Theoretical Reason

²Practical Reason

etməsək bu özünü əməldə göstərə bilməz. Daha dəqiq desək, ədalətin gözəl keyfiyyət olduğunu bizə əməli ağıl deyil, məhz nəzəri ağıl dərk etdirir. Nəzəri ağıla əsasən ədalət yaxşı, zülm isə pis bir xüsusiyyətdir. Bu dərk olunduğdan sonra əməli ağılın fəaliyyəti yerinə yetirilir. Buna görə də əməli ağıl öz funksiyasının icrasında nəzəri ağıla ehtiyacı olduğu üçün onunla birləşir (4.Sədrəddin Şirazi, 240). Mühüm bir məsələni də nəzərə almaq lazımdır ki, nəfsin bəzi qüvvələri bir-birindən fərqli və biri digərinə ehtiyacı olmasına baxmayaraq bəzi hallarda müstəqil olaraq özlərinə xas funksiyanı heç bir qüvvədən asılı olmayaraq yerinə yetirir. Məsələn, nəbatı nəfs heyvan və insana xas olan hiss, hərəkət və digər qüvvələr olmadan belə mənsub olduğu qüvvə ilə bitki aləmində mövcuddur (1.Aristotel, 101).

Nəfsin elmi əsaslarla dərk edilməsi üçün onun qüvvələrini təhlil etmək mühüm amildir. Çünki nəfsin sübuta yetirilməsi məhz bu qüvvələr vasitəsilədir. Bu qüvvələr nəfslə müstəqil əlaqəyə malikdir və əgər bu əlaqə olmasa nəfs tanınmaz; varlıq aləmində mövcud olan nəfs buna misaldır və bu olmaqlıq nəfsin mövcudluğuna dəlalət edir. Buna görə də nəfsi və onun mahiyyətini məhz bu qüvvələr daxilində təhlil etmək lazımdır. Bundan başqa, nəfsi nəfs olaraq təhlil etmək mümkün deyil, ona görə ki, nəfsə aid olan qüvvələr nəfsin əsasını təşkil edir və bunun öyrənilməsi də ancaq nəfsin mənsub olduğu qüvvələr daxilində mümkündür. Burada nəfsin qüvvələri dedikdə, yəni nəfisdə məlum vəziyyət nəzərdə tutulur və bu vəziyyət xüsusi bir başlanğıcı tələb etdiyi üçün nəfs mənsub olduğu qüvvələrə bağlıdır.

Nəfs mövzusunun təhlil edərkən Platonun fikirlərinə diqqət etmək olduqca zəruridir. Ona görə ki, bu termin Aristoteldən əvvəl Platonun əsərlərində (Gorgias, Republic, Phaedrus) müşahidə olunmuşdur.¹ Platon nəfsin varlıq olaraq mövcudluğunu qəbul etmiş və hər hansı bir canlının, hətta bitki olsa belə nəfsə malik olduğunu bildirmişdir. O, nəfsin həmişə mövcud olduğunu, heç bir qüvvənin onu aradan aparmaq qüdrəti olmadığını və həmçinin nəfsin üç hissədən ibarət olduğunu bildirmişdir (9.Plato, b 1277). Biz tədqiqatın ünvanını və həcmi nəzərə alaraq, xülasə şəkilində onun nəfs barədə olan fikirlərini yazmaqla kifayətlənirik.

Platonun fikrincə, nəfs üç hissədən ibarətdir: a).nəfs əsil həyat bəxş edir və özündən başqa digər varlıqlar üçün bir mühərrikdir (canlanma); (həmin mənbə, a: 119) b). nəfs, üç canlıda (bitki, heyvan və insan) mövcuddur; (həmin mənbə, b: 1212) c). nəfs özü üçün də təhrikəddir bir qüvvə ola bilər (həmin mənbə, b: 553-554). Göründüyü kimi, Platon nəfsin həmişə mövcudluğunu və onun cisimdən ayrı bir cövhər olduğunu qəbul etmişdir. Aristotelə görə isə nəfs təbii cismin ən üstün xüsusiyyəti olmaqla yanaşı, həm də cismin surətini və vəziyyətini göstərir. Amma bu məsələdə Platon və Aristotel arasında mühüm fərq mövcuddur və bu ondan ibarətdir ki, Aristotel nəfsi cismin ən üstün

¹Nəzərə almaq lazımdır ki, “nəfs” sözü ilk olaraq Platonun əsərlərində görünə də mövzu olaraq təhlil olunmamış və ancaq buna işarə olunmuşdur.

xüsusiyyəti bilməklə yanaşı, həm də onu bioloji varlıq kimi tanıtdırır. Onun fikrincə, nəfs və onun qüvvələri təbii elmlər daxilində təhlil olunmalıdır (10.Aristotle, p. 642).

Nəfs, Şərq fəlsəfəsində də geniş tədqiq olunmuşdur və bu barədə *Əbu Nəsr Farabinin* də fikirlərinə diqqət etmək maraqlı olardı. Amma əvvəlcədən qeyd olunmalıdır ki, Farabinin “Ağıl” barədə yazdığı kiçik həcmli risaləsi istisna olmaqla O, bu mövzuda (nəfs) hər hansı bir kitab və məqalə yazmamışdır. Buna baxmayaraq, nəfs və onun qüvvələrinə işarə edərək fikirlərini bildirmişdir. Farabi yazdığı “*Fəzilətli şəhər əhalisinin əsas fikirləri*”¹ adlı əsərində bu barədə bəhs etmişdir.

Farabi Aristotelin fikirlərini əsas götürərək nəfsi tərif etmişdir: “Nəfs, həyatverici qüvvə olaraq, həm də təbii cismin ilk xüsusiyyətidir”. Kitabın digər hissəsində isə nəfsi bədənin surəti adlandırmışdır (11.Əbu Nəsr Farabi, 60-68). Farabi bu mövzu barəsində Aristotelin fikirlərinin ardıcılı olsa da, amma diqqət etsək görürük ki, bəzi hallarda onun fikirləri ilə razılaşmayaraq özünün yeni ideyasını irəli sürmüşdür. Çünki O, bir tərəfdən nəfsi bədənin surəti adlandırır, amma digər tərəfdən isə onu bəsit və müqəddəs bir cövher adlandıraraq bədənədən tamamilə fərqli olduğunu bildirir; yəni nəfs pak olduğu üçün cismdən (bədən) fərqlidir və onu bədənə nisbət vermək ziddiyyət təşkil edir. Farabi fikrini əsaslandırmaq üçün dəlil (sübut) gətirir və iddia edir ki, bədən ola bilər ümumi məfhumları və kateqoriyaları dərk etsin, amma kateqoriyalar mücərrəddir. Əgər bu kateqoriyalar cisimdə mövcud olsa, onda görək cisim kimi müxtəlif funksiyalara malik olsun. Məlumdur ki, belə olan halda kateqoriyalar mücərrəd hesab oluna bilməz. Farabinin gətirdiyi digər dəlil isə ondan ibarətdir ki, nəfs özünü dərk etmək və özündən agah olmaqdır. Bu halda, əgər nəfs cismani olsa, onda özünü dərk etmək mümkün olmayacaq (12.Xəlilcər Hənəlfaxuri, 420).

Şərq mütəfəkkirləri arasında *İbn Sina* bu mövzuya xüsusilə diqqət etmişdir. İslam fəlsəfəsində nəfs söz baxımından həm təbiət və həm də səmaya aid edilməklə vahid bir mənaya dəlalət edir. İbn Sinanın nəfs barədə olan nəzəriyyəsinə əsasən nəfs həm təbiətdə və həm də təbiətdən daha uca olan məkanda (səmada) mövcuddur (13.İbn Sina, 289). Bundan əlavə, mütəfəkkirlər nəfsi təhlil etdikdə xüsusi bir termini-“ali” (ən üstün) sözünü işlətməmişlər. “Ali” sözünün mənası isə ondadır ki, nəfs üstün bir qüvvə olaraq öz funksiyasını məhz qüvvələr vasitəsilə yerinə yetirir və bu təbii cismin ən üstün göstəricidir (5. İbn Sina, 22). Amma bir məsələni də nəzərə almaq lazımdır ki, Şərq mütəfəkkirləri arasında elələri də olmuşdur ki, bunlar nəfsin tərif edilməsini qəbul etməmişlər. Məsələn, *İbn Rüşd* nəfsin təbii cismin surəti olmağını qəbul etsə də amma onun tərif edilməsinin əleyhinə olmuşdur. Onun fikrincə, nəfs tərif oluna bilməz və onu tərif etmək mümkün deyil (14. Seyyid Cəfər Səccadi, s. 594). Əlbəttə bu onun fikridir, amma nəzərə almaq lazımdır ki, nəfs

¹ابو نصر فارابی. فی مبادی آراء اهل المدینة الفاضلة.

cövhərdir və cövhər əsasında da tərif olunur.

İbn Rüşddən fərqli olaraq *Şeyx Şəhabəddin Söhrüvərdi* nəfsi tərif edərək yazır: “nəfs, mövcud aləmdə cismani və qeyri-maddi aləmdə isə daimi bir varlıqdır”. O, nəfsin mahiyyətindən bəhs edərək onu qeyri-cismani adlandırmışdır. Onun fikrincə, nəfsi mövcud aləmdə təsəvvür etmək olmaz. Ona görə ki, əgər nəfs cismani olsaydı onda insan ilahi varlığın vəhdətini dərk edə bilməzdi; təkcə cismani olmayan varlıq vəhdəti dərk edə bilər. Bu aləmdə hər nə varsa vahid deyil və buna əsasən nəfsin mahiyyəti də cismani hesab oluna bilməz (15.Söhrüvərdi, c.3, 266-267).

Sədrəddin Şirazi (Molla Sədra) də bu mövzuya xüsusi diqqət etmişdir. O, varlıq almini nəfslə əlaqələndirərək yazır: Allah-Təala varlıqları nizam-intizamla yaratmış və onları yer üzərində bütün nemətlərə sahib etmişdir. Mövcud aləmdə ilk nəzərə çarpan qüvvə qida və inkişafdır və bundan sonra hiss, hərəkət və elm həyatverici qüvvə kimi hesab olunmuşdur. Bu qüvvələr nəfsin üstün xüsusiyyətləridir və məhz bu qüvvələr vasitəsilə həyat davam edir. Bunlar nəbatı, heyvani və insani nəfsdən ibarətdir (4.Sədrəddin Şirazi, c. 8, 16). Molla Sədra “ali” sözünə də diqqət etmiş və onu nəfsin qüvvəsi ilə əlaqələndirərək bildirmişdir ki, “ali” sözündən məqsəd vasitə deyil, bəlkə qüvvədir (4. Sədrəddin Şirazi, c. 1, 63, 104, 307, c. 2, 168, c. 3, 22, 33, 123).

“*Səffa Qardaşları (أخوان الصفاء)* isə nəfsi ağıl ilə əlaqələndirmişlər və onların fikrincə, ay günəşin nurunu və nəfs də ağılın nurunu əks etdirir. *Nasir Xosruvun* da nəfs barədə olan tərifinə diqqət etmək maraqlıdır. O, nəfsi cövhər adlandırmaqdan əlavə, həm də onu bəsit və qeyri-maddi hesab etmişdir. Onun düşüncəsinə görə nəfsin xüsusiyyətləri bunlarla bitmir, o həm də ağılın nişanəsidir (14.Seyyid Cəfər Səccadi, 596).

Nəticə

Aristotel və İslam mütəfəkkirlərinin əsərlərinə istinad edərək təhlil olunan məsələlərdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, Aristotelin fikrincə, nəfs ilk olaraq cismin fəaliyyətində özünü göstərir. Cism hər hansı bir fəaliyyəti üçün nəfsə bağlıdır və nəfs olmadan bədən həyatverici qüvvədən məhrum olur. Elə buna görə də Aristotel nəfsi bütün canlıların əsas xüsusiyyəti adlandırmışdır. O, nəfsi təkcə nəbatat, heyvanat və insan aləminə aid etmir; onun nəzərində nəfs, həm də mövcud aləmin yaranmasında mühüm amildir.

Amma islam mütəfəkkirlərinə gəlcə isə onlar Aristotel və İbn Sina nəzəriyyəsinə istinad edərək nəfsi zati olaraq bəsit və əbədi bir cövhər hesab etmişlər. Onların fikrincə nəfs, zatına bağlı olduğu üçün bədən aradan getdikdən sonra da öz mövcudluğunu itirmir. Təfəkkürün yaranması nəfsin qüvvələrinə bağlıdır; bu qüvvələr insanda mövcuddur və insanda olan bütün fəaliyyəti əhatə edir. Təbiətdə olan varlıqlar zahiri duyğular vasitəsilə hiss edilərək dərk olunur və insan məhz bu qüvvələrin köməyi ilə qeyri-maddi aləmə doğru hərəkət edir.

ƏDƏBİYYAT

İngilis dilində

1.(10).Aristotle. The Complete Works of Aristotle. Edited by J. Barnes, Princeton, Princeton University Press. 1984.

2.(9).Plato. Phaedrus in Plato's Complete Works. Edited by John M. Cooper, Tehran Hackett Publishing Company 1997.

Ərəb və Fars dillərində

- 1.(7). آملی، محمد تقی. درر الفوائد. قم، مؤسسه دار التفسیر، 1374.
- 2.(13). الشيخ الرئيس ابي علي بن سينا. الاشارات و التنبيهات. شرح نصير الدين طوسي، شرح الشرح قطب الدين رازی، قم، انتشارات بلاغة. 1403 ق.
- 3.(5). الشيخ الرئيس ابي علي بن سينا. النفس من كتاب الشفاء. انتشارات بوستان كتاب، قم 1385.
- 4.(2). الرازي، فخر الدين محمد بن عمر الرازي. المباحث المشرقية. انتشارات ذوي القربي، 1429.
- 5.(8). الاهيجي، عبد الرزاق. شوارق الالهام في شرح تجريد الكلام، قم، مؤسسه امام صادق (ع)، 1426.
- 6.(11). ابو نصر فارابی. فی مبادئ آراء اهل المدينة الفاضله. دار الكتب الإسلامية، قم 1362.
- 7.(1). ارسطو. رساله در باره نفس. ترجمه علیمراد داودی، انتشارات حکمت. تهران، 1369.
- 8.(3). حسن زاده آملی، حسن. شرح العيون في شرح العيون. انتشارات بوستان كتاب. قم 1387.
- 9.(12). خليل الجر، حنالفخوري. تاريخ فلسفه در جهان اسلامي. ترجمه عبدالحميد آيتي. جلد دوم. انتشارات زمان، تهران 1364.
- 10.(15). سهروردي، شيخ شهاب الدين. مجموعه مصنفات، ج 3. تصحيح دكتور سيد حسين نصر. پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، تهران 1373.
- 11.(14). سيد جعفر سجادی. فرهنگ علوم عقلی. چاپ اول انتشارات اردیبهشت، تهران 1341.
- 12.(4). صدر الدين شیرازی محمد. الحکمة المتعالیة في الاسفار العقلیة الأربعة. بيروت، دار الاحیاء التراث العربی، 1994 و 1999.
- 13.(6). مصباح يزدي، محمد تقی. شرح جلد یکم اسفار اربعة. قم، انتشارات مؤسسه آموزشی پژوهشی امام خمینی، 1375.

ДУША И ЕЕ СИЛА В СОЧИНЕНИЯХ АРИСТОТЕЛЯ И ИСЛАМСКИХ МЫСЛИТЕЛЕЙ

А.Н.ПАШАЕВА

РЕЗЮМЕ

В сочинении Аристотеля «О Душе» отводится большое значение проблеме души и ее силе. После него данную тему рассматривал Ибн Сина и открыл путь для ее развития для других философов. Последующие поколения исламских философов, ссылаясь на сочинения этих двух мыслителей, отвели анализу проблем души значительное место.

В данном исследовании были исследованы мысли Аристотеля и исламских мыслителей относительно души и выявлены их различия. Аристотель читал душу высшим свойством тела и отмечал, что душа имела предсуществование. Однако в отличие от Аристотеля, исламские мыслители, не признавая предсуществование душ, вели разговор о бессмертности сотворенной души.

Ключевые слова: Аристотель, исламские мыслители, душа (вегетативная, животная и человеческая), сила души, материя, образ

**IMPULSIVE MIND AND ITS FORCES
IN THE WORKS OF ARISTOTLE AND ISLAMIC THINKERS**

A.N.PASHAYEVA

SUMMARY

In his book “Psyche” Aristotle gives attention to impulsive mind and its forces. After Aristotle, Avicenna analyzed impulsive mind and paved the way to philosophers coming after him. Islamic thinkers referred to the theory of the two great philosophers and have given wide coverage and analyzed impulsive mind.

This article investigated thought of Aristotle and Islamic thinkers about the impulsive mind and important difference among them. Aristotel noted that impulsive mind is the natural body and it's known as a biological entity and he says that impulsive mind is immortal, it exists forever. However, unlike Aristotle, Islamic thinkers believe in the development of impulsive mind, and according to them, impulsive mind does not exist afterwards.

Key words: Aristotle, Islamic thinkers, impulsive mind, forces of mind (vegetative, animalis, humanus), matter, external form

SOSİOLOGİYA**UOT 316.42****SİYASİ SFERADA MEDIA-VƏTƏNDAŞ MÜNASİBƏTLƏRİ
VƏ MEDIA SAVADLILIĞI****M.H.ABBASI SAEDABAD****Bakı Dövlət Universiteti****m.orxun@gmail.com**

Cəmiyyətin inkişafına və xüsusilə siyasi inkişafa təsir edən əsas amillərdən biri mediadır. Media vətəndaşların siyasi proseslərdə effektiv iştirakına və siyasi proseslərə cəlb edilməsinə müxtəlif formalarda təsir göstərir. Lakin medianın iştirak prosesində rolunu birmənalı qiymətləndirmək olmaz. Bu daha çox media-vətəndaş münasibətlərinin xarakterindən asılıdır. Məqalədə medianın təsiri müstəqil dəyişən və vətəndaşın media məhsullarına münasibəti və davranışı asılı dəyişən kimi nəzərdən keçirilir. Burada media savadlılığının mediaya münasibətə təsirini ölçmək məqsədi ilə eksperiment tədqiqatı keçirilmiş və həmin tədqiqatda eksperimental faktor rolunda çıxış edən media savadlılığının vətəndaş mövqeyinə təsiri ölçülmüşdür. İki mərhələli tədqiqatın nəticələri SPSS proqramında statistik və analitik cəhətdən təhlil edilmiş, T Test parametrik yoxlama üsulundan istifadə edilərək eksperimental amilin eksperimental qrup üzərində təsiri ölçülmüşdür.

Açar sözlər: media savadlılığı, media məzmunu, auditoriya, media təsiri.

Medianın vətəndaş fəaliyyətinə təsiri və ümumilikdə cəmiyyətdə rolu müxtəlif cəhətlərdən öyrənilmişdir. Bu tədqiqatların ilk mərhələlərində auditoriya informasiyanı qəbul edən passiv kütlə kimi nəzərdən keçirilirdi. Lakin kommunikasiya texnologiyaları və cəmiyyətin müxtəlif sahələrindəki inkişaf və dəyişiklik ümumilikdə kommunikativ proseslərin xarakteri və kommunikasiya elementlərinin fəaliyyət dinamikasında ciddi dəyişikliklərə səbəb oldu. Bütün bunlar isə sadəcə media və medianın təsiri deyil, həm də medianın təsir obyektini hesab edilən auditoriyanın yenidən öyrənilməsinə zəruri etmişdir.

Vətəndaş cəmiyyəti və demokratiyanın inkişafı şəraitində media-vətəndaş münasibətlərinin imperativ fazadan interaktiv fazaya keçməsi, həmçinin vətəndaşların siyasi proseslərin aktiv iştirakçısına çevrilməsilə bağlıdır. Bu transformasiya auditoriyanın aktiv iştirakçılıq qabiliyyəti və təhlil imkanlarının yüksəlməsini tələb edir. Bu isə sosial-mədəni və siyasi proseslərin tədqiqatçıların uyğun nəzəri-praktik konsepsiyaları işləyib hazırlamağa vadar etmişdir. Eyni zamanda informasiya dövriyyəsi və həcmi sürətlə artması informasiya

istehsalçıların monipulyativ məqsədləri qarşısında informasiya istehlakçıların müdafiəsini humanist bir mövzu və zərurətə çevirmişdi. Məhz elə bu şərtlər daxilində “media savadlılığı” konsepsiyası işlənib hazırlanmışdı. Bu konsepsiyada metodik olaraq media təsiri asılı və auditoriyanın müqavimət və təhlil qabiliyyəti müstəqil dəyişən kimi nəzərdən keçirilir.

Media savadlılığının zəruriliyi ilk dəfə 1965-ci il Marşal MakLuhan tərəfindən qeyd edilmişdir. Onun fikrincə, “qlobal kənd”də insanlar üçün yeni növ bilik və qabiliyyətin – media savadlılığının əldə edilməsi vacibdir. Lakin media savadlılığı ideyasına diqqətin artması 1980-ci illərə təsadüf edir. Xüsusilə kompüter və internetdən kütləvi istifadə media savadlılığı amilinə diqqətin artmasını zəruri etmişdir. Son 30 ildə ciddi müzakirələr obyektinə çevrilən media savadlılığı “medianın necə fəaliyyət göstərməsi və auditoriyaya necə təsir etməsi haqda hərtərəfli bilikdir. Ümumi savadlılıq kimi media savadlılığı insanlara istənilən ölçüdə (psixoloji, sosial və s.) yazılmış mətnləri daha yaxşı dərk etməyə imkan verir” [5, 193]. Həmçinin “media savadlılığı media məhsulları və informasiyalar arasında realıqeyri-realdan fərqləndirmək üçün lazım olan bacarıqlar məcmusudur. Bu qabiliyyət və bacarıqlar medianın neqativ effektlərinin qarşısında maneə yaratmağa xidmət edir” [1, 197].

Qeyd etmək lazımdır ki, media-vətəndaş münasibətlərinə təsir edən amil kimi media savadlılığının nə dərəcədə effektiv olması haqqında tədqiqatçıların fikirləri tam üst-üstə düşmür. Bu tədqiqatçıları maraqlandıran əsas sual bundan ibarətdir ki, faktiki olaraq media savadlılığı vətəndaşların media təsiri qarşısında özünümüdafiə gücünü nə dərəcədə artırmaqla, auditoriyanın passiv qəbuledicidən aktiv istifadəçiyə çevrilməsinə və onların seçicilik qabiliyyətinin artmasına necə təsir edir? Bu tip suallar və media savadlılığının media-vətəndaş münasibətlərinin tənzimlənməsində roluna dair diskussiyalar media təsirinin daha ətraflı izahı və təhlilinə yol açmışdır. Bu fakti təsdiq edən tədqiqatçıların fikrincə “dünyada artmaqda olan media savadlılığı hərəkətinin media təsiri üzərində olan diskussiyaları işıqlandırmaqda rolu çox böyük olmuşdur” [6, 214].

Megan Boler isə hesab edir ki, “media savadlılığı hərəkəti media sisteminin necə işləməsi haqqında insanları məlumatlandırır və beləliklə, insanlar onu dəyişməkdə iştirak edə bilirlər”. Media savadlılığı hərəkəti dedikdə, bir çox ölkələrdə əhalinin media və informasiyadan optimal istifadəsi üçün əlverişli şəraitin yaradılması uğrunda çalışan institutlar, qeyri-hökumət təşkilatları, rəsmi müəssisələr (universitetlər və məktəblər) və s. əlaqədar fəaliyyətləri nəzərdə tutulur. Media savadlılığı hərəkətinin praktik fəaliyyət məzmununu üç başlıca istiqamət təşkil edir: “a) proteksionist yaxud dəstəkləyici istiqamət, b) təbliğ və təşviq istiqaməti, c) iştirakçılıq (participatory) istiqaməti” [4, 40-41].

Ümumilikdə global telekommunikasiya sistemləri və xüsusilə də İnternetdən istifadənin kütləviləşdiyi bir dövrdə media məzmununun istehsalçıları və istehlakçıları arasında iştiraka əsaslanan qarşılıqlı əməkdaşlığın yaranması, interaktiv münasibətlərin formalaşması və onların arasındakı münasibətlərin demokratik dəyərlər fonunda dəyişməsi olduqca vacibdir. Bütün bunlar

isə vətəndaşların informativ monipulyasiyadan qorunması, sosial-siyasi hadisə və proseslər qarşısında daha məsuliyyətli davranması, demokratik dəyərlərin bərqərar olmasında aktiv iştirakına zəmin yaratmış olur. Buna görə də istehlakçıların medianın fəaliyyəti və məqsədləri, media məzmununun planlaşdırılmış və təsadüfi təsirləri və s. haqqında kifayət qədər məlumatlı olması çox vacibdir. Media məhsullarından rəşional və məqsədyönlü formada istifadə, həmçinin mediayaya tənqidi yanaşmaq cəmiyyətin müxtəlif qruplarının (auditorianın) bilik səviyyəsinin artması və istifadəçi aktivliyi ilə əlaqədar olub, media-vətəndaş münasibətlərinin interaktiv istiqamətdə inkişafına müsbət təsir edə bilər. Media-vətəndaş münasibətlərinin interaktiv olması cəmiyyətin demokratikləşməsinin əsas mexanizmlərindən biri hesab edilir.

Nəzərə almaq lazımdır ki, media savadlılığı, media təhsili və media biliyi biri-birindən fərqli anlayışlardır və onları eyni hesab etmək olmaz. Media təhsilinin məqsədi insanları media, onun funksiya və fəaliyyəti ilə tanış etməkdir. Media savadlılığı isə daha çox medianın mahiyyətini, fəaliyyət mexanizmlərini və media məzmununun (məhsulun) istehsal məqsədini dərk və təhlil etmək qabiliyyətidir. Bu qabiliyyət media təhsili prosesində, media savadlılığını artırmaq məqsədi ilə təşkil edilən tədbirlər, təlimlər, treninqlər və s. çərçivəsində əldə edilmiş olur. Media biliyi də media savadlılığından fərqli bir anlayışdır. Media biliyi daha çox mediadan istifadə (xüsusilə kommersiya və kommunikasiya məqsədi ilə) qabiliyyətini əhatə edir. Yəni media biliyi daha çox mediadan istifadənin iqtisadi cəhətləri ilə əlaqədardır.

Media savadlılığı aktiv istifadəçinin qazandığı qabiliyyətdir. Media savadlılığı müxtəlif mənbələrdən əldə edilmiş informasiyaya tənqidi yanaşmaq, bu informasiya və məlumatı təhlil və analiz etmək, informasiyanın istehsalı və ötürülməsində iştirak etmək, həmçinin hər növ məlumatı (çap, vizual, rəqəmsal və s.) qiymətləndirmək bacarığıdır. Bu bacarığa malik olan insanlar bir çox problemlərin həllində kommunikasiya vasitələrindən daha uğurla istifadə edə, müxtəlif informasiyanın hansı məqsədlə yayılmasını təhlil edə bilirlər.

Hal-hazırda öz aktuallığı ilə seçilən belə bir fikir mövcuddur ki, cəmiyyətin demokratikləşməsində sadəcə söz azadlığı və azad medianın fəaliyyəti deyil, həm də vətəndaşların (media məzmununun istehlakçılarının) fəallığı, tənqidi yanaşma bacarığı, seçicilik qabiliyyəti, media məzmununun yaradılmasında iştirak etmə imkanları və marağı, sosial kommunikasiya qabiliyyətlərinin artması və s. amillərin rolu olduqca əhəmiyyətlidir. Burada bir məsələni də nəzərə almaq lazımdır ki, vətəndaşın mediayaya tənqidi yanaşması pessimizm və mediaya bədbin münasibət mənasında qəbul edilməməlidir. Burada analitik təhlil qabiliyyəti və məlumatın fərdi səviyyədə təkrar təfsir və analiz edilməsi nəzərdə tutulur. Sosial sferada müxtəlif diskussiyalarda fəal iştirak edən vətəndaşların media savadlılığı artdıqca, onların öz fikrini əsaslandırma və media məkanına çıxış qabiliyyəti də artmış olur. Burada “öz fikrini əsaslandırmaq və media məkanına çıxış qabiliyyəti” həm psixoloji (idraki) qabiliyyət, həm də mediadan optimal formada istifadə etmək bacarığı kimi başa düşül-

məlidir. Başqa sözlə, “fikrini əsaslandırmaq və media məhsullarının məzmununu təhlil etməyi, axtarmağı, aşkar etməyi, fərdi ehtiyaclarına uyğun informasiya seçib, həmin informasiyanı müvafiq parametrlərə (informasiyanı istehsal edən və ötürənin məqsədi, maraqları, səmimiyyəti, düzgünlüyü, obyektivliyi və s.) əsasən qiymətləndirməyi bacarmaq deməkdir” [3, 2].

Media savadlılığının inkişafı və vətəndaşların məlumatlandırılması, həm də, “legetim senzura”nın alternativini kimi nəzərdən keçirilir. Söz azadlığı tərəfdarları mediada yayımlanan bəzi dezinformasiya və ideyaların bütün cəmiyyətə (xüsusilə uşaqlar və yeniyetmələrə) ziyanlı olduğunu qəbul edərək belə hesab edirlər ki, media savadlılığının inkişafı cəmiyyətin ziyanlı informasiya və ideologiyalardan qorunmasının ən optimal yollarından biridir. Daha doğrusu, cəmiyyətdə söz azadlığı və “fikir dövriyyəsi” bədəndə qan dövriyyəsi qədər əhəmiyyətliyədir. Yəni “fikir dövriyyəsi” dayandıqda (senzura məruz qaldıqda) cəmiyyətdə düşüncə “laxtalanması”, sosial-siyasi məsələlərə laqeydlilik, passivlik, ictimai-siyasi sahədə kortəbii davranışların kütləviləşməsi və medianın ictimai rəyi manipulyasiya etmə vasitəsinə çevrilməsi qaçılmaz olacaqdır. Əlbəttə bunu da qəbul etmək lazımdır ki, bəzi düşüncə və ideyaların cəmiyyət üçün zərərli olması danılmazdır. Ancaq həmin ideyalara və informasiyalara qarşı senzura tətbiq etmək həm söz azadlığı prinsipinin pozulması, həm də ziyanlı ideyalarla mübarizə adı altında bəzi qüvvələrin “fikir dövriyyəsi”nə əngəl törətməsi ehtimalını artırır. Məhz elə bu səbəbdən də cəmiyyət üçün yararsız olan fikirlər və dezinformasiyalarla mübarizənin ən optimal yolu əhalinin media savadlılığının yüksəldilməsidir. Media savadlılığının inkişafı senzuranın tətbiqinə yox, bilik və bacarıq səviyyəsini yüksəltməyə üstünlük vermək deməkdir. Eyni zamanda nəzərə almaq lazımdır ki, “media savadlılığı, kompüter savadlılığı, şəbəkə savadlılığı, texnoloji savadlılığı, informasiya savadlılığı, vizual savadlılığı və nəhayət multisavadlılığı XXI əsrdə vətəndaş qabiliyyətinin əsas element olaraq təqdim və təklif edilir” [2, 247].

Ümumilikdə yuxarıda deyilənlərdən belə bir nəticəyə gəlmək olur ki, media savadlılığı vətəndaş fəallığı, demokratik dəyərlərin inkişafı, cəmiyyətin sosial-mədəni inkişafı və beləliklə də makro və mikro səviyyələrdə münasibətlərin müsbət istiqamətdə dəyişməsinə təsir edən amillərdən biridir. Eyni zamanda media savadlılığı vasitəsi ilə insanların media məzmununa tənqidi yanaşma qabiliyyətini artırmaq cəmiyyətdə bəzi fikir və ideyalara qarşı senzura tətbiq etməyin alternativ və daha səmərəli yolu hesab edilə bilər. Bu isə bilik və bacarıq səviyyəsinin artırılması yolu ilə məcburetmə üsullarının tətbiqi zərurətini minimuma endirmək deməkdir. Həmçinin media savadlılığının inkişafı müxtəlif sosial problemlərin həlli (ailədaxili münaqişələr, ailə üzvlərinə qarşı zorakılıq, deviasiya, ictimai rəyin təhrif edilməsi və s.) üçün də yararlı ola bilər.

Hazırda Azərbaycanda dövlət müəssisə və qurumları ilə yanaşı bir çox qeyri-hökumət təşkilatları və qeyri-rəsmi qurumlar əhalinin müxtəlif sahələrdə məlumatlandırılması ilə məşğuldurlar. Lakin bu müəssisə və təşkilatlarda media savadlılığı və mediadan istifadə məharətlərinin artırılması sahəsində hər

hansı bir ciddi fəaliyyət demək olar ki, yoxdur. Buna görə də, zənnimizcə, təhsil sistemində, xüsusi ilə orta və ali təhsil ocaqlarında media savadlılığının bir fənn kimi tədris edilməsi, bu sahədə Qərb ölkələrinin təcrübələrindən istifadə edilməsi olduqca vacibdir. Eyni zamanda cəmiyyətin demokratikləşməsində əhəmiyyətli rol oynayan qeyri-hökumət təşkilatlarının da media savadlılığı hərəkətinə dəstək vermək məqsədi ilə bu sahədə müxtəlif layihələr hazırlayıb icra etməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Təqdim edilən tədqiqatın nəticələri də göstərir ki, həqiqətən media savadlılığının müxtəlif aspektləri haqda tələbələrin məlumatlandırılması onların media və media məhsullarına tənqidi yanaşması, həmçinin medianın fəaliyyət və təsir imkanlarını daha dəqiq təhlil etməsinə müsbət təsir etmişdir.

Media savadlılığı qabiliyyətini artırmaq məqsədilə media savadlılığının əsas aspektləri (kommunikatorun media məzmununa təsiri, onun media məzmununun istehsalı ilə əlaqədar fəaliyyəti, media məzmununun istehsal konteksti, medianın istifadəçilərə və ümumilikdə cəmiyyətə təsiri, media məzmununun interpretasiyası və həmin prosesə fərdi və sosial-iqtisadi amillərin təsiri, medianın fəaliyyətinə nəzarət, mediadan istifadəyə nəzarət və s.) eksperimental qrupa izah edilmiş və onlara qeyd edilən məsələlər izah edilərək informativ məhsullarla tənqidi davranmaq haqda lazımı məlumatlar verilmişdir. Kontrol qrupa isə qeyd edilənlərlə bağlı heç bir məlumat verilməmişdir və onların media və media məhsullarına münasibəti öz fərdi bilik və təcrübələrinə əsaslanırdı.

Eksperimentin nəticəsi və fərziyyənin yoxlanılması məqsədi ilə 45 sualdan ibarət anket hazırlanmışdı. Anket suallarının uyğunluq və etibarlılığını yoxlamaq məqsədi ilə anket 3 səriştəli müəllimə təqdim edilmiş və onların verdiyi məsləhətlərə müvafiq müəyyən düzəlişlər aparılmış və 4 sual ləğv edilmişdir. Həmçinin SPSS proqramında 41 sualdan ibarət anketin etibarlılıq səviyyəsini yoxlamaq məqsədi ilə “kronbax alfası” ölçülmüşdür. “Kronbax alfası” əmsali 0.70-dən yuxarı olduğu üçün anketin etibarlılığı təsdiq edilir (cədvəl 1).

Cədvəl 1

Anketin etibarlılıq əmsali

Etibarlılıq statistikasi (Reliability Statistics)	
Cronbach's Alpha	N of Items
.718	41

Tədqiqatın ilk mərhələsində təlimlər keçirilmədən əvvəl həm kontrol həm də eksperimental qrupun media, medianın fəaliyyəti və təsir imkanlarına münasibəti ölçülmüşdür. İki qrupun qeyd edilən məsələlərə münasibətinin dəqiq yoxlanılması məqsədi ilə onların 41 suala verdikləri cavablar SPSS proqramında hesablanmış və təhlil edilmişdir. Respondentlərin sayı və strukturu hər iki mərhələdə eyni olmuşdur. İki qrupun tərkibində iştirakçıların (hər qrupda 26 nəfər oğlaqla) 24 nəfəri qız və 28 nəfəri oğlan tələbələrdən ibarət olmuşdur (cədvəl 2).

Cədvəl 2

Respondentlərin cins bölgüsü

	Tezlik	Faiz	Etibarlı faiz	Faiz toplusu
Qadın	24	46.2	46.2	100.0
Kişi	28	53.8	53.8	
Cəmi	52	100.0	100.0	

Qrupların qeyd edilən mövzulara münasibətinin müqayisəli formada verilməsi məqsədi ilə SPSS-də “parametrik modellər”ə aid “Independent-Samples T Test” (müstəqil nümunələrin T testi deməkdir və bundan sonra o, tədqiqatımızda sadəcə “T testi” kimi qeyd ediləcək) yoxlamasından istifadə edilmişdir. “T testi” iki müstəqil qrup arasında orta qiymətlərin müqayisəsi və fərqi göstərən parametrik göstəricilərin hesablanması üçün nəzərdə tutulmuşdur. Orta qiymətlər arasında fərq eksperiment tədqiqatlarında təsir yaxud əlaqənin müəyyən edilməsi üçün əlverişli göstəricidir. Eksperimentdən əvvəl iki qrupun münasibətinin öyrənilməsində 38 sual üzrə müqayisə aparılmışdır (fərdi məlumat və hansı informasiya vasitəsindən istifadə ilə əlaqədar üç sual eksperiment və təlimə aid olmayıb sadəcə təsviri statistik məlumat əldə etmək məqsədi ilə verilmişdir). Bildiyimiz kimi “T testi”ndə $\alpha \leq 0.05$ olarsa ($\alpha = \text{Sig}(2\text{-tailed})$) qruplar arasında ciddi fərqi olduğunu söyləmək olar. Əks təqdirdə münasibətlərdə hər hansı bir fərqi olmadığını söyləyə bilərik.

Cədvəldəki 3-24-cü sual istehsal prosesi və media fəaliyyətinə (məzmunun istehsalı, müəyyən hadisə və xəbərlərin istehsalçı tərəfindən seçilib işlənilməsi, istehsal prosesi, reallığın əks etdirilib, yaxud formalaşdırılması, istehsal konteksti), 25-40-cı suallar isə medianın cəmiyyətə müxtəlif səviyələrdə təsirinə (sosio-mədəni sfera və institutlara, fərdi davranış və siyasi fəaliyyətə, təsəvvür və ideyalara, hisslər və emosiyalara təsiri) aid dəyişənləri əks etdirir. Birinci mərhələnin nəticələrin (eksperimental amil daxil edilmədən) təhlili iki qrup arasında fərqi olmadığını göstərir. Daha dəqiq desək, eksperimental amil daxil edilmədən əvvəl respondentlərin media, medianın fəaliyyəti və təsir imkanlarına münasibətində fərqi böyük olmayıb və cüzi fərqi mövcud olmasına baxmayaraq bütün suallara verilən cavabların müqayisəsində $\alpha \geq 0.05$ olubdur. Bu əlbəttə gözlənilən idi və belə olması heç də təəccüblü deyil. Respondentlərin baxış və münasibətində fərqi olmamasını nəzərə alaraq eksperimental amil kimi media savadlılığının əsas aspektləri (kommunikatorun media məzmununa təsiri, onların media məzmununun istehsalı ilə əlaqədar fəaliyyəti, media məzmununun istehsal konteksti, medianın istifadəçilərə və ümumilikdə cəmiyyətə təsiri, media məzmununun interpretasiyası və həmin prosesə fərdi və sosial-iqtisadi amillərin təsiri, medianın fəaliyyətinə nəzarət, mediadan istifadəyə nəzarət və s.) eksperimental qrupa izah edilmiş və onlara qeyd edilən məsələlər izah edilərək informativ məhsullarla tənqidi davranmaq haqda lazımı

məlumatlar verilmişdir. Bundan sonra hər iki qrupdan ayrı-ayrılıqda təkrar anketləri cavablandırmaq xahiş edilmiş və cavablanmış anketlər yoxlanıldıqdan sonra nəticələrin müqayisə edilməsi üçün “T test” üsuluna müraciət edilmişdir. Eksperimentdən sonrakı nəticələr aşağıdakı kimi olmuşdur (cədvəl 3).

Cədvəl 3

**Eksperimentdən sonra iki qrupun media və media məhsullarına
münasibəti (orta qiymətin müqayisəsi)**
Müstəqil nümunələr testi (Independent Samples Test)

		Variasiya bərabərliyi üçün “Leven” testi		Orta qiymət bərabərliyi üçün T testi (t-test for Equality of Means)				
		F (Fişer əmsalı)	Sig. (signifikasiya)	t	Df (sərbəstlik əmsalı)	Sig. (2-tailed)	95% etibarlılıq intervalında (Confidence Interval) fərq	
							Lower (aşağı)	Upper (yuxarı)
Məzmun istehsalı (peşəkar fəaliyyət)	Bərabər variasiya	.886	.351	4.090	50	.000	1.76171	5.16137
	Qeyri-bərabər variasiya			4.090	48.992	.000	1.76084	5.16224
Məzmun istehsalı (iqtisadi-siyasi kontekst)	Bərabər variasiya	.599	.443	-4.368	50	.000	-4.71643	-1.74511
	Qeyri-bərabər variasiya			-4.368	49.661	.000	-4.71668	-1.74486
Medianın fərdi səviyyədə təsiri (təsvivür-emosiya)	Bərabər variasiya	.050	.824	-2.095	50	.041	-3.16383	-.06694
	Qeyri-bərabər variasiya			-2.095	49.156	.041	-3.16448	-.06628
Medianın sosial səviyyədə təsiri (Siyasi sfera)	Bərabər variasiya	1.149	.289	-3.739	50	.000	-2.24663	-.67645
	Qeyri-bərabər variasiya			-3.739	42.602	.001	-2.25002	-.67306
Medianın sosial səviyyədə təsiri (sosio-mədəni sfera)	Bərabər variasiya	2.318	.134	-1.931	50	.059	-1.80453	.03530
	Qeyri-bərabər variasiya			-1.931	44.368	.060	-1.80744	.03821

Göründüyü kimi bütün dəyişənlər üzrə (medianın sosio-mədəni sferaya təsiri dəyişəni istisna olmaqla) $\alpha \leq 0.05$ yaxud Sig. (2-tailed) ≤ 0.05 olubdur. Bu isə həmin ilk dörd dəyişən üzrə eksperimental qrupla kontrol qrupun münasibəti arasında ciddi fərqi olduğunu və son dəyişən üzrə belə bir fərqi olmadığını göstərir. Deməli tədqiqatın əsas hipotezası öz təsdiqini tapmışdır ki, bu da, **H1** variantının (vətəndaşların media savadlılığı qabiliyyətinə malik olmaları onların media və media məhsullarına münasibətinə təsir edir) doğru olduğunu və **H0** variantının (vətəndaşların media savadlılığı qabiliyyətinə malik olmaları onların media və media məhsullarına münasibətinə təsir etmir) doğru olmadığını söyləməyə imkan verir.

Qeyd edilən dəyişən üzrə (medianın sosio-mədəni sferaya təsiri dəyişəni istisna olmaqla) iki qrupun cavablarında ciddi fərqi olmamasının səbəblərini izah etmək lazımdır. Ehtimal edilir ki, ciddi fərqi olmaması səbəbi bu dəyişənə aid sualların xarakteristikası ilə əlaqədar olmuşdur. Bu dəyişənə ailə suallar əsasən media məhsullarının ailədaxili münasibətlərə təsiri ilə əlaqədar olmuşdur (cütüklər arasındakı əlaqə, valideynlə yeniyetmələrin arasındakı münasibətə medianın təsiri və s.). nəzərə alsaq ki, respondentlər tələbələrə ibarət olub, əsas hissəsi hələ evli deyillər, q zaman onların qeyd edilən dəyişənlə əlaqədar cavablarında bəzi qeyri-müəyyənliklərin olması gözləniləndir.

Cədvəldə (cədvəl 3) qruplararası ciddi fərqi olduğu suallar qırmızı və ciddi fərqi olmadığı suallar yaşıl rənglə müəyyən edilib. Həmçinin “Leven testi”ndəki “Sig”-in miqdarından asılı olaraq “Sig. (2-tailed)” sütununda (orta qiymət fərqi göstəricisi) rəqəmlərin biri əsas götürülüb və rəngləndirilib. Nəticə olaraq qeyd edilməlidir ki, media savadlılığının yüksək olması vətəndaşın media fəaliyyəti və media məhsullarına daha tənqidi yanaşma, istehlak zamanı daha diqqətli olmasına şərait yarada bilər. Təbii olaraq media savadlılığı media məhsulları istehlakçısının davranışına təsir edən çoxsaylı amillərdən (cins, təhsil səviyyəsi, mediaya əlçatırılıq və istifadə qabiliyyəti, müxtəlif mənbələrdən istifadə imkanları, rəy liderlərinə tabe olub-olmamaq, referent qruplar, sosial status və sosial vəziyyət, stereotiplər, siyasi mədəniyyət və s.) biridir. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, bu amillərin hamısının əhəmiyyəti və istehlakçının davranışına təsir səviyyəsi eyni deyil. Media savadlılığı bu amillərin əksəriyyəti ilə müqayisədə daha çox əhəmiyyətə malikdir. Çünki eksperimentdən əvvəlki mərhələdə həmin faktorlardan təsirlənən respondentlərin münasibətində olan fərqi kifayət qədər yüksək deyildi lakin eksperimental amilin daxil edilməsi və təlimlərin keçirilməsindən sonra qeyd edilən fərqi əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır.

Bütün bunları nəzərə alaraq tövsiyə edilir ki, müasir şəraitin spesifik cəhətlərinə (qloballaşma və telekommunikasiya sistemlərinin inkişafı) uyğun olaraq əhalinin media fəaliyyəti və məhsullarına (xüsusilə beynəlxalq tele-radio və İnternetdən istifadə zəminində) tənqidi yanaşma bilməsinə, məlumatın sadəcə istehlakı deyil həm də istehsalında iştirak qabiliyyətinin artırılmasına xidmət edən qabiliyyətlərin artırılması üçün həm dövlət, həm də QHT-lər səviyyəsində lazımı tədbirlər həyata keçirilsin, müxtəlif Avropa və Amerika ölkələrində olduğu kimi “media savadlılığı” fənni ali təhsil ocaqlarında tədris edilsin.

ƏDƏBİYYAT

1. Elizabeth M. Perse, Media Effects and Society, London, Lawrence Erlbaum Associates, 2001, p. 349.
2. Encyclopaedia of Religion, Communication, and Media (Editor: Daniel A. Stout), London: Rutledge, 2006, P. 467.
3. Johanna Martinsson, The Role of Media Literacy in the Governance Reform Agenda (Communication for Governance and Accountability Program / CommGAP), The International Bank for Reconstruction and Development / The World Bank, MAY 2009, P. 12.
4. Megan Boler, Digital Media and Democracy; Tactics in Hard Times, Cambridge: The MIT Press, 2008 , P. 464.
5. Marcel Danesi; foreword by Arthur Asa Berger, Dictionary of Media and Communications, New York: Armonk, 2008, P. 333.
6. Marcel Danesi, Understanding Media Semiotics, London: Arnold, 2002, P. 253.

ВЗАИМООТНОШЕНИЯ МЕЖДУ СМИ И ГРАЖДАНАМИ В ПОЛИТИЧЕСКОЙ СФЕРЕ И МЕДИАГРАМОТНОСТЬ

М.Г.АББАСИ САЕДАБАД

РЕЗЮМЕ

Одним из основных факторов, влияющих на развитие общества, в особенности на его политическое развитие, является средства массовой информации, которые затрагивают различные формы эффективного участия граждан в политическом процессе. Тем не менее, нельзя односторонне оценивать роль средств массовой информации в данном процессе. Это больше зависит от природы отношений между медиа и гражданином. В статье рассматривается влияние средств массовой информации в качестве независимой переменной; отношение граждан к СМИ и их поведение рассматриваются в качестве зависимой переменной. Был проведен эксперимент с целью определения влияния медиаграмотности на связи со СМИ. Было проведено экспериментальное исследование по вопросу о влиянии медиаграмотности на активную гражданскую позицию; измерение, анализ проводился при помощи статистической программы SPSS с точки зрения анализа результатов двухступенчатого опроса; влияние экспериментальных факторов подвергнуто анализу с использованием параметрического теста Т.

Ключевые слова: медиаграмотность, содержание медики, аудитория, воздействие медики.

RELATIONSHIPS BETWEEN THE MASS MEDIA AND CITIZENS IN THE POLITICAL SPHERE, AND MEDIA LITERACY

M.H.ABBASI SAEDABAD

SUMMARY

One of the main factors impacting society's development, including the political one, is mass media. Mass media have different influence on the involvement of people into political processes and its efficiency. The role of mass media should not be evaluated unequivocally. It is particularly important to analyze these relationships with consideration of two factors – the factor of impact and citizens' attitude to the final product, produced by the mass media. Mass media's impact should be called an independent variable, and citizens' behavior – a dependent variable. With this purpose, there was conducted experimental research where media literacy was taken as an experimental factor the impact of which on public positioning was analyzed. The results of the research conducted in two phases were analyzed in static and analytical approaches as per the SPSS program, the impact degree of the researched factor on experimental group was identified with the use of T Test, the parametric analysis.

Key words: media literacy, media content, audience, media influence.

UOT 316.42

**SIYASI ŞÜUR VƏ SIYASI DƏYƏRLƏR SİSTEMİNİN
MÜASİR VƏZİYYƏTİ****Ü.A.ŞƏFİYEV****Bakı Dövlət Universiteti****uzeyirlerik@gmail.com**

Təqdim olunan məqalədə postsosialist sistemlərdə siyasi şüur və siyasi özünüdərk sahəsində baş verən dəyişmə meyilləri araşdırılmış, tarixi müqayisəli təhlil edilmişdir. Burada eyni zamanda Azərbaycan cəmiyyətində gedən dəyişikliklərin sosioloji təhlili verilmiş, vətəndaşların siyasi dəyərlər oriyentasiyasında dəyişikliklərin siyasi sosioloji diaqnostikası verilmişdir. Məqalədə siyasi sosiallaşma prosesində siyasi şüur amilinin əhəmiyyətindən geniş bəhs edilərək yaranmış yeni reallıqlar fonunda siyasi şüura təsir edən obyektiv və subyektiv faktorlar da nəzərdən keçirilmişdir.

Açar sözlər: şüur, siyasi dəyər, siyasət, sosiallaşma, siyasi mədəniyyət, siyasi sosiallaşma, modernizm və postmodernizm

Bir çox tədqiqatçılar siyasi şüuru çoxölçülü, müxtəlif mənbəli, daxili ziddiyyətli, çoxsəviyyəli fenomen kimi, ümumilikdə insanın, subyektin siyasətlə nə dərəcədə tanış olduğunu əks etdirən rəşionl münasibət kimi nəzərdən keçirirlər.

Postsovet Rusiya elmi ədəbiyyatı siyasi şüuru ictimai şüurun bir variantı kimi şərh edir. Dünya tərəfindən qəbul olunmuş əənənlərdə siyasi şüur daha geniş bir kontekstdə, siyasətin psixi inikasının məcmusu, onun subyektiv komponenti kimi, müxtəlif vəziyyətlərdə və səviyyələrdə özünü büruzə verən bir hadisə kimi nəzərdən keçirilir.

Siyasi şüur qneseoloji planda praktiki olaraq digər siyasi-psixoloji anlayış və kateqoriyalarla, o cümlədən siyasi mədəniyyətlə sıx bağlıdır. Genetik siyasi şüur onun ən yüksək formasıdır. Siyasi şüur siyasi davranışın subyektiv mexanizmlərinin rəşional əsaslarını təşkil edir. Siyasi şüurda mifologiyanın böyük rol oynadığını heç kimi inkar edə bilməz. İngilis filosofu Moni-Kirlin rəyincə, rəşal mühitin obrazı şüursuz fantaziyaların və hisslərin qarşılıqlı təsirindən əmələ gələn bir nəticədir. Gündəlik həyatda normal fərd hissənin köməyi ilə öz təəssüratlarını yoxlaya və rəşallığın nisbətən dəqiq mənzərəsini yarada bilir. Ancaq insan siyasət dünyası ilə qarşılaşan zaman vəziyyət dəyişir.

Burada fərdi idarə edən mücərrəd anlayışlardır, insan onları öz təcrübəsi ilə yenidən yoxlaya bilmədiyindən, reallıq kimi görünən şüursuz fantaziyaların qurbanına çevrilir.

Başqa sözlə, adi fərd öz konkret obyektlər aləmində kifayət qədər realistdir. Klyaynın rəyincə uşaqlar öz valideynlərinə qarşı təqib və nifrət məniyası hiss edərək, qeyri-şüuri şəkildə bu obyektləri inikas edərək siyasi təbiət yaradırlar. Hansı fantaziyalar hansı obyektləri inikas edirsə, elə ölkədə siyasi iqlim də bundan asılı olacaqdır. Eyni zamanda dövlət və sosial mühit yeni nəsə əks təsir də göstərə bilər. Əgər yeni nəsə güclü Super-Ego ilə tərbiyə olunursa onda insan xasiyyətində avtoritarlıq yaranır və bu avtoritar dövlətin qərarlaşmasına şərait yaradır.

Foyer hesab edir ki, siyasi problemlərin rəasional izahına ehtiyac yoxdur. O, ideologiyaya hisslərin sublimasiyası (yəni enerjinin oyanması, qalxması) və nevrasteniyası kimi baxır. Bu və ya digər baxışlar sisteminin dəbi «instinktlərin sıçraması» təsiri altında üzə çıxır, konkret sosial mifi aktuallaşdırır. Bu qayda ilə o hansısa ideologiyanın məqsədyönlü formalaşmasının mümkünliyünü inkar edir və belə hesab edir ki, bəşər tarixi dairəvi hərəkət edir. Bu dairə üç əsas mifdən ibarətdir və hər bir yeni tarixi cəmiyyətdə dirçəlir. Əvvəla, bu gənclər üçün cəlbəedici gücə malik sosial lider mifidir. İkincisi, gənclərin etirazının süni motivlərinin əsasını izah edən ideoloqun mifi. Üçüncü mif valideynlərin gənclərin talelərini həll etməkdə hüququnu təsdiq edir. Tarix müxtəlif miflərin savaşı meydanıdır. Bəziləri «ataların» hüquqlarını, başqaları isə gənclərin şüursuz duyğularını əsaslandırmağa çalışırlar.

Mif açıq-aydın irrəasional ola bilər, lakin geniş yayıla da bilər. Belə bir müddə ilə razılaşmaq çətinidir ki, əgər kitabxana yaxşıdırsa, oradakı kitabların hamısı yaxşıdır və ya «varlı ölkədə kasıb ola bilməz» və.s. Bu nümunələr «bütövdən bölünməyə» doğru məntiqinin səhv olduğunu nümayiş etdirir.

Siyasətdə aldatmanın bir neçə növü və onların da özünəməxsus funksiyaları vardır. «Həvəsləndirən» aldatma nisbətən az yayılındır. «Vəd verən» aldatmadan seçki kampaniyalarında kifayət qədər geniş istifadə olunur. «Müdafiə» aldatması isə sirlərin, müəyyən məqamların saxlanması üçün sabitləşdirici amil kimi funksiya daşıyır. Təəssüf ki, yalan və aldatmanın siyasi şüurda funksiyası çox azdır [1, 18].

İctimai şüurun vacib komponenti kimi siyasi şüura siyasi fəlsəfə ciddi diqqət yetirir. Marksist planda siyasi şüur varlığın maddi prosesləri ilə əlaqəli olub siyasi reallığın və siyasi münasibətlərin inikası kimi şərh olunur. Belə bir şərhə siyasi şüur daxilində iki əsas səviyyə - tam «nəzəri» və «dövlət bürokratik» (siyasi qərarların qəbul edilmə səviyyəsi) üzə çıxır.

Siyasi sosiologiya siyasi şüurda bir neçə səviyyəni, o cümlədən ideoloji və kütləvi səviyyələri fərqləndirir və siyasi şüurun mühafizəkar, liberal, islahatçı, inqilabçı, totalitar, avtoritar, demokrat kimi konkret tiplərinə diqqəti cəlb edir. Bir tərəfdən bu tiplər stereotiplərin məcmusu kimi, digər tərəfdən nəticələrin məcmusu kimi şərh olunur. Siyasi şüurun xüsusi amilləri kimi

ideoloji komponentlər ayrırıd edilir və sirayətedici təsiri vurğulanır.

«Siyasi şüur» anlayışı XX əsrin ortalarında xüsusi populyarlıq qazanmışdır. Siyasi psixologiyada kütləvi, qrup və fərdi siyasi şüur növü fərqləndirilir.

Kütləvi siyasi şüur bütövlükdə cəmiyyətin kütləvi şüuru kimi müəyyən olunur. Kütləvi siyasi şüur xüsusi mexanizmlərə və nisbi muxtariyyətə malik xüsusi bir altsistemdir. O, özündə bir çox siyasi və qeyri-siyasi komponentləri birləşdirən daha böyük kütləvi şüurun bir hissəsidir. Bu mənada siyasi şüur kütləvi şüurun siyasiləşmiş xüsusi bir seqmentidir.

Kütləvi siyasi şüur əsasən üç qəbildən olan amillərlə müəyyən olunur. Birincisi, insanların gözləntilərinin səviyyəsi və siyasi sistemə təsir imkanları. İkincisi, sosial-siyasi ideoloji seçimin əsasını təşkil edən dəyərlər (məsələn, bu dəyərlər ədalət, demokratiya, bərabərlik, sabitlik, nizam-intizam və s. yönündə ola bilər). Üçüncüsü, tez-tez dəyişən rəylər.

Kütləvi siyasi şüur cəmiyyətin siyasi səviyyəsini müəyyən edir. O, siyasi davranışın kütləvi variantlarını, nəticə etibarlı ilə siyasi cəmiyyətin xüsusiyyətlərini və siyasi tipini müəyyən edir.

Qrup siyasi şüuru qrup səviyyəsində nəzərdən keçirilir. Bu qruplara daha yaxşı təşkil olunmuş konkret qrupları (məsələn, sosial siniflər, müxtəlif əhali təbəqələri, milli-etnik, siyasi elita- «idarə edən sinif», «hökumət hərbi xuntası», idarəedici partiyanın siyasi bürosu, rəngarəng lobbicilik, «təzyiq qrupları» və s.) daxil etmək olar.

Fərdi siyasi şüur ayrıca götürülmüş fərdin keyfiyyəti və özünəməxsusluğu kimi şərh olunur. Bu halda subyektiv psixoloji xüsusiyyətlər, eyni zamanda xarakter tipləri, şüurun struktur komponentləri və insanın siyasətdə davranışı ciddi maraq doğurur. Fərdi siyasi şüurun formalaşması, eyni zamanda şəxsiyyətin siyasi sosiallaşma prosesini, onun forma və vasitələrinin öyrənilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Siyasi şüur təkcə passiv inikası təmin etmir, həm də bu gerçəkliyə subyektin maraqları və tələbatları çərçivəsində yanaşmanı əks etdirir. Birbaşa əlaqələr subyekt üçün adekvat informasiyaların alınmasını təmin edir. Bunlara istinad edərək əks əlaqələr sayəsində fəaliyyət göstərmək imkanları genişlənir. İnikas davranış üçün əsas yaradır, nəticədə öz növbəsində reallığın gələcək dəyişməsinin inikasını təmin edir. Gerçəkliyi əks etdirərək onun fəal dəyişikliyinə zəmin yaradır.

Siyasi şüurun funksional formaları biliklər, qənaətlər və qiymətləndirmələrdir. Biliklər şüurun çox dərin koqnitiv məhsulu olub subyekt tərəfindən mənimsənilir. Qiymətləndirmələr – cari informasiyanın son qənaətlərlə qarşılıqlı münasibətindən doğur və subyekt üçün emosional xarakter daşıyır. Qənaətlər isə dəqiq, nizamlanmış baxışlar sistemidir və subyektin dünyagörüşü kimi çıxış edir. Qənaətlər biliklərə istinad edir, lakin avtomatik olaraq alınmır, insanın şəxsi təcrübəsi nəticəsində tədricən qərarlaşır. Siyasi şüur, ümumiyyətlə, insanların ünsiyyət prosesi və sosial fəaliyyəti nəticəsində formalaşır.

Məsələyə başqa rakursda iki makroforma siyasi şüurun tərəfləri olaraq ayrılır. Bunlar rəy və əhval-ruhiyyədir. Rəyə daha dəqiq bilik və qənaətlərə söykənən sabit rəşional mühakimələr daxildir. Əhval-ruhiyyəyə isə ümumi görünüşdə daha dinamik, eyni zamanda sonadək dərk olunmamış qiymətləndirmələr aiddir. Əhval-ruhiyyəni bəzən «şüura qədər» böyüyən və artan rəylər adlandırırlar.

Siyasi şüurun qarışıq formaları özünəməxsus xüsusiyyətlərə malikdir. Onlara əsasən məzmun qarışıqlığı, «bulanıqlıq», çəşqınlıq və ziddiyyət, qeyri-sistemlilik, «mozaiklik», yüksək emosionallıq və sözsüz ki, onu yaradan komponentlərin təsadüfiliyi aiddir. Bu xarakteristikaların məcmusu qarışıq formaların kortəbiiliyini müəyyən edir və bu kortəbiilik siyasət haqqında məişət təsəvvürlərinin, mühakimələrinin təsiri altında olur. Məhz məişət təfəkkürünə bağlı olduğuna görə siyasi şüurun qarışıq formaları öz möhkəmliyi və siyasi davranışa təsiri ilə xarakterizə olunur. Siyasi şüurun qarışıq formalarından fərqli olaraq, onun nəzəri-ideoloji formaları möhkəm elmi təsəvvürlər üzərində qurulmuşdur.

Siyasi şüurun bu və ya digər komponentlərinin bir formadan digər formaya keçidi cəmiyyətin sosial-siyasi inkişafının mövcud göstəricisidir. Bu şüurun formalaşması baxımından siyasi özünüdərək mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Siyasi özünüdərək dedikdə təsəvvürlərin sosial-siyasi planda nəticələri başa düşülür; bunun əsasında məqsədyönlü davranışın başqa subyekt və obyektlərlə məlum siyasi sistem çərçivəsində, habelə ondan kənarda siyasi davranış forması durur. Belə dərkətmə müstəqil subyektin, xadimin öz rolunu, məqsədlərini, maraqlarını, ideallarını, motivlərini və bütün davranışını dərk etməsi deməkdir. Siyasi özünüdərəkətmənin subyektı kimi ayrıca insan çıxış edə bilər. O, özünü hiss edən, qəbul edən, düşünən bir varlıq kimi dərk edirsə, onda fərđi siyasi özünüdərkdən danışmaq olar. Lakin belə bir subyekt sosial-siyasi qrup da ola bilər. Onda söhbət qrup halında olan siyasi özünüdərkdən, nəzəri-ideoloji konsepsiyalardan gedir və bunlar qrup tərəfindən kollektiv özünüdərək, prosesində subyektin xüsusiyyətləri, düşüncə tərzi, xarakteri, fəaliyyət istiqaməti onun maraqları və tələbatları ilə qarşılıqlı münasibətdə nəzərdən keçirilir. Bu halda qrupun ölçüsü əslində heç bir praktik əhəmiyyət kəsb etmir.

Siyasi özünüdərək üç əsas komponenti özündə birləşdirir. Bu koqnitiv, emosional, iradi komponentlərdir.

Koqnitiv komponent informasiyanın müəyyən səviyyəsini nəzərdə tutur və məlum informasiyanı sosial-siyasi təsəvvürlərin rolu ilə müqayisə edir.

Emosional komponent isə müəyyən emosional biçimdə subyektiv münasibətin öz siyasi statusunun obyektiv biliklərinə olan münasibətini ifadə edir.

İradi komponentlərə gəldikdə deməliyə ki, onlar adətən emosional komponentlərlə sıx əlaqəli olub siyasi özünüqiymətləndirməyə cəhdə, siyasi rəğbət qazanmağa, təsiri gücləndirməyə çalışan zaman və nəhayət, siyasi haki-

miyyəti əldə edən zaman özünü büruzə verir.

Siyasi özünüdərək eyni zamanda sosial-siyasi qarşılıqlı əlaqələrin zəmini kimi çıxış edir. Siyasi özünüdərkin genetik mənbələrinin formalaşması da diqqətçəkən məsələlərdəndir. Bu, davranışla, sosial-siyasi fəaliyyətlə, subyektin sosial-siyasi fəallığı ilə bağlıdır. Konkret təcrübə əsasında sosial-siyasi münaqişə qanunu fəaliyyət göstərməyə başlayır ki, bu da siyasi özünüdərkin bu və ya digər komponentlərinin formalaşmasına doğru aparır. İnsanın öz-özünü formalaşdırması geniş sosial maddi və mənəvi dəyişmələr zəmnində baş verir, K.Marksa görə bu proseslərin gedişində «insan güzgüdə özünü başqa adam kimi görür» və buna görə də müqayisə aparır və müəyyən mövqe formalaşdırır. Siyasi özünüdərək siyasi təcrübədə özünü göstərir, hər şeydən əvvəl, eksplisit legitim formada ifadə olunur və ya real sosial-siyasi bağımsızlığın və muxtariyyətin reallaşması üçün cəhd kimi özünü təqdim edir. Buna nümunə kimi «suverenlərin paradı» siyasi deklarasiyasını misal göstərmək olar. Bu deklarasiya məsələn, Rusiyanın 1980-1990-cı illərin qovuşuğunda bağımsızlığı haqqında deklarasiya idi. Bu fenomenin siyasi-psixoloji əsası siyasi özünüdərkin coşqun inkişafıdır. Məhz siyasi yadlaşma və laqeydlilik siyasi özünüdərək yolunda güclü maneə oldu. Adətən bundan praktikada totalitar sistem rejimində istifadə olunur. Məhz belə sistemlərdə siyasət hakimiyyətin yüksək eşalonları tərəfindən zəbt olunur, başqa sözlə bir lider tərəfindən (avtokrat, tiran, monarx, diktator və s.), cəmiyyətin siyasi şüurunu ifadə edən şəxsiyyət tərəfindən zəbt olunur (məsələn, XII Lüdovikin «Dövlət-mənəm» ifadəsi bu baxımdan səciyyəvidir). Bu halda siyasi özfəaliyyət insanlar üzərində heç kəsə məxsus olmayan «səmanın iradəsi», «peyğəmbərin sözü» və ya «obyektiv-tarixi qanunauyğunluqların üzə çıxması» kimi hallara uyğun bir status alır. Belə halda sırasıyla insanlar özlərini «siyasət adamı» kimi göstərilir. Adətən bu, cəmiyyətin xroniki hipersiyasiləşməsinin xüsusi bir formasından xəbər verir; belə olduqda cəmiyyətin əksər üzvləri psixoloji planda adekvat siyasi özünüdərkindən məhrum olurlar, bunun üçün onların sadəcə olaraq siyasi özünüdərki çatışmır. «Sosial çevrilişlər heç vaxt aşağıdan deyil, həmişə yuxarıdan başlayır. Yəni bizim böyük inqilabları xalq eləyir? Əlbəttə, yox. Xalq heç vaxt bu barədə düşünməyibdir. İnqilab zadəgan zənciri ilə idarədən siniflər tərəfindən aşağıya ötürülür. Psixologiya bizə izah edir ki, zahiri hadisələr bizim daxilimizin danışq vəziyyətindən xəbər verir [2, 79].

Bizim şüursuz cəhdətlərimizin yaratdığı gücü heç vaxt heç nə üstələyə bilmir. Aqlın onlardan xəbəri yoxdur, olsa belə onların əleyhinə heç bir şey edə bilməz. İş burasındadır ki, qaranlıq və ali qüvvələr tarixin əsl hərəkətverici qüvvəsidir. İnsanlar parıldayan marionetkalar kimi hərəkət edir, ali qüvvələr isə insanları istiqamətləndirir.

Kütləvi şüurun strukturunun modernləşdirilməsi sosial-siyasi transformasiyanın əsas istiqamətlərindən biridir. Kütləvi siyasi şüurun strukturu statistik, (dəyərlər) və dinamik (kütləvi əhvali-ruhiyyə) komponentləri özündə birləşdirir: insanların gözləntiləri və onların siyasi sistemə təsir etmək imkanları

(onlar bu imkanlarla öz maraqlarını həyata keçirəcəklər); sosial-siyasi dəyərlər (bu ideoloji seçimin əsasını təşkil edir: azadlıq, ədalət, demokratiya, bərabərlik, sabillik, nizamlılıq); tez-tez dəyişən rəylər və siyasi əhvali-ruhiyyə (cari vəziyyətin dəyərləndirilməsi və hökumətə, siyasətə, konkret siyasi aksiyalara olan münasibətlə müəyyənləşir). Müasir mərhələdə Azərbaycan cəmiyyəti sosial həyatın bütün sahələrində mütərəqqi dəyişikliklərlə rastlaşır ki, bu da kütləvi siyasi şüurda öz əksini tapmaqdadır.

1990-cı illərdə respublikamızda kütləvi siyasi şüur mozaik bir təsəvvür yaradır. Belə ki, kommunist, neoliberal, milli-vətənpərvər ideologiyalar bir-biri ilə cəmiyyətdə dominant olmaq iddiası ilə mübarizə aparırdılar. Bu mübarizə nəticəsində bir ideologiya (azərbaycançılıq) özünü cəmiyyətdə siyasi şüur səviyyəsində təsdiq edə bildi və ətrafına vətəndaşları cəmləşdirməyə nail oldu. Əslində bütün postsovet ölkələrində oxşar proseslər gedirdi. Tez-tez baş verən sosial-siyasi və iqtisadi böhranlar 90-cı illərin əvvəlləri üçün xarakterik idi. Rusiya tədqiqatçısı O.V.Popovun bu vəziyyəti təsdiq edən qənaətlərini bu və ya digər istisnalarla başqa postsovet ölkələrinə də şamil etmək olar.

O.V.Popovun göstərdiyi böhranın səbəbləri «ölkənin inkişaf proqramının olmaması, dövlətin idarə olunmasında institutların ümumi məqsədlərinin olmaması, siyasi və iqtisadi təbəqələrin ayrı-seçkiliyi, idarəetmə sisteminin qeyri-sabitliyi, elit təbəqələr arasında münaqişələr, cəmiyyətin böyük əksəriyyətinə dəyərlər sisteminin olmaması, təkmilləşmə prosesindəki məhdudiyyətlər, insanların təhsil səviyyələrinin və onların iqtisadi gəlirlərinin, statuslarının müxtəlifliyidir [3, 156]. Siyasi uyğunluğun əsasını dəyərlər sistemi müəyyən edir, ona görə də «parçalanmış» siyasi şüuru üstələmək və insanları ümumi əhəmiyyət kəsb edən dəyərlər və məqsədlər ətrafında birləşdirmək lazımdır. Belə ki, bir sıra tədqiqatçıların (məsələn, E.Şestopal) rəyincə, 1990-cı illərin əvvəllərində demokratik ideyalar qeyri-effektiv siyasət nəticəsində cəmiyyət tərəfindən tanınmırdı [4, 71]. Ona görə də Q.Q.Diligenski hesab edirdi ki, siyasi və milli uyğunluğun itirilməsi avtoritar hakimiyyət tərəfindən həyata keçirilir və uyğunlaşdırma rolunu daşıyır [5, 240].

Ağır transformasiya şəraitində postsovet vətəndaşları güclü və avtoritar bir ölkədə yaşamaq istəyirdilər. Azərbaycanda Qərb standartlarına uyğun bir həyat tərzini yaranmağa başlamışdır. Ona görə də Azərbaycanda dövlətin maraqları ilə insanların şəxsi azadlığı bir-birini tamamlayırdı; bu, cəmiyyətin konsolidasiyasına fəal təsir göstərirdi. Azərbaycanın sosial rifah dövlətinə doğru gerçək istiqamət götürməsi, eyni zamanda keçmiş sovetlər birliyinin tam iflası məhv olub getməsi insanlarda və kütləvi şüurda əvvəlki həyat tərzinin nizam-intizamlı olması haqqında nostalji fikirləri arxada qoymaqdadır. T.İ.Kutkoves və İ.M.Klyamkin haqlı olaraq qeyd edirlər ki, «keçmiş dağıtmaq azdır, ona üstün gəlmək lazımdır, üstün gəlmək isə əvvəlkindən daha yaxşı nizam-intizamlı bir həyat tərzinə malik olan yeni bir cəmiyyət qurmaq deməkdir» [6, 140]. Müxtəlif yaş mənsubiyyətlərinə görə azadlıq və sosial müdafiə dəyərləri dəyişir: gənclər və orta yaşlı insanlar üçün əsas amil azadlıqdır, ancaq qalan

cəmiyyət üzvləri üçün isə sosial müdafiə əsas olaraq qalır.

Araşdırmalar göstərir ki, müasir dövrdə ideoloji eklektiklik (yəni baxışların, nəzəriyyələrin qeyri-üzvi şəkildə birləşməsi) cəmiyyətin inkişafına, siyasi şüurun təkamülünə mənfi təsir göstərir. Kütləvi siyasi şüurda özünü göstərən liberal mühafizəkar və demokratik meyillərin izlənilməsi problemin araşdırılması baxımından çox əhəmiyyətlidir. Müasir liberalizm Azərbaycan cəmiyyəti üçün səciyyəvi olan müsbət hallarla vəhdət təşkil edir. Hələ 100 il əvvəl B.N.Çiçerin xəbərdar etmişdi ki, zorakılıq, dözümsüzlük və ağılsızlıq ecazkar ideya təsiri bağışlayır. Eyni zamanda liberallıq da istisna deyildir. «Liberallıq ən rəngarəng hallarda olur və kimə ki, azadlıq çox əzizdir, həmin insanlar onun təsiri altında dəhşət və ikrah hissi ilə bu xoşagəlməz vəziyyətlərdən çəkinirlər» [7, 41.] Məlumdur ki, Sovet dövründə hakimiyyət insanı dövlət maşınının əlavəsinə çevirməyə çalışmışdır. Bu da siyasətdə çar mütləqiyyətinin məntiqi davamından başqa bir şey demək deyildi. Bu cür təfəkkür tərzii azadlığın qaçılmazlığını, mahiyyətini və reallığını qəbul edə bilməzdi. T.İ.Zaslavskaya qeyd edir ki, «belə bir vəziyyətlə barışmaq qanuna hörmətsizliklə izah olunur və belə bir düşüncə tərzii rusiyalılarda çoxəsrlik quldarlığın təsiri altında yaranmışdır» [8, 60.]. Müasir inkişaf siyasi proseslərin əsas aktı olan, azadlıq və məsuliyyəti ağılla birləşdirməyi bacaran azad vətəndaş olmadan mümkün deyildir. Aktiv qurucu, hüquqi şüura malik insan Azərbaycanın siyasi inkişafı üçün çox vacibdir. Azadlığa canatma effektivliyin yüksəlməsini, siyasi hakimiyyət məsuliyyətinin artmasını və son nəticədə fəal qurucu potensial imkanları güclü olan dövlətin formalaşmasını nəzərdə tutur. XIX əsrin sonlarında R.İ.Sementkovski yazırdı ki, xalqın mənəvi və maddi güzəranının yaxşılaşdırılması çox vacibdir və bu baxımdan belə bir nəticəyə gəlirdi: «liberalizm dəyişkən olmalıdır və onun əsas vəzifəsi etiraz deyil, dözümlü bir fəaliyyət olmalıdır və bu fəaliyyət xalqın güzəranının və həyat səviyyəsinin yaxşılaşmasına istiqamətlənməlidir» [9, 165]. Azərbaycan üçün də bu məsələ aktualdır.

Azərbaycanda liberalizmin şərhii Qərbdə qəbul olunmuş ümumi qaydalardan fərqlənir. Azərbaycanlıların liberal baxışları haqqında söhbət gedərkən bəzi politoloqlar belə hesab edirlər ki, sözügedən liberal baxışlar iqtisadi faktorlar üzərində deyil, yalnız mənəvi-mədəni faktorlar üzərində qurulmuşdur. Ancaq bütövlükdə götürdükdə kütləvi-siyasi şüurda «sosial-liberal» və «iqtisadi-liberal» qanunauyğunluqlar müəyyən siyasi rol oynayır və bir növ reallığa çevrilmişdir.

Müasir Azərbaycanda liberalizm həm iqtisadi, həm də siyasi-mənəvi aspektlərdə çox populyarlaşmış, hər şeydən əvvəl, fəal sosial qruplaşmalarda öz məqsədinə nail olmaq üçün əsas ideoloji baxışlara çevrilmişdir. Bugünkü Azərbaycanın kütləvi şüurunda liberal iqtisadi ideologiya xüsusən güc baxımından inam ifadə edir. Liberal dəyərlər problemlərinin sosial tədqiqatlarına görə azərbaycanlıların kütləvi siyasi şüuru haqqında onu qeyd etmək olar ki, əhalinin xeyli hissəsi onların bir çoxuna müsbət münasibətdədir. Onlara siyasi fədailik, insan həyatının dəyəri, vətəndaşların güzəranı, insanın azadlıq və hü-

quqlarına riayət olunması, şəxsiyyətin şəxsi şərəf və ləyaqətinin müdafiəsi azadlığa tələbat və s. aiddir. Ancaq qeyd etmək lazımdır ki, Qərbdə və Azərbaycanda bu dəyərlərin şərhı və Azərbaycan cəmiyyətində ayrı-ayrı qruplar tərəfindən verilən dəyərlər eyni xarakter daşımır.

Alman filosofu Q.Rormozerin nöqteyi-nəzərinə, liberalizmin mütləq zərurəti şübhə doğurmur, ancaq onun fəaliyyət dairəsi məhduddur. Liberalizm yalnız cəmiyyətin yüksək demokratik inkişaf prosesində və eyni zamanda həyat səviyyəsinin kifayət qədər yüksək olduğu bir şəraitdə öz rolunu yerinə yetirə bilər.

Kütləvi siyasi şüurda mühafizəkar meyillər də xeyli güclüdür. Mühafizəkarlıq dedikdə mövcud ictimai asayişin, mənəvi-hüquqi münasibətlərin, habelə din, nigah və ailə, xüsusi mülkiyyətçilik kimi amillərin qorunması nəzərdə tutulur. XX əsrin sonlarında Azərbaycanda islahatlar apararkən faktiki olaraq ənənəvilik, Azərbaycan xalqının səciyyəvi xüsusiyyətləri və mentaliteti nəzərə alınmışdır. Başqa ölkələrin təcrübəsindən alınan ideyalar Azərbaycan reallığında liberalizmin formalarının həyata keçirilməsi baxımından özünü doğrulda bildi. Cəmiyyətin ayrı-ayrı təbəqələrinin fəal dəstəyi olmadan liberallıq effekt verə və uğurlu ola bilməzdi. Ona görə də bu islahatlar arzu olunan nəticələri verməkdədir. Eyni zamanda əldə olunmuş məqsədlər, seçilmiş yollar, metod və templər Azərbaycan cəmiyyətində islahatlarda ciddi korrekctiyə ehtiyac yaratdı. Bununla əlaqədar Azərbaycanda siyasi mühafizəkarlığa xüsusi maraq yarandı və bu maraq ənənələrə, sabitliyə, quruculuğa və tədricən islahatlar aparılmasına istinad edirdi.

Rusiyada bir sıra tədqiqatçıların rəyinə görə, liberal şüurun inkişafı üçün şərait yoxdur. Alman filosofu Q.Rormozerin nöqteyi-nəzərinə görə, Rusiyada şəxsiyyətin muxtariyyəti, şüurlu fərd yox dərəcəsidir ki, bu fərd öz maraqlarının həyata keçirilməsi baxımından danışıqlara gedə bilsin [10, 60]. Bunu Azərbaycan cəmiyyəti haqqında söyləmək olmaz. Liberalizmin gələcəyi tərəqqipərvər mühafizəkarlıqla qaçılmaz əlaqədə olmalıdır. Lakin Azərbaycan mühafizəkarı Qərb mühafizəkarlığı ilə az vəhdət təşkil etmir. Qərbdə mühafizəkarlıq çoxsaylı sosial dəyişikliklər nəticəsində meydana gəlmişdir. Özünün ilkin mərhələsində ən əvvəl zadəgan dairələrinin maraqlarını ifadə edirdi, ancaq XIX əsrdə klassik liberalizmi diqqətə alaraq burjuazianın ideoloji silahına çevrilməyə başladı.

Yeni Azərbaycanın iki keçmişindən bəhs etmək olar: sovetlərə qədər olan dövr və sovet dövrü. Ona görə də tədqiqatçıların bu ideoloji cərəyan haqqında şərhləri müxtəlifdir. Belə ki, Azərbaycan mühafizəkarlığı sosial dövlət xarakteri alaraq, milli vətənpərvərlik hissi ilə birləşərək, Qərb mühafizəkarlığından bu mənada fərqlənir.

Mühafizəkarlıq əsasən cəmiyyətin başlanğıcını ifadə edir, ona görə də o Azərbaycan mentalitetinə yaxındır. Azərbaycan mühafizəkarları üçün əsas dəyərlər bərabərlik, sosial ədalət, dövlət dəstəyidir. Bərabərlik imkanların bərabər paylanması mənasında, nəticələrin bərabərliyi kimi başa düşülür. Azərbaycanın

keçmişi, həmçinin sovet gerçəkliyi əsasən «istisna» insanlar formalaşdırdı; bu insanlar belə hesab edirlər ki, onların vəziyyəti xüsusi güclərindən deyil, cəmiyyətin və dövlətin dəstəyindən asılıdır. Vəziyyətin onların öz güclərindən asılı olduğunu düşünən insanların çevrəsi isə tamamilə məhduddur. Azərbaycanda aparılan islahatlar insanlara totalitar və avtoritar yollardan azad olunmanın sevincini yaşada bildi və E.Frommun «azadlıqdan qaçış» sindromu yaşanmadı. Mühafizəkar əhval-ruhiyyəli azərbaycanlıların siyasi şüurunda xüsusiyyətçilik sosial fəallıqla, eyni zamanda məsuliyyət və inkişafa meyilliklə birləşir. Azərbaycan mühafizəkarı üçün əsas dəyərlər, mənəviyyəti, əməyə hörməti və peşə toxunulmazlığını və s. nəzərdə tutur. Azərbaycan mühafizəkarı elementar yaşam şərti kimi həm də üzvü «həmrəyliyi» qəbul edir. Məhz «həmrəilik» sovet dövrünü- keçmişi başa düşmək üçün bir açıqdır: kollektivləşmə, mənəviyyət (ideyalıq, əqidə), uzunmüddətli dözümlü. Bu ənənələr Azərbaycan mühafizəkarlarının hesab etdiyi kimi, xeyli dərəcədə dağılmağa başlayır və Azərbaycanda yaşanan bəzi çətinliklərin mənbəyi sayıla bilər.

Mədəniyyətdə baş verən əsaslı dəyişikliklər uzun müddətlik tələb edir; mühafizəkar mənəviyyət Azərbaycan tarixində minillik köklərə malikdir. Baş verən böhranlar mühafizəkar tənqidi üçün kəskin məhdudlaşan məkan anlayışı üçün şərait yaradır ki, bu da onu dəyişən şəraitə uyğunlaşdırmağa məcbur edir.

Kütləvi siyasi şüurda demokratik meyllər getdikcə güclənir. 1980-1990-cı illərdə Azərbaycan cəmiyyətində demokratik dəyərlərə tələbat yarandı ki, bu da təkcə sovet rəhbərliyi tərəfindən aparılan yenidənqurma siyasətinin nəticəsi deyildi. Bəlkə də yenidənqurma siyasəti demokratik dalğanın nəticələrindən hesab oluna bilər. Bu zaman demokratik dəyərlərin formalaşması və institutlaşdırılması prosesi gedirdi. Hakimiyyət orqanlarının real seçimi, mətbuat və söz azadlığı, sahibkarlıq azadlığı, xarici ölkələrə çıxış azadlığı və s. demokratiyanın postsovet məkanında olmayan elementləri idi.

Müasir Azərbaycanda demokratiya ilə 1990-cı illərdən həyata keçirilməyə başlanmış islahatlar vəhdət təşkil edir. İlk növbədə bu bazar iqtisadiyyatının inkişafı üçün nəzərdə tutulan iqtisadi islahatlardır. Məhz sosial-iqtisadi islahatlar əhalinin ölkədə gedən həm demokratik, həm də liberal dəyişikliklərə olan münasibətini müəyyən edir. Onların perspektivliyinin əsas meyarı insanların real həyat səviyyəsinin nəzərə alınmasıdır. Məhz buna görə də bəzi sosioloji araşdırmalara uyğun olaraq Azərbaycan əhalisinin xeyli hissəsi bu ölkəni demokratik ölkə hesab edir.

Bu bir həqiqətdir ki, yoxsul əhali vətəndaş cəmiyyəti qura bilmir, çünki insanlar fizioloji və təhlükəsizlik problemlərinin həlli ilə məşğuldurlar. Yalnız bundan sonra fərd özünün digər inkişaf mərhələlərinə keçə bilər. S.Hantinqton təsdiq edir ki, «əksər kasıb cəmiyyətlər nə qədər ki, iqtisadi cəhətdən kasıbdırlar, elə qeyri-demokratik olaraq qalacaqlar» [11, 338]. Təmin olunmamış əhalinin güclü hakimiyyəti ola bilməz, vətəndaşların effektiv dəstəyi olmadan cəmiyyətin problemləri həll edilə bilməz.

İslahat illərində Azərbaycanda yoxsul insanların sayı əhəmiyyətli dərəcədə azalmışdır. Bazar münasibətlərinə müvafiq olaraq, azad rəqabət güclənməkdədir. Cəmiyyətin sabitliyinin əsası olan orta sinif getdikcə möhkəmlənir. Orta sinfin potensial nümayəndələri həkimlər, müəllimlər, mühəndislər, yaradıcı ziyalılardır. İqtisadiyyatda transformasiyanın vəziyyətini sıçrayışlarla müqayisə edən Amerika politoloqu A.Pşevorskinin Rusiyadakı vəziyyətlə bağlı dediyi «xalq bilmir ki, son haradadır və nə vaxta qədər nəfəsi saxlamaq lazım gələcəkdir» [12, 258] situasiyasını ölkəmiz haqqında söyləmək olmaz.

Qeyri-məqbul şəraitdə demokratiya anlayışı, əhalinin liberal dəyərləri də dəyişir və əhali özünə kasıb kimi münasibət göstərir. S.Hantinqtonun qeyd etdiyi kimi, «...güzəranı, çiçəklənməni, bərabərliyi, ədaləti, daxili nizam-intizamı, zahiri təhlükəsizliyi təmin etmək sahəsində daimi bacarıqsızlıq demokratik hakimiyyətin legitimliyini yox edə bilər» [11, 258].

Demokratiyanın uğurlu inkişafı institutların kütləvi dəstəyi olmadan mümkün deyildir. Belə dəyərlərdən ən vacibi demokratik institutlara olan inam, etibar, siyasi fəallıq, dözümlülük və konfliktlərin qeyri-zorakı metodlarla həllidir. V.V.Sapkinin və V.İ.Pantinin qeyd etdikləri kimi, «modernləşmənin həlledici uğur meyarı böhran şəraitində siyasi cəmiyyətlərin davranışdır». Demokratik dəyərlər siyasi kompromislər və dialoqlar Azərbaycan siyasətində tələbat kimi özünü göstərir və öz əhəmiyyətini getdikcə artırır. Azərbaycan Prezidentinin təminat verdiyi «elit intizamı» insanların kütləvi şüuruna əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Bu, gələcək demokratikləşmə üçün vacibdir. Nəzərə çarpan odur ki, azərbaycanlılar mövcud siyasi institutlara münasibətdə fərqli fikirlərə malikdirlər. Vətəndaş cəmiyyəti institutları, demokratik proseslə paralel olaraq, dövlət hakimiyyətinin dəstəyi ilə formalaşır. Bu təşəbbüs mədəni dəyərlərə əsaslanaraq çox böyük uğurla və geniş şəkildə inkişaf edir. Çoxsaylı ictimai təşkilatlar yalnız vətəndaş fəallığını nümayiş etdirmir, həm də məsuliyyətli və azad vətəndaş formalaşmasını asanlaşdırır. Belə vətəndaş formalaşması olmadan heç bir vətəndaş cəmiyyətini yaratmaq mümkün deyildir. Demokratik institutlarda gedən dəyişikliklər Azərbaycanda dəyərlər sistemində möhkəmlənəcək və cəmiyyət tərəfindən qəbul olunacaqdır. Əgər həmin institutların tanınması müsbət olsa, o halda demokratik institutların fəaliyyəti daha effektiv olacaq, bir qayda olaraq pozitiv qiymətləndiriləcəkdir. E.İ.Başkırovanın yazdığı kimi, «... demokratik dəyərlər prinsip etibarını ilə qəbul olunandır, lakin o, demək olar ki, kütləvi şüur tərəfindən cəmiyyətin problemlərinin həlli yolunda real alət və metod kimi yetərinə tanınmır» [13, 56].

Demokratik inkişaf baxımından müasir Azərbaycanın siyasi mentalitetinin xüsusiyyətlərinə də diqqət yetirmək məqsədəuyğundur. Siyasi mentalitetin müxtəlif şərtləri mövcuddur. Bununla bağlı təsəvvürlər və qənaətlər müəyyən sosial icmaya aid edilir.

Siyasi mentalitet təcrübə ilə bağlıdır, gündəlik həyatda siyasi reallığın təsəvvürlərini özündə birləşdirir, həmçinin siyasi dəyər ölçülərini, qavranılmış və qavranılmamış xarakterləri, siyasi qurumları, müxtəlif siyasi situasiyaları

reallaşdırmanı özündə təcəssüm etdirir. «Siyasi mentalitet» anlayışı «siyasi şüur» anlayışı ilə çox yaxındır. Terminoloji cəhətdən üst-üstə düşməməsinə baxmayaraq, bir çox müəlliflər bu fikirdədir ki, siyasi şüur və siyasi mentalitet siyasətin eyni tərəflərini, yəni təsəvvür, hiss, əhval-ruhiyyə, əqidə, nəzəriyyə, baxışlar, illüziyalar, ənənələr, adətlər, vərdislər və s. qavramağa xidmət edir. Əslində siyasi mentalitet bir sistem şəklində olub, siyasi şüuru, təsəvvürləri, onların rolunu, bundan başqa psixi komponentləri, fikir və siyasi fəallıq formalarını özündə əks etdirir.

Azərbaycanda müxtəlif sosial icmalar xüsusi siyasi mentalitetə malikdir. Ancaq eyni zamanda elə dəyərlər də mövcuddur ki, bunlar Azərbaycan cəmiyyətinin əksər hissəsi üçün xasdır. Azərbaycan siyasi mentalitetində dövlət hakimiyyətinin müəyyən obrazı dominantlıq təşkil edir. Xalq hakimiyyətə öz taleyini həvalə edir. Dövlətin himayəsi heç də «xeyirxahlıq» kimi qəbul olunmur. Bununla bərabər paternalizm heç də arxayınçılıq əhval-ruhiyyəsi yaratmır və passiv gözləntilərə gətirib çıxarmır. Azərbaycan hakimiyyətində dövlətin ideal forması olaraq ilk növbədə güclü (avtoritar) və ədalətli (məna-viyyatlı) forma başa düşülür. Hakimiyyətin bu cür «siması» heç də avtoritar ideala söykənmir və demokratizmlə birləşir. Siyasi mentalitetdə avtoritetə qarşı ikili münasibət yaranmışdır. Bir tərəfdən avtoritetə inam və ümid, digər tərəfdən isə avtoritet özü «ümumi işə», milli-dövlət ideyalarına xidmət etməlidir fikri formalaşmışdır.

Azərbaycan siyasi mentaliteti üçün dövlət hakimiyyətinə müsbət mənada pərəstiş səciyyəvidir. Hakimiyyətə belə bir pərəstiş etatizm yaradır, lakin bu, Qərb dünyasında deyil, Şərqdə belədir. Etatizm belə başa düşülür ki, Azərbaycan dövləti gerçəkliyin qurucusu kimi qəbul olunur. Fərdlə dövlət hakimiyyətinin münasibətlərinə gəldikdə belə təsəvvür var ki, Qərbdə olduğu kimi, Azərbaycanda da qanuna riayət olunmadıqda ciddi bir ölçü götürülməkdir. Azərbaycan siyasi mentalitetində qanun hakimiyyətdən üstün tutulur və belə bir siyasi mənzərə yaradır ki, qanuna inam ədalətin pərvəriş tapmasına və şərlə mübarizəyə şərait yaradır. Əhalinin böyük əksəriyyəti belə bir mövqeyi qəbul edir ki, onlar qanuna riayət etməyə hazırdırlar.

Azərbaycanlılarda siyasi mentalitetin dəyər bazası nizam-intizam və asayışdır. Azərbaycan mentalitetində sosial asayış cəmiyyətin bütün ictimai münasibətlərində dövlətlə sıx surətdə bağlıdır. Dövlət müxtəlif qanunlar verdikcə və bu qanunları qüvvəyə mindirdikcə belə bir fikir yaranır ki, asayış və əmin-amanlıq daha möhkəmlənir və daha da ümidverici təsir bağışlayır.

Mentalitetin dəyiməsi hazırkı zamanda bu şərtlərlə müəyyən olunur: siyasi sistemin formalaşma dərəcəsi, sosial anomianın səviyyəsi, demokratik və avtoritar normaların ifadə olunması, hakimiyyət və onun formalarının qarşılıqlı münasibəti, informasiya məkanının xüsusiyyətləri. Azərbaycanda siyasətə, siyasi dəyərlərə münasibət, siyasi sosiallaşma, siyasi iştirakçılıq problemi ilə bağlı ölkəmizin müxtəlif rayonlarını, fərqli ailələri təmsil edən qız və oğlan tələbələr arasında anket sorğusu keçirdik. Sorğu müxtəlif kursları

təmsil edən 215 tələbəni əhatə etmişdir. Ölkəmizdə keçirilən islahatlar haqqında tələbə gənclərin məlumatlılıq səviyyəsini və bu islahatları öz üzərlərində necə hiss etmələrini öyrənmək məqsədilə onlara “ölkədə gedən islahatlardan udmusunuz, yoxsa uduzmusunuz ?” sualı ilə müraciət etdik. Respondentlərin mütləq əksəriyyəti (48.0 %) islahatları düzgün başa düşür və islahatlardan məmnunluq hiss edir. Ancaq burada maraq doğuran məqamlardan biri budur ki, islahatlardan “uduzmuşam” deyən (27.5 %) və “cavab vermək istəməyən” kəsim (24.5%) hələki, islahatları tam başa düşməkdə çətinlik çəkir. Sorğuda iştirak edənlərin əksəriyyəti ailə mənsubluğu etibarlı ilə orta təbəqəyə mənsub olub (84 %) belə bir fikir üzərində ısrar edirlər ki, maddi durum yaxşılaşdıqdan sonra (76 %) uğurlu demokratik islahatlardan bəhs etmək olar. Bununla belə rəyi soruşulanların əksəriyyəti (54%) dövlət tərəfindən müdafiə olunduğunu qeyd edərək, (66%) demokratik dəyişiklikləri dəstəkləyir.

Bununla belə respondentlərin mütləq əksəriyyəti (72.0 %) global böhranı bu və ya digər dərəcədə ölkəmizdə hiss olunduğu qənaətinədir. Bununla belə respondentlərin 78.0 %-ində ölkədəki siyasi situasiya narahatlıq və cəmiyyətdə aparılan islahatlar demokratikləşməni stimullaşdırır (66.0 % belə düşünür), 50.0% respondent demokratik islahatları dəstəkləyir, respondentlər düşünür ki, (60.0%) insanlar öz fikirlərini azad şəkildə ifadə imkanlarına malikdir. Rəyi soruşulanlar arasında böyük bir qism 60.0 belə bir mövqedədir ki, söz və fikir azadlığı Azərbaycanda tam təmin olunur.

Sorğuda iştirak edən respondentlərin Azərbaycanın çox ciddi problemlərindən biri olan Dağlıq Qarabağ probleminə münasibətlərində bir neçə məqam diqqəti cəlb edir. İlk öncə rəyi soruşulanların heç də az olmayan hissəsi (27.0) problemin həllinin uzanması fonunda çıxış yolu cavab variantına malik deyildirlər. Ancaq respondentlərin həlledici qismi (41.5) müharibə yolu ilə problemin həllini dəstəkləyirlər.

Respondentlər arasında digər ideologiyalara o cümlədən dini, kommunist və millətçilik ideologiyalarına nisbətən liberal-demokratiya ideologiyasına (43.0%) üstünlük verənlərin çəkisinin bəlli çoxluğu kütləvi demokratik əhvali ruhiyyənin ifadəsi kimi xüsusi maraq doğurur.

Ölkəmizin qarşılaşdığı problemlərə uyğun olaraq respondentlər cəmiyyətdə (60%) qanuna, intizama hörmət ideyasını dəstəkləməklə yanaşı, Azərbaycanda ictimai həmrəyliyi gücləndirməyi, Azərbaycan xalqını birləşdirmək ideyasını (36.0) dəstəkləyir. Sorğuda qoyulan bir sıra sualların vasitəsilə respondentlərin sosiallaşma agentləri içərisində üstünlük təşkil edənləri də ayırmaq mümkün olmuşdur. Belə ki, respondentlərin mütləq əksəriyyəti informasiya mənbəyi, sosiallaşma vasitəsi kimi İnternet və sosial şəbəkələr (78.0), televiziya (71.1%), ailə institutunun (32.0) rolunu xüsusi qeyd edirlər. Respondentlərin 30.0 %-i ölkədə vəziyyətin düzgün istiqamət üzrə getdiyi qənaətinə bölüşdüyü üçün mitinq, nümayişlərdə iştirak etmədiyini (92.0), seçki yaşı çatan respondentlərin seçki vasitəsilə qərar qəbul etmədə iştirak etməni məqbul saydıqlarının şahidi oluruq.

Sorğuda respondentlərə Azərbaycanın bir sıra dövlətlərlə əməkdaşlığa münasibəti öyrənmək məqsədilə verilən suallara alınan cavablarda belə demək mümkündürsə Azərbaycanın tələbə gəncliyinin həm də mədəni, siyasi dəyərlər orientasiyasını müəyyən etməyə çalışmışıq. Belə ki, respondentlərin əhəmiyyətli kəsimi daha çox Gürcüstan, Türkiyə, Avropa Birliyi ölkələri, NATO ilə siyasi – iqtisadi əməkdaşlığa xüsusi önəm verir, bu baxımdan bir dövlət kimi istər İran, istərsə də Rusiya ilə münasibətə gəlincə, bu istiqamətdə respondent rəyləri bir qədər tərəddüdlü və dağınıq xarakter daşıyır. Azərbaycan multikultural həyat tərzini olan bir diyardır. Təsadüfi deyildir ki, ölkə rəhbəri 2016-cı ili multikulturalizm ili elan etmişdir.

Apardığımız sorğuda ölkəmizdə ayrı-ayrı millətlərə, etnik qruplara münasibəti öyrənmək məqsədilə respondentlərə ünvanlanan suallara verilən cavablar da bunu əyani şəkildə təsdiqləyir. Respondentlər Azərbaycanın tarixi ərazilərini işğal edən, bir milyondan artıq həmvətənimizi qaçqın vəziyyətinə salan, xalqımıza qarşı soyqırım siyasəti həyata keçirmiş ermənilər (70.0% respondent ermənilərə mənfi münasibət göstərmişdir) istisna olmaqla bütün başqa toplumlara və etnoslara müsbət münasibət sərgiləmişdir. Sorğuda respondentlərin əksəriyyəti (62%) bu qənaətdədir ki, dövlət az təminatlı, sadəcə insanların qayğısına qalır, 54.0 % respondent qeyd edir ki, vətəndaşların şəxsi təhlükəsizliyini, 55.0% respondent siyasi seçim azadlığını təmin olunduğunu vurğulayır, 51.0% respondent belə bir fikri bölüşür ki, dövlət fərqli fikrə dözümlü yanaşır.

ƏDƏBİYYAT

- 1.Хвостов А.А.Психологические и логические основы политического мышления. М., 1996, с.18-20.
- 2 .Лебон Г. Психология социализма. Литературное обозрение, 1991, №6, с.79
- 3.Попова О.В. Политическая идентификация в условиях трансформации общества. СПб., 2002, с.156.
4. Шестопал Е.Б. Психологический профиль российской политики 1990-х. М.: РОССПЭН, 2000, 431 с.
- 5:Дилигенский Г.Г. Социально-политическая психология. М., 1996, с.240.
- 6.Кутковец Т.И., Клямкин И.М. Русские идеи. // Полис. 1997, №2, с.140.
- 7.Чичерин Б.Н. Различные виды либерализма // Опыт русского либерализма. Антология. М., 1997, с.143
- 8.Заславская Т.И. Современное российское общество: Социальный механизм трансформации. М., 2004, с.60
- 9.Сементковский Р.И. К истории либерализма // Опыт русского либерализма. Антология. М.: Канон+; ОИ "Реабилитация", 1997, 478 с.
- 10.Рормозер Г., Френкин А.А. Новый консерватизм: вызов для России. М., 1996, 237 с.
- 11.Хантингтон С. Третья волна. Демократизация в конце XX века. Хантингтон С. М.: РОССПЭН, 2003, 368 с
- 12.Пшеворски А. Демократия и рынок. Политические и экономические реформы в Восточной Европе и Латинской Америке. М., 2000, с.258.
13. Башкирова Е.И. Трансформация ценностей российского общества // Полис, 2000, №6, с.56-57, 991 с

СОВРЕМЕННЫЕ СИТУАЦИИ СИСТЕМЫ ПОЛИТИЧЕСКОГО СОЗНАНИЯ И ПОЛИТИЧЕСКИХ ЦЕННОСТЕЙ

У.А.ШАФИЕВ

РЕЗЮМЕ

В данной статье рассматриваются тенденции изменений, происходящих в сферах политического самопознания в постсоциалистических системах. Одновременно дается социологический анализ изменений, происходящих в азербайджанском обществе, проводится социологическая диагностика изменений в политических ценностных ориентациях граждан. Обстоятельно рассматривается роль фактора политического сознания в процессе политической социализации, на фоне новых реальностей исследуются объективные и субъективные факторы, влияющие на политическое сознание.

Ключевые слова: сознание, политические ценности, политическое самосознание, политика, социализация, политическая культура, политическая социализация, модернизм и постмодернизм

THE PRESENT STATE OF POLITICAL CONSCIOUSNESS AND POLITICAL VALUES

U.A.SHAFIYEV

SUMMARY

In the presented article, the tendency of changes in the field of political consciousness in the postsocialist systems has been investigated and historically analysed. Besides, the changes in the Azerbaijan society have sociologically been analysed, the political and sociological diagnostics of changes on the orientation of citizens' political values is also dealt with. The importance of the factor of political consciousness is also widely discussed in the process of political socialization, objective and subjective factors influencing political consciousness are analysed as well.

Key words: motto, political value, politics, socialisation, political culture, political socialization, modernization and postmodernization

PEDAQOGİKA

UOT 37.02; 371

YARADICI TAPŞIRIQLAR SEMİNAR MƏŞĞƏLƏLƏRİNDƏ TƏLƏBƏ
MÜSTƏQİL FƏALİYYƏTİNİN FORMALAŞMA YOLU KİMİ

R.M.MAHMUDOVA
Bakı Dövlət Universiteti
social-sciences@bsu.az

XX əsrin əvvəllərində biliyin yeni nəslə ötürülməsi hafizə meyarlarına əsaslanırdısa, sonlarında koqnitiv və kreativ meyarlar üstünlük kəsb etdi. Nəticədə təlim prosesində tələbə müstəqil fəaliyyətinin təşkili aktuallaşdı. Bu istiqamətdə məqalədə, müxtəlif alimlərin müstəqil işin təşkili baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edən tədqiqatlarına əsaslanaraq, müəllif seminar məşğələlərində yaradıcı tapşırıqlar vasitəsi ilə tələbə müstəqil fəaliyyətinin formalaşdırılması metodikasını hazırlamışdır. Həmin metodikanın səmərəlilik keyfiyyətini müəyyənənləşdirmək üçün müəllif BDU-da pedaqoji eksperiment həyata keçirilmişdir. Pedaqoji eksperiment müxtəlif fakültələrdə müəllimlik ixtisası üzrə qruplarda "Pedaqogika" fənninin tədrisində yerinə yetirilmişdi. Bir il ərzində aparılan eksperimentin nəticələri məqalədə təhlil edilmişdir.

Acar sözlər: yaradıcı müstəqil fəaliyyət, yaradıcı tapşırıqlar, koqnitiv və kreativ meyarlar, təlim məqsədləri taksonomiyası, seminar məşğələləri

B.Blumun rəhbərliyi ilə keçən əsrin ortalarında M.Enqlexart, E.Furst, U.Xill və D.Krasvoll idrak fəaliyyəti sahəsində təlim məqsədləri taksonomiyasını işlədi. Bu taksonomiyada "sadədən mürəkkəbə doğru düşünmə (fikirləşmə) bacarıqlarının altı səviyyəsi" (1, 16) müəyyən edilir: bilik, anlama, tətbiq, analiz, sintez, qiymətləndirmə. Koqnitiv məqsədlər taksonomiyası analiz və sintez prosesləri üzərində qurularaq, düşünmə və ya fikirləşmə səriştələrinin müxtəlif səviyyəsini özündə ehtiva edirdi. Bu tədqiqata qədər, biliyin yeni nəslə ötürülməsi hafizə meyarlarına əsaslanırdı. Bu zaman təhsilin konseptual modeli belə idi - "oxu (qulaq as) – yadında saxla – danış" (Ə.Ə.Əlizadə; 2, 36). Təlim məqsədləri taksonomiyasının tətbiqi ilə biliyin yeni nəslə ötürülməsi təfəkkür meyarları ilə ölçülməyə başladı. Bu fəal təlimin meydana gəlməsi idi.

Keçən əsrin əvvəllərində P.P.Blonski öz tədqiqatlarında təlim materialının mənimsənilməsi prosesində hafizə və təfəkkürün imkanlarını müqayisəli şəkildə araşdıranda şagirdlərin əqli inkişafında təfəkkürün daha geniş imkanlara malik olduğunu müəyyən etmişdir (3). Həmin dövrdə L.S.Vıqotski təlimin

inkişafetdirici imkanlara malik olduğunu açıqladı və bu imkanların hafizə məkanında deyil, təfəkkür məkanında axtarmaq lazım olduğunu eksperimental materiallarla sübut etdi (4). Lakin P.P.Blonski və L.S.Vıqotskinin fundamental tədqiqatları nəzəri səviyyədə nə qədər yüksək qiymətləndirilsə də, öz praktik təcəssümünü tapa bilməmişdi. B.Blumun təlim məqsədləri taksonomiyası analiz və sintez prosesləri üzərində qurulmuşdu. Bu əslində P.P.Blonski və L.S.Vıqotskinin inkişafetdirici təlim ideyalarının təhsil sisteminə tətbiqinin praktik təcəssümü idi.

Keçən əsrin 70-ci illərində C.Gilford intellektin struktur modelində idrak və hafizəni fikri əməliyyatlar üçün olduqca zəruri əməliyyatlar kimi qiymətləndirsə də, biliyin mənimsənilməsində, riyazi terminlə desək, bunu zəruri saysa da, kafi saymırdı, diqqəti təfəkkür prosesinə cəlb edir və intellektin struktur modelində təfəkkürü üç səviyyədə səciyyələndirirdi: konvergent təfəkkür, divergent təfəkkür və qiymətləndirici təfəkkür (2, 40-41). Bu tədqiqatı ilə o diqqəti yaradıcı təfəkkür məsələlərinə cəlb etdi.

Keçən əsrin sonlarında Lorin Anderson Blumun tələbələri və əməkdaşları ilə birlikdə taksonomiyasını yenidən nəzərdən keçirdi. Onun nəticələri bu və ya digər dərəcədə modifikasiya olunaraq, təlim bacarıqlarının aşağıdakı altı səviyyəsi müəyyən edildi: xatırlama, anlama, tətbiq etmə, analiz etmə, qiymətləndirmə və yaratma.

Beləliklə, qısa zaman kəsiyində təlim məqsədləri taksonomiyasının iki variantı meydana gəldi. Bu variantları müqayisə edən Ə.Əlizadə son variantda “yaratma” səviyyəsinin ayırd edilməsinin xüsusi əhəmiyyət kəsb etdiyini bildirərək qeyd edir ki, “taksonomiyanın ilk variantında ayırd edilmiş fenomenlər koqnitiv aspektdə işıqlandırıldığı halda, son variantda onlar artıq kreativ proseslər kimi nəzərdən keçirilir” (1, 26.) Bu taksonomiya biliyin mənimsənilməsi prosesində tədrisin təşkilinin yaradıcılıq səviyyəsinə qaldırılması demək idi.

Yaradıcılıq psixoloji ədəbiyyatda təxəyyülün başlıca funksiyası kimi qiymətləndirilir. “İnsan yaradıcılıq yoluna özünün müxtəlif qabiliyyətlərinin axarında gəlib çıxır. Bu yolun baş keçidi təxəyyül dünyasıdır. Təxəyyülsüz insanın digər qabiliyyətləri mahiyyətə özlərinin yaradıcılıq vüsətini itirirlər” (2, 93). Məsələnin belə qoyuluşu dərstdə təxəyyülün aktivləşdirilməsi problemini gündəmə gətirirdi və nəticədə fəal təlim daha dərin məzmun daşıyaraq, fəal-interaktiv təlim kimi mənalandırıldı.

Fəal-interaktiv təlimin tətbiqi öyrənənin müstəqil fəaliyyəti prosesində mümkündür. Məsələnin belə qoyuluşu, təlim prosesində öyrənənin müstəqil fəaliyyətinin təşkilini biliyin yeni nəslə ötürülməsinin texnologiyasına çevirir. Bu müstəvidə tələbə müstəqil fəaliyyətinin inkişaf etdirilməsi dövrün zəruri pedaqoji tələbi kimi səslənir.

Pedaqoji tədqiqatlarda tələbə müstəqil fəaliyyəti probleminin tədqiqi
Müasir təhsil paradigmaları baxımından həm orta, həm də ali məktəbdə

təlimin öyrənənlərin müstəqil fəaliyyəti üzərində qurulması tələb olunur. Bu istiqamətdə müstəqil fəaliyyətin səmərəli təşkili yollarının axtarılması pedaqoji tədqiqatların prioritet problemlərindən birinə cəvrilmişdir. Son dövrlərdə müstəqil fəaliyyətin təşkilinin səmərəliliyi koqnitiv və kreativ keyfiyyətlərin aşılınması müstəvisində tədqiq edilir.

Hafizə meyarları ilə ölçülən ənənəvi təlimdə problem elə hafizə müstəvisində tədqiq edilirdi. Bu baxımdan problem uzun illər ərzində pedaqoji ədəbiyyatda öyrənənin *мцстягил* fəaliyyəti kimi deyil, müstəqil işi kimi mənalandırılırdı. Bu məsələyə diqqət edək:

Problemi hafizə müstəvisində araşdıran R.M.Mikelson müstəqil işi kömək olmadan, lakin müəllimin nəzarəti altında tapşırıqların yerinə yetirilməsi (5, 11), L.V.Qriqorenko təlim və təlimdənkənar vaxtlarda yerinə yetirilən müxtəlif tapşırıqlar sistemi (6, 27) kimi qiymətləndirirdi. Müəlliflərin təqdimatlarında müstəqil iş müəyyən bir tapşırığın öyrənən tərəfindən icra edilməsi səviyyəsində məhdudlaşdırılır. Burada müstəqil işi belə formulə etmək olar: Müəllim tapşırıq verir – Şagird tapşırığı icra edir.

Fəal təlim müstəvisində müstəqil işin təşkilində öyrənənin şəxsiyyətinin müstəqilliyi önəmli prinsip kimi qiymətləndirildi. Bu məsələyə hələ keçən əsrin 60-cı illərindən etibarən tədqiqatçılar diqqət yetirməyə başlamışdılar. Məsələn, E.Y.Qolant müstəqil işin mahiyyətinin izahında bildirir ki, o, müstəqil fikir, müstəqil düşüncə və nəticələrdə ifadə olunur (7, 36). E.Y.Qolant bu zaman öyrənənin idrak fəaliyyətinin strukturuna nüfuz etmişdi. Müstəqil fikir, müstəqil düşüncə və nəticə müstəqil idrak fəaliyyətin tərkib hissələridir. Öyrənəndə həmin keyfiyyətlərin formalaşması fəal təlimin təşkili baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi. Bu müstəqil işi belə formulə etmək olar: müəllim problem situasiya yaradır - şagirdlə dioloqa girir – şagird düşünür, axtarır - nəticə əldə olunur.

P.İ.Pidkasistinin izahında müstəqil iş «təlim prosesində müstəqil fəaliyyətin təşkili və idarə olunmasının spesifik pedaqoji vasitəsi» (8, 31) kimi mənalandırıldı. Müəllif müstəqil işi bir tərəfdən təlim tapşırığı kimi, digər tərəfdən, müvafiq təlim tapşırığını yerinə yetirmək üçün fəaliyyətin yolu kimi təqdim edir. Mahiyyətcə bu tədqiqata yaxın olan M.Q.Qarunovun araşdırmalarında, müstəqil iş «peşə bilikləri sisteminin, idrak və peşə fəaliyyətinin yolunu mənimsəmə vasitəsi, yaradıcı fəaliyyətin peşə ustalığının bacarıq və vərdislərinin formalaşmasına xidmət edən müxtəlif istehsalat, tədqiqat və özünütəhsil xarakterli təlim tapşırıqlarının həll edilməsi»dir (9, 45). Bu təqdimatda müəllif, müstəqil işi müstəqil fəaliyyət prosesində icra olunan tapşırıqlar sistemi kimi mənalandırır. Hər halda bu fikrə onun tədqiqatlarında rast gəlməsək də, bu araşdırmada müstəqil iş probleminin müstəqil fəaliyyət problemi müstəvisinə keçid üçün çox böyük imkan yaratdığını vurğulamaq lazımdır.

Öyrənənin əsas fəaliyyəti təhsil ilə bağlı olduğu və biz onun yalnız bu fəaliyyətini araşdırdığımız üçün diqqət müstəqil təlim fəaliyyəti üzərində cəmləşdirilir. Bütövlükdə götürdükdə, öyrənən cəmiyyətin tam hüquqlu üzvü

kimi öz sosial həyatını da müstəqil fəaliyyəti prosesində qurur. Əldə etdiyi uğur və uğursuzluqlar məhz onun müstəqil fəaliyyət bacarıqlarının səviyyəsi ilə müəyyən olunur. Deməli, təlim prosesində müstəqil fəaliyyət bacarıqlarının formalaşması təkcə onun təlim fəaliyyəti üçün deyil, həm də sosial həyatda daha böyük uğurlar əldə etməsi üçün vacibdir. L.V.Qraft, İ.İ.İlyasov, V.Y.Lyadisın (10) problemə bu istiqamətdən yanaşaraq, müstəqil işi müəllim olmadığı vaxt ərzində təlim fəaliyyətinin idarəolunmasını təmin edən pedaqoji şərtlərin təşkili sistemi kimi xarakterizə edirlər. Müəlliflər müstəqil işi təlim fəaliyyəti səviyyəsinə qaldıraraq, onun idarəolunması yollarını araşdırmışlar.

İ.Y.Lerner (11) və L.M.Pimenovanın (12) tədqiqatlarının nəticələrində müasir təhsil konsepsiyaları baxımından daha böyük maraq kəsb edir. Belə ki, onlar öyrəninin fəallıq və müstəqilliyinə dinamikada – təqlidi fəaliyyətdən yaradıcı fəaliyyətə doğru istiqamətdə götürür, bu zaman müstəqil işin daxili (prosessual) tərəfinə əsaslanırlar.

A.O.Fyodorova (13,71-73) tələbə müstəqil fəaliyyətini pedaqoji fenomen kimi qiymətləndirərək, ona tələbənin həyata keçirdiyi müstəqil işlərin məcmusu kimi baxır. Müəllif problemə müasir təhsil konsepsiyaları baxımından yanaşır. Onun fikrincə, tələbə müstəqil fəaliyyəti həmişə bu və ya digər nəticə ilə yekunlaşır. Müəllif nəticə kimi, müxtəlif tapşırıqların icrası zamanı əldə edilmiş bilik, bacarıq və vərdişlər sistemini nəzərdə tutur.

Müstəqil fəaliyyətin mahiyyətinin müəyyən edilməsi istiqamətində həyata keçirilən tədqiqatları təhlil etdikcə, məlum olur ki, müasir təhsil paradigmasının tələbləri həmin tədqiqatlarda nəzərə alınmış, təhsil konsepsiyasının tələblərinə müvafiq olaraq müstəqil iş tədricən müstəqil fəaliyyət müstəvisində tədqiq edilməyə başlandı.

Tələbə bütövlükdə, öz fəaliyyəti zamanı məcmu müstəqil işləri yerinə yetirir. Bu onun gündəlik fəaliyyəti kimi qiymətləndirilməlidir. Onun şəxsiyyət keyfiyyətlərindən asılı olaraq, bu fəaliyyət üç səviyyədə - idraki, əqli və yaradıcılıq səviyyəsində həyata keçirilir. Bu zaman tələbə müxtəlif sayda tapşırıqlar həll edir. Tapşırıqların icrası tələbənin müstəqil fəaliyyət keyfiyyətlərinin formalaşmasına təkan verir. Zaman keçdikcə tələbə ona verilən tapşırıqlardan əlavə özü də öz qarşısına tapşırıqlar qoyub həll edirsə, bu artıq müstəqil fəaliyyət səviyyəsinin növbəti, daha üstün mərhələsinə keçidin nəticəsi kimi qiymətləndirilməlidir. Tələbənin bu tapşırıqlara yaradıcı münasibəti bu mərhələnin ən üstün səviyyəsidir. Müstəqil fəaliyyət keyfiyyətlərinin aşılınması həm təhsilin keyfiyyətinin, həm də tələbənin təlim fəaliyyətinin səmərəsinin artmasına kömək edir.

Tədqiqatın təfsiri

Müasir dövrdə müəllimin əsas vəzifəsi tələbəni bilik, bacarıq və vərdişlərlə silahlandırmaq deyil, onda müstəqil fəaliyyət bacarıqları aşılamaqdan ibarətdir. Tədqiqatın qarşısına qoyulan məqsəd seminar məşğələlərində tələbədə müstəqil fəaliyyət bacarıqlarının formalaşmasının optimal yollarını müəy-

yənləşdirilməkdir. Bu məqsəddən çıxış edərək, tədqiqatın qarşısına aşağıdakı fərziyyə irəli sürülmüşdür: - ali məktəbdə seminar məşğələlərində fənnin tədrisi yaradıcı tapşırıqlar üzərində qurularsa, tələbələrdə müstəqil fəaliyyət bacarıqları inkişaf edər. Bu fərziyyədən çıxış edərək, pedaqoji eksperimentin gedişində seminar məşğələlərində yaradıcı tapşırıqlardan istifadə edilmişdir. Eksperiment müxtəlif fakültələrin müəllimlik ixtisası üzrə tələbələri ilə Pedaqogika fənninin tədrisində həyata keçirilmişdir. Tələbələrə təklif etdiyimiz yaradıcı işlərin bəzilərini qeyd edək:

a) “Mənim arzum” mövzusunda inşa yazmaq. (Bu diaqnostik xarakter daşıyan tapşırıq olub, tələbənin seçdiyi ixtisasa münasibətini və motivasiyasını öyrənmək imkanı verir).

b) Sizin fikrinizcə, orta ümumtəhsil məktəbinin quruluş və məzmununda hansı dəyişiklikləri etsək, şagirdlərin təhsil səviyyəsini daha da yaxşılaşdırma bilirik (bu tapşırıq “Təhsil sistemi” mövzusu öyrəniləndən sonra tələbəyə verilir. Onlar öz düşüncələrini vərəqdə qeyd edib, təhvil verirlər. Daha münasib qeydlərə malik olan tələbələrin fikirləri müzakirəyə çıxarılır. Tələbə öz fikirlərini qrup qarşısında izah etdikdən sonra, müzakirəyə başlanılır, tələbələr sual verir, o bu suallara cavab verir, fikirlərini sübut etməyə çalışır).

c) Fərz edək ki, Siz hansısa məktəbdə müəllim işləyirsiniz. İxtisasınıza uyğun ixtiyarı mövzunu seçirsiniz (məsələn, filologiya fakültəsinin tələbəsi azərbaycan dili və ya ədəbiyyat fənni üzrə, riyaziyyat fakültəsinin tələbəsi riyaziyyat üzrə və s. məktəb proqramına uyğun bir mövzunu seçir) və onu bir müəllim kimi şagirdlərə necə təqdim edərdiniz. Tələbələrə prezentasiya hazırlamaq təklif olunur. (Bu tapşırıq təlimin metodları mövzusunun keçdikdən sonra tələbələrə verilir). Tələbə auditoriyada məktəb müəllimi rolunu ifa edərək dərs deyir. Digər tələbələr isə “məktəb şagirdi” rolunu ifa edirlər. Müəllim rolunu ifa edən tələbə dərs keçir: - yeni dərsi izah edir, şagirdlərə sual verir, dərs soruşur, dialoq və diskussiya aparır və s. Bir sözlə, hazırladığı dərsi təqdim edir.

Bu tapşırıq həm ənənəvi, həm fəal, həm də interaktiv dərslərin təşkili baxımından həyata keçirilir. Dərslərin bir neçə belə təqdimatından sonra, iki tələbənin eyni bir mövzu üzrə təqdimatı təşkil olunur. Məsələnin belə qoyuluşu, tələbələrə eyni bir mövzunun tədrisində iki müəllimin yanaşma tərzinin müxtəlifliyini müşahidə etmək və müqayisəli təhlil aparmaq imkanı yaradır. Hər bir təqdimatdan sonra tələbələr dərsi müzakirə edir, öz rəylərini bildirirlər.

d) Tələbələrə müəllim-şagird, valideyn-uşaq, müəllim-valideyn münasibətləri ilə bağlı müxtəlif situasiyalar təqdim olunur. Onlara bu situasiyanı şərh etmək və pedaqoji cəhətdən qiymətləndirmək təklif edilir. Yəni müəllim və valideyn həmin situasiyada nə etməlidir, hansı metoddan, necə istifadə etməlidir. Tələbənin fikri kollektiv müzakirə olunur.

Eksperimental qruplarda seminar məşğələlərində il ərzində hər bir mövzunun məzmununa müvafiq olaraq, belə yaradıcı tapşırıqlardan istifadə edilirdi. Pedaqogika fənninin məzmununda belə yaradıcı tapşırıqlar kifayət qədər

vardır. Bütün fənlərin tədrisində belə yaradıcı tapşırıqlardan istifadə etmək mümkündür. Sadəcə olaraq, onları tapıb, tələbəyə təqdim etmək lazımdır.

Yaradıcı tapşırıqların icrası tələbələrin nəzəri materialı necə mənimsənildiyini müəyyən etməyə imkan verir. Nəzəri materialları öyrənməyən tələbə bu tapşırıqları lazımi səviyyədə yerinə yetirə bilmir. Eksperiment prosesində tələbələr onlara verilən yaradıcı tapşırıqları icra etmək üçün nəzəri materialları müstəqil olaraq özləri seçib, öyrənirdilər. Məşğələlərin yaradıcı tapşırıqlar üzərində qurulması tələbənin nəzəri materialları öyrənmək istiqamətində fəallığını artırırdı.

Tələbə müstəqil fəaliyyətinin səviyyəsini qiymətləndirmə meyarları

Eksperimentə başlayarkən, tələbə müstəqil fəaliyyətinin formalaşma səviyyəsini müəyyən etmək üçün ilk növbədə meyarlar müəyyənləşdirilməli idi. Meyarların düzgün müəyyən edilməsi tədqiqatın nəticələrinin etibarlılığına əhəmiyyətli dərəcədə təsir edir. Biz pedaqoji tədqiqatlara əsaslanaraq, eksperiment prosesində tələbələrin müstəqil fəaliyyətinin formalaşma səviyyəsini müəyyənləşdirmə meyarlarına aşağıdakı istiqamətlərdə yanaşmağı məqsədəuyğun hesab etdik:

Motivasiya istiqamətində - ixtisasına müsbət münasibət, öyrənməyə idraki tələbat və marağın möhkəmliyi, idrakı, sosial (o cümlədən sosial əməkdaşlıq) və peşə motivlərin mövcudluğu və s.

Məzmun istiqamətində - biliyi mənimsəmə dərinliyi, anlayışların məzmun və həcmnin mənimsənilmə tamlığı, biliyin tətbiqi bacarıqlarının tamlığı və s.

Fəaliyyət istiqamətində - fəallıq dərəcəsi, təlim fəaliyyətinə münasibəti, praktik bacarıqların mənimsəmə tamlığı və möhkəmliyi, fəaliyyətinə şüurlu münasibəti və s.

İrədi istiqamət – çətinliyi dəf etməyə cəhd, mütəşəkkillik və s.

Müstəqillik istiqaməti – müstəqillik keyfiyyətlərinə malik olması, müstəqil fəaliyyət bacarıqlarının tamlığı və möhkəmliyi və s.

Yaradıcılıq istiqaməti – gördüyü işlərə yaradıcı münasibət, yenini yaratmaya münasibət, yaradıcılıq keyfiyyətləri və s.

Qabaqcıl təcrübəyə və pedaqoji ədəbiyyata istinad edərək, qeyd olunan istiqamətlər üzrə biz tələbə müstəqil fəaliyyətinin formalaşmasını üç səviyyədə (yuxarı, orta, aşağı) qiymətləndirilməsini məqsədəuyğun hesab etdik. Hər bir səviyyəyə daxil edilən tələbələr keyfiyyət baxımından bir-birindən fərqlənirdi.

Pedaqoji eksperiment pedaqoji tədqiqatların vacib tərkib hissələrindən biri olub, “tədqiqatın başlanğıcında əsaslandırılmış fərziyyənin obyektiv elmi sübuta yetirilmiş yoxlamasını təmin edən... özünəməxsus metodlar kompleksini” (13, 91) özündə ehtiva edir və onun vasitəsi ilə pedaqoji nəzəriyyəyə gətirilən elmi yeniliyin səmərəliliyi yoxlanılır. Bu baxımdan pedaqoji eksperimentin həyata keçirilməsində bizim əsas məqsədimiz təlim prosesində tələbə müstəqil fəaliyyətinin səmərəli təşkili istiqamətində hazırladığımız metodika-

nın tətbiq edilməsi və onun nəticələrinin səmərəliliyini yoxlamaqdan ibarət idi.

Eksperiment üç mərhələdə həyata keçirildi.

1.Eksperimentin başlanğıcı,

2.Eksperimentin gedişi.

3.Eksperimentin yekunu.

Eksperimentin başlanğıc mərhələsində problemlə əlaqədar, müxtəlif fənn müəllimlərinin tələbə müstəqil fəaliyyətinin təşkili baxımından pedaqoji təcrübəsi öyrənilmiş, nəzəri ədəbiyyatı təhlil edilmiş, problemin həllinin daha optimal yolunu özündə ehtiva edən metodika hazırlanmışdır. Eyni zamanda bu mərhələdə eksperimental və kontrol qruplar müəyyənəşdirilmişdir.

İkinci mərhələdə eksperimental qruplarda məşğələlər təklif edilən yeni metodika üzrə, kontrol qruplarda isə köhnə metodika üzrə həyata keçirilmişdir. Sonuncu mərhələdə isə eksperimentin nəticələri qiymətləndirilmişdir.

Pedaqoji eksperimentin nəticələrinin təhlili

Eksperimentin sonunda biz tələbə müstəqil fəaliyyətini özündə ehtiva edən altı istiqamət üzrə - motivasiya, məzmun, fəallıq, iradi keyfiyyətlər, müstəqillik və yaradıcılıq istiqamətləri üzrə tələbələrin qiymətləndirməsini həyata keçirdik. Bütün parametrlər üzrə eksperimental qrupların nəticələri kontrol qrupların nəticələrindən üstün olmuşdur. Bu isə bir daha sübut edir ki, tələbələrlə pedaqoji iş prosesində təlimi tələbə müstəqil fəaliyyətinə əsaslanaraq, yaradıcı tapşırıqlar üzərində qurulması daha yüksək təlim nəticələrinin əldə olunmasına imkan verir. İndi isə eksperiment prosesində tələbələrin müstəqil fəaliyyətinin formalaşma səviyyəsində baş verən dəyişikliklərə diqqət edək.

Cədvəl 1

Eksperiment prosesində tələbələrin müstəqil fəaliyyətinin formalaşmasının inkişaf dinamikası

	Eksperimentdən əvvəl						Eksperimentdən sonra.s					
	Yüksək		Orta		Aşağı		Yüksək		Orta		Aşağı	
Kontrol Qrup 107 tələbə	32	29,9%	36	33,6%	39	36,5%	38	35,5%	35	32,7%	34	31,8%
Eksperimental qrup 92 tələbə	27	29,3%	32	34,8%	33	35,9%	36	39,1%	32	34,8%	24	26,1%

Cədvəldən göründüyü kimi, eksperimentin əvvəlində kontrol qruplarda tələbə müstəqil fəaliyyətinin formalaşması baxımından tələbələrin 29,9%-i yüksək, 33,6%-i orta, 36,5%-i aşağı, eksperimental qruplarda isə 29,3%-i yüksək, 34,8%-i orta, 35,9%-i isə aşağı səviyyəyə daxil olmuşdur. Rəqəmlərdən göründüyü kimi eksperimentin əvvəlində hər iki qrupun tələbə müstəqil fəaliyyətinin formalaşması baxımından səviyyələri bir-birinə çox yaxın olmuşdur. Bu təbii hal kimi qiymətləndirilməlidir. Eksperimentin sonunda isə hər iki qrupun nəticələrində dəyişiklik yaranmışdı. Onlara nəzər salaq:

Kontrol qruplarında əgər eksperimentin əvvəlində tələbələrin 29,9%-i tələbə müstəqil fəaliyyətinin formalaşmasının yüksək səviyyəsinə daxil olmuşdursa, eksperimentin sonunda bu rəqəm 35,5% olmuşdur. Eksperimentin əvvəli ilə sonu arasında inkişaf dinamikası 5,6% təşkil etmişdir. Halbuki eksperimental qruplarda eksperimentin əvvəlində bu rəqəm 29,3% idisə, eksperimentin sonunda isə 39,1 olmuşdur. Burada inkişaf dinamikası 9,8% olmuşdur. Yəni tədqiqat prosesində eksperimental qruplarda inkişaf dinamikası kontrol qruplarla müqayisədə 4,2% çox olmuşdur.

Tələbə müstəqil fəaliyyətinin formalaşmasının aşağı səviyyəsinə daxil olan tələbələrin azalma dinamikası da buna müvafiq olmuşdur. Eksperimentin əvvəlində kontrol qruplarda tələbələrin 36,5%-i, eksperimental qruplarda isə 35,9%-i aşağı səviyyəyə daxil idisə, eksperimentin sonunda bu rəqəm müvafiq olaraq, 31,8% və 26,1% olmuşdur. Kontrol qruplarda azalma 4,7%, eksperimental qruplarda isə 9,8% təşkil etmişdir. Fərq eksperimental qrupların xeyrinə 5,1% olmuşdur.

Nəticə

Eksperimentin nəticələrinin təhlili göstərir ki, ali məktəbdə seminar məşğələlərinin yaradıcı tapşırıqlar üzərində qurulması tələbə müstəqil fəaliyyətinin inkişafına nəzərəcarpacaq dərəcədə təsir göstərir. Hətta müstəqil təlim fəaliyyəti genişləndikcə, bu fəaliyyət getdikcə yaradıcı xarakter daşımağa başlayır. Bu əlaqənin üzə çıxması eksperiment qarşısına qoyulan fərziyyənin doğruluğunu sübut edir.

Məşğələlərin yaradıcı tapşırıqlar üzərində qurulması daha bir meylin üzə çıxmasına şərait yaratdı. Tələbələrə yaradıcılıqlarını nümayiş etdirməyə, qoyulmuş problemə öz münasibətini bildirmək imkanı verildikcə onların fəallığı artırdı. Hər bir tələbə öz fikrini bildirməyə, onu nəzəri müddəalara əsaslanaraq sübut etməyə can atırdı. Lakin bu zaman məlum oldu ki, dialoq mədəniyyəti aşağı olan qruplarda məşğələnin yaradıcı tapşırıqlar üzərində qurulması daha cətinidir. Buna görə də məşğələlərin yaradıcı tapşırıqlar üzərində qurulması zamanı keyfiyyəti artırmaq üçün tələbələrdə dialoq mədəniyyətinin səviyyəsini nəzərə almaq lazımdır.

Eksperimentin gedişində daha bir məqam üzə çıxdı. Məşğələnin yaradıcı tapşırıqlar üzərində qurulması zamanı auditoriya müasir texniki avadanlıqlarla təchizatı mühüm əhəmiyyət kəsb edir. İKT təminatı daha yüksək olan auditoriyalarda tələbələrin özlərini reallaşdırmaq imkanı daha çox olur. Tədrisin yaradıcı tapşırıqlar üzərində qurulmasında bu şərtin ödənməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Beləliklə, eksperiment vasitəsi ilə əldə edilən məlumatlar belə deməyə əsas verir ki, seminar məşğələlərinin yaradıcı tapşırıqlar üzərində qurulması tələbələrin müstəqil fəaliyyət imkanlarının genişlənməsinə səbəb olur. Bu kadr hazırlığı baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, müasir dövrdə müstəqil yaradıcı fəaliyyət potensialı geniş olan kadrlara ehtiyac günü-gündən artır.

ƏDƏBİYYAT

- 1.Əlizadə Ə.Ə, Sultanova İ.H., Taksonomiya nəzəriyyəsi və təcrübəsi: müasir məktəbin işıqlı yolu. Bakı, 2008, 172s.
- 2.Əlizadə Ə.Ə., Müasir Azərbaycan məktəbinin psixoloji problemləri. Bakı: 1998, 367s.
- 3.Blonski P.P. Память и мышление. СПб: Питер, 2001, 288 с.
- 4.Выготский Л.С. Умственное развитие детей в процессе обучения. М. – Л., 1935, 138с.
- 5.Микелсон Р.М. О самостоятельной работе учащихся в процессе обучение. М.: Учпедгиз, 1940, 28 с.
- 6.Григоренко Л.В. Формирование готовности студентов педвуза к профессиональной деятельности в процессе самостоятельной работы. Дисс. на соиск. уч. степени канд. пед. наук. Кривой Рог, 1991, 162 с.
- 7.Голант Е.Я. О развитии самостоятельности и творческой активности учащихся в процессе обучения. Воспитание познавательной активности и самостоятельности учащихся. Ч.1., Казань, 1969, с. 36.
- 8.Пидкасистый П.И. Самостоятельная познавательная деятельность школьников в обучении. М.: Педагогика, 1980, 240с.
- 9.Гарунов М.Г., Пидкасистый П.И. Самостоятельная работа студентов. М.: Знание, 1978, 125с.
10. Графт Л.В., Илясов И.И., Ляудис В.Я., Основы самоорганизации учебной деятельности и самостоятельная работа студентов. М.: МГУ, 1981, 78с.
11. Лернер И.Я. Проблема познавательных задач в обучении основам гуманитарных наук и пути ее исследования (постановка проблемы) // Познавательные задачи в обучении гуманитарным наукам. М.: Педагогика, 1972, с.5 - 37.
12. Пименова Л.М Развитие самостоятельности как черты личности у учащихся старших классов: Автореферат дис. ... канд. психол наук. Л., 1960, 22с.
13. Федорова М.А. Теория и методическое обеспечение формирования учебной самостоятельной деятельности студентов в вузе Орел-2011 Диссертация на соискание ученой степени доктора педагогических наук. 465

ТВОРЧЕСКИЕ ЗАДАНИЯ НА СЕМИНАРСКИХ ЗАНЯТИЯХ КАК ПУТИ ФОРМИРОВАНИЯ САМОСТОЯТЕЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ СТУДЕНТОВ

Р.М.МАХМУДОВА

РЕЗЮМЕ

Если в начале XX столетия процесс передачи новых знаний подрастающему поколению основывался на критериях памяти, то к концу этого периода здесь стали преобладать когнитивные и креативные критерии. В итоге в процессе обучения актуализировалась самостоятельная деятельность студентов. В указанном направлении в статье анализируются важные с точки зрения анализа и характеристик самостоятельной деятельности студентов исследования, а также подготовлена методика формирования самостоятельной деятельности студентов на семинарских занятиях. Для определения эффективности данной методики, автором статьи среди студентов Бакинского Государственного Университета был поставлен педагогический эксперимент. К эксперименту были привлечены студенты, обучающиеся на педагогических специальностях на различных факультетах по предмету «Педагогика». В данной статье анализированы итоги проведенного на протяжении учебного года эксперимента.

Ключевые слова: творческая самостоятельная деятельность, творческие задания, когнитивные и креативные критерии, таксономия учебных целей, семинарские занятия

CREATIVE WORK AS A WAY OF FORMATION OF STUDENTS' INDEPENDENT ACTIVITY IN SEMINAR TRAININGS

R.M.MAHMUDOVA

SUMMARY

In the early XX century passing of knowledge to new generations was based on memory factors, later, cognitive and creative factors got advantage. In the end, organization of students' independent activity in the teaching process was actual. In this regard, the investigation of different research works on this matter is valuable. For the determination of fruitful quality of this methodics, the author organized a pedagogical experiment at BSU.

The pedagogical experiment was fulfilled at different faculties teaching speciality on the discipline of "Pedagogics". The results of the experiment carried out for the period of one year are analyzed in the presented article.

Key words: creative independent activity, creative tasks, cognitive and creative criteria, taxonomy of the teaching objectives, seminars

UOT 378**DƏRS TƏFƏKKÜR VƏ TƏXƏYYÜL MÜSTƏVİSİNDƏ****H.Ə.ƏLİZADƏ****Bakı Dövlət Universiteti****hikmet56@gmail.com**

Ənənəvi dərslər hafizə üzərində qurulurdu. Müasir dərslər isə inkişaf konsepsiyasına əsaslanır. Bu müstəvidə təhsil təcrübəsində psixodiyagnostik ölçülərlə təfəkkürlə bəhm təxəyyül səhifələri bərqərar olmağa başlayıb. Təfəkkür və təxəyyül! Onlar bir-birilə faktik olaraq qarşılıqlı əlaqədir. Kreativ konsepsiya axarında təxəyyül, bir tərəfdən, yaradıcılıq prosesi kimi öyrənilir, digər tərəfdən bu konsepsiyanın meyarları ilə təfəkkür proseslərinin, ilk növbədə, yaradıcı təfəkkürün öyrənilməsi sahəsində yeni parametrlər açılır. Məqalədə müasir dərslər bu müstəvidə təhlil olunur.

Açar sözlər: müasir dərslər, problem situasiya metodu, təfəkkür, təxəyyül, empirik təfəkkür, nəzəri təfəkkür.

Təhsilin tarixinə diqqət etdikdə ilk növbədə, biliyin mənimsənilməsində yaddaş yoluna üstünlük verildiyi diqqəti cəlb edir. Yaddaş qavrayışla bağlıdır. Ənənəvi məktəb bu köklü psixoloji faktı ancaq yaddaş effekti kimi mənimsəmişdi.

İ.V.Kaptev pedaqoji psixologiya dərslərində (1) təfəkkür effektlərinə xüsusi önəm verərək, təhsildə «oxumağı öyrətmək» paradigmasını önə çəkmişdir. Bu maarifçilik konsepsiyasından təhsil konsepsiyasına keçidin başlanğıcı olsa da, yeni pedaqoji təfəkkürün formalaşması XX əsrin 60-cı illərinə təsadüf etdi.

Əvvəlki dövrlərdə pedaqoji təfəkkürün formalaşmasında həmişə pedaqoqlar önəmli rol oynayıblar. Belə ki, ənənəvi təlim öz bətnində nəyi və necə öyrətmək suallarına cavabı gizlədirdi. Yeni pedaqoji təfəkkürün formalaşmasında isə psixologiyanın əhəmiyyəti xüsusilə artdı. Artıq nəyi və necə öyrətmək sualları şagirdin bir şəxsiyyət kimi formalaşdırılması müstəvisində açıqlanmağa başladı. Təhsilin humanistləşdirilməsi və humanitarlaşdırılması, təlimin inkişafetdirici və tərbiyəedici olması aktual pedaqoji problemə çevrildi.

Məlumatverici dərslər və problem situasiya metodu

Pedagogikada dərslərin müxtəlif tipləri mövcuddur. Ənənəvi didaktik sistemdə bu dərslər tipləri əksər hallarda məlumatverici müstəvidə tətbiq olunurdu. Məlumatvericilik ənənəvi pedaqoji sistemin özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə

bağlı idi. Onlar ənənəvi didaktik sistemin əsas prinsiplərini bilavasitə əks etdirirdi. Müəllim ev tapşırıqlarını yoxladıqdan, keçən dərsi öyrənmək üçün evə verilən mövzunu soruşduqdan sonra yeni mövzunun şərhinə keçir: “Uşaqlar, bu gün ... mövzunu öyrənəcəyik” və yeni dərsi danışmağa başlayır...

Müəllimin belə fəaliyyəti təsadüfi deyil. Ənənəvi pedaqoji sistemdə müəllim üçün məsələ ancaq proqram materiallarının öyrənilməsindən ibarət idi. Dərsin məlumatverici istiqamətdə təşkili müəllimdən xüsusi yaradıcılıq səyi tələb etmirdi. Bu sxemlə dərs deməkdən ötrü şagirdlər üçün yazılmış dərsliyi sadəcə olaraq oxumaq və danışmaq kifayət idi.

Soruşa bilərlər: məgər müasir təhsil konsepsiyası proqram materialının öyrənilməsini nəzərdə tutmur?

Proqram materialının öyrənilməsinə müasir təhsil konsepsiyası da xüsusi məna verir. Ənənəvi təlimdə olduğu kimi yeni pedaqoji təfəkkür baxımından da bu məktəbin önəmli vəzifələrindən biridir. Ancaq müasir təhsil nəzəriyyəsinə görə, proqram materiallarının öyrənilməsinin ənənəvi pedaqoji sistemdə nəzərə alınmayan köklü xüsusiyyətləri, psixologiyanın uğurlarına söykənən yeni pedaqoji texnologiyası var. Müasir təhsil konsepsiyası ilə ənənəvi didaktik sistem, ilk növbədə, bu problemin qoyuluşunda və həllində bir-birindən köklü şəkildə ayrılırlar. Onun mahiyyətini açıqlamaq üçün iki məsələyə diqqət etmək lazımdır.

Birinci məsələ. Proqram materialının öyrənilməsi məqsəddir, yoxsa vasitə? Ənənəvi pedaqoji sistemdə proqram materialının mənimsənilməsi məqsəd hesab edilir. Bu önəmli vəzifə, təəssüf ki, çox vaxt səhv başa düşülür və birtərəfli həll olunur. Dərsin vəzifələrinin anlaşılması iki suala – “Dərsdə şagirdlərə nəyi öyrətməli?” və “Necə öyrətməli?” suallarına cavab verməyi nəzərdə tutur. Bu məsələlərin həllində iki meyl özünü göstərir. Birinci meylə görə şagirdin şəxsiyyəti dərsin mərkəzi məsələsidir. Dərsdə müəllimin mümkün qədər çox proqram materialını əhatə etmək, proqramda nəzərdə tutulan daha çox fakt və qaydaları şagirdlərin mənimsəməsinə nail olma niyyəti birinci meyllə bağlıdır. İkinci meyl axarında isə müəllimin niyyəti keyfiyyətə yeni məzmun kəsb edir: bu zaman, o, şagirdin informasiyanı müstəqil surətdə əldə etmək tələbatını inkişaf etdirmək, özünün iş üsullarını təkmilləşdirmək, şagirdlərə nəzəriyyəni praktika ilə əlaqələndirməyi öyrətmək üçün proqramdan mümkün qədər səmərəli istifadə etməyə çalışır.

İkinci məsələ. Gəlin indi də məlumatverici xarakter daşıyan dərslə problemli situasiya metodunu müqayisə edək. Problemli dərsdə şagirdlərdə idrak tələbatı yaradılır. Şagirdlər dərsdə sözün əsl mənasında düşünür, mühakimə yürüdülər. Onlar nəinki problemi ayırd edir, həm də formulə və həll edirlər. Məlumatverici dərsdə isə...

Müəllim yeni dərsi danışır adətən sinfə nəzər yetirir. Və... çox vaxt şagirdlərdən soruşur: - Kim dərsi başa düşmədi? Dərsi başa düşən də, düşməyən də - kimsə laqeyd və sadələvh baxışlarla, kimsə sual dolu baxışlarla müəllimə baxır. Ancaq bir qayda olaraq onlar dərsi güya başa düşdüklerini

uşaq fəhmilə etiraf edirlər.

Bəzi təcrübəli müəllimlər bu sualı nisbətən yumşaldıblar: onlar şagirdlərin dərsi başa düşüb-düşməməsini müəyyən etmək üçün daha səliqəli suallardan ("Kimə nə aydın olmadı", "Kimin sualı var" və s.) istifadə edirlər. Şagirdlərin dərstdə sual verməsini rəğbətləndirmək və bunun üçün əlverişli şərait yaratmaq zəruridir. Lakin bu gün şagirdlərin dərsi başa düşüb-düşmədiklərini müəyyən etmək üçün yeni pedaqoji texnologiya əmələ gəlmişdir. Dərstdə əks əlaqənin yaradılması bu texnologiyanın ana xəttini təşkil edir.

Müasir dərş və ya dərşin müasirliyi nədədir?

Dərş həmişə məktəbin episentri olub. Yeni pedaqoji tərəkür müstəvisində dərş yeni məzmun kəşb edir. Dərş dövrün tələbinə uyğun yeniləndikdə onun qarşısına "müasir" sözü əlavə edilir. Cox vaxt müasir dərş dedikdə, onu tərəkə, dərşin elmi-nəzəri səviyyəsini yüksəltmək kimi başa düşürlər. Dərş özünün elmi-nəzəri səviyyəsinə görə müvafiq elm sahəsinin (Azərbaycan dili, tarix, fizika, kimya, riyaziyyat və s.) ən yeni uğurlarını əks etdirməlidir. Bu, şəksizdir: lakin müasir dərş tərəkə bu kökdə açıqlamaq birtərəflidir. Müasir təhsil konsepsiyaları müstəvisində dərş, ilk növbədə, psixopedaqoji fenomen kimi psixologiyanın və pedaqogikanın ən yeni uğurlarına söykənməlidir. Dərşin müasirlik məntiqi də məhz, ilk növbədə, onun psixopedaqoji səviyyəsi ilə qiymətləndirilməlidir. Başqa sözlə, dərş tərəkə özünün elmi-nəzəri səviyyəsinə görə deyil, həm də özünün əsrin psixopedaqoji konsepsiyasına görə müasir olur. Müasir biliklər müasir psixopedaqoji üsullarla tədris olunmalıdır. Müasir dərş ümumi şəkildə belə səciyyələndirmək olar.

İnkişaf müasir təhsil sisteminin koordinatı kimi

Müasir dərş inkişaf konsepsiyasına əsaslanır. Onun bir tərəfi koqnitiv meyarlarla, bu proseslərin zirvəsi sayılan tərəkür (nəzəri tərəkür) fenomeni ilə şərtlənir. XX əsr psixologiyası tərəkür konsepsiyası ilə seçilib (2; 3; 4; 5). Əsrin tərəkür axtarışlarında artıq nəzəri tərəkür konsepsiyası formalaşib (6). Müasir psixologiya və təhsil sistemi bu yolla tərəkürdən sözün əsl mənasında intellektin tərbiyyəsinə doğru gedir.

İki əsrin qovşağında isə müasir psixologiyanın və təhsilin dalgalarında yeni və əzəmətli səhifələr açıqlanmağa başlayıb. Bu füsunkar təxəyyül səhifəsidir. Bu kökdə təhsil təcrübəsində psixodiyagnostik ölçülərlə tərəkürə bəhəm təxəyyül səhifələri bərqərar olmağa başlaydı. Tərəkür və təxəyyül bir-birilə faktik olaraq qarşılıqlı əlaqədir. Kreativ konsepsiya axarında təxəyyül, bir tərəfdən, yaradıcılıq prosesi kimi öyrənilir, digər tərəfdən bu konsepsiyanın meyarları ilə tərəkür proseslərinin, ilk növbədə, yaradıcı tərəkürün öyrənilməsi sahəsində yeni istiqamətlər açılır.

XX əsrin psixopedaqoji tarixi B.B.Davidov, L.M.Zankov və başqalarının tədqiqatları ilə zənginləşdi (6; 7). Bu tədqiqatların başlıca konseptual modeli mənimləmə paradoksları ilə bağlı olsa da, onlardan inkişaf-ab-havası gəlirdi.

İnkişaf nəzəriyyəsinin çoxcəhətli tarixi var. XX əsrdə pedaqoji psixologiyada bu nəzəriyyənin formalaşmasında Jan Piagenin, L.S.Vıqotskinin axtarışları mühüm rol oynamış və inkişafın yeni modeli – intellektual inkişaf modeli yaranmışdı. Bu müstəvidə dünya pedaqoji fikrində mənimsəmə episeptri intellektual inkişaf episentri ilə əvəz olundu.

Müasir təhsil nəzəriyyəsinin inkişaf konsepsiyası çox sahəlidir. Təfəkkür inkişafın əzəmətli zirvələrindən biri sayılır. Bu önəmli zirvə kreativlik konsepsiyası (4) baxımından araşdırılanda iki konseptual model – intellekt və təxəyyül modeli prioritet konsepsiya kimi açıqlanır. Bu fundamental konsepsiyalar kökündə inkişaf nəzəriyyəsində önəmli triada – koqnitiv – kreativ triada formalaşır: I.Təfəkkürün II. İntellektin III.Təxəyyülün formalaşması və inkişafı.

Əqli inkişafın təfəkkür zirvəsi

Müasir təhsil konsepsiyası təfəkkürün inkişafını şagirdlərin əqli inkişafının başlıca məqsədi sayır. Görəsən, təfəkkür hansı məziyyətlərlə seçilir? Hafizədən və ya təxəyyüldən hansı xüsusiyyətlərlə fərqlənir? Məktəb təcrübəsində şagirdlərdə təfəkkürü inkişaf etdirmək üçün nəyə, nə üçün və necə diqqət yetirilməlidir?

Təfəkkür önəmli psixi prosesdir. Onun bəzi xüsusiyyətlərini xatırlayaq.

Təfəkkür:

- sosial cəhətdən şərtlənir;
- bilavasitə nitqlə bağlıdır;
- mühüm olanın (oxu: mahiyyətin) axtarılması və kəşfi prosesidir;
- gerçəkliyin analiz və sintez yolu ilə vasitəli və ümumiləşmiş inikası prosesidir (8))

Bir ənənə olaraq təfəkkürü nəzəri və praktik təfəkkürə bölürlər. A.Q.Maklakovun qeyd etdiyi kimi, nəzəri təfəkkürdə məfhumlu və obrazlı təfəkkürü, praktik təfəkkürdə isə əyani-obrazlı və əyani-əmali təfəkkürü ayırd edirlər (9).

60-cı illərdə L.V.Zankov və V.V.Davıdovun tədqiqatlarında nəzəri təfəkkür konseptual ölçülərlə işıqlandırıldı (6,7).

Nəzəri təfəkkürün formalaşması problemi

Empirik və nəzəri təfəkkür hansı məziyyətlərlə bir-birlərindən seçilir?

İlk növbədə qeyd etmək lazımdır ki, empirik təfəkkür sadəcə olaraq hadisəni, nəzəri təfəkkür isə mahiyyəti əks etdirir.

Empirik təfəkkür səviyyəsində insan dərk olunan obyektlərin hissi surətdə qavranılan xassələrini araşdırır, başqa sözlə, bilavasitə duyğu, qavrayış və təsəvvürlərə arxalanır, müvafiq obyektlərin zahiri əlaqə və münasibətlərini əks etdirir. Bu yolla əldə edilən biliklər vasitəsiz xarakter daşıyır və ancaq özlərinin formal əlamətlərinə görə ümumi biliklər sayılır.

Nəzəri təfəkkür səviyyəsində isə insan dərk olunan obyektləri onların daxili əlaqə və münasibətləri axarında əks etdirir.

-Nəzəri təfəkkür dərk olunan obyektlər haqqında anlayışların ümumi, xü-

susi və təkcənin vəhdəti kimi formalaşmasına əsaslanır və mahiyyəti açıqlayır: müvafiq obyektlərin qanunauyğun əlaqə və münasibətlərinin, mühüm olan xasiyyətlərinin ümumiləşmiş inikası kimi meydana çıxır. Özünü mahiyyət səbəb, struktur-funksional və genetik münasibətlərin sistemi kimi göstərir. Bu zaman insan dərk olunan obyektlərin daxili əlaqə və münasibətlərini təhlil (analiz) və tərkib (sintez) yolu ilə tədqiq edir və onların «çoxcəhətli xüsusiyyətlərini vəhdətdə» əks etdirir.

Empirik təfəkkürdən fərqli olaraq nəzəri təfəkkürdə anlayışların əmələ gəlmə üsulları başqadır. Onlar zahiri əlamətlərinə görə, oxşar əşyaların müqayisəsi yolu ilə deyil, öyrənilən sistem üçün səciyyəvi olan mühüm əlaqələrin, müəyyən bir sistemin daxilində isə bu əlaqələrin funksiyalarının təhlili və tərkibi yolu ilə yaradılır. Bu isə refleksiyanı - təhlil və tərkibin vasitələrini və onların nəticələrini tənqidi səpgidə qiymətləndirməyi nəzərdə tutur. Nəzəri təfəkkür səviyyəsində insan artıq dünyanı sözün əsl mənasında elmi ölçülərlə izah edir.

Müəllimlər şagirdlərdə nəzəri təfəkkürü formalaşdırma bilərməyi?

Təəssüf ki, onlar bu mühüm vəzifəni çox vaxt həll edə bilmirlər, şagirdlərdə nəzəri təfəkkürü deyil, məhz empirik təfəkkürü formalaşdırırlar. Məktəb təcrübəsində özünü göstərən bu köklü nöqsan, görəsən, nə ilə bağlıdır? İlk növbədə ənənəvi didaktik sistemin nəzəri- metodoloji əsasları ilə. Bu məsələni açıqlayaq.

Gerçəkliyin fikri inikası mürəkkəb prosesdir. Konkretədən mücərrəddə yüksəlmə və mücərrəddən konkretə yüksəlmə - bu prosesin xüsusi üsulları və ya yollarıdır. Psixoloji tədqiqatlar göstərir ki, təlim prosesi birinci yolla qurulanda şagirdlərdə empirik təfəkkür, ikinci yolla qurulanda nəzəri təfəkkür formalaşır. Psixoloji ədəbiyyatda mücərrəddən konkretə yüksəlmə nəzəri təfəkkürün «mühüm ümumi-elmi metodu» kimi dəyərləndirilir.

Təfəkkür: Bəzi paradigmalarda təfsirində

Təfəkkür çoxsahəli əqli prosesdir: ən ümumi şəkildə informasiyanın üç proseslə - 1) işlənilməsi; 2) dərk olunması; 3) verilməsi prosesi ilə bağlıdır. Bu prosesdə insan müxtəlif tapşırıqlarla rastlaşır və onları həll edir. Tapşırıqların həlli prosesi müxtəlif paradigmalarda şərtlənir.

Təfəkkürün inkişafının ana xəttini fikri əməliyyatların formalaşması təşkil edir. 50-ci illərin əvvəllərində fikri əməliyyatların öyrənilməsi sahəsində mahiyyətə yeni mərhələ başlamışdı. 1956-cı ildə B.Blum idrak fəaliyyəti sahəsində təlim məqsədləri taksonomiyasını sistemli ölçülərlə işlədi (10). Öz dövründə psixoloji fikrin mühüm nailiyyəti sayılan, pedaqoji fikrin inkişafında önəmli rol oynayan bu taksonomiyada fikri proseslər və ya əməliyyatlar xüsusi yer tuturdu.

B.Blumun taksonomiyasında xüsusilə iki fikri proses və ya əməliyyat - analiz və sintez ayırd edilmişdi. Bu təsnifatın, şübhəsiz ki, öz məntiqi əsası vardı. Təhlil və tərkib əsas fikri proseslərdir, müqayisə, ümumiləşdirmə və s. kimi proseslər məhz onlardan törəmədir.

B. Blum analizi tamı hissələrə ayırmaq bacarığı kimi səciyyələndirir, hissələrin çalarlarını və onların arasındakı münasibətlərin müəyyən olunmasını onun əsas xüsusiyyəti kimi, sintezi yeni struktur almaq üçün hissələrin (ünsürlərin) məlumatları əsasında tamın yaradılması kimi səciyyələndirirdi (10). B.Blumun taksonomiyasında bir cəhət diqqəti xüsusilə cəlb edir: sintez nəinki təfəkkür, həm də təxəyyül səviyyəsində nəzərdən keçirilir.

Təfəkkür sualdan başlayır

Təfəkkür sualdan başlayır – klassik psixologiya belə hesab edirdi. Nəzəri eksperimental tədqiqatlar da bu müddəanı dəstəkləyir. Dialoq prosesində təfəkkür subyekti iki təfəkkür subyektinə, iki fikirləşən «Mən»ə çevrilir.

Sualın psixoloji və pedaqoji effektləri hələ qədim zamanlarda Sokrat məktəbində açıqlanıb. Ənənəvi didaktik sistem uzun müddət Sokrat məktəbinin uğurlarından bu və ya digər dərəcədə bəhrələnib. Həmin didaktik sistemin bu sahədə də özünəməxsus ənənələri olub. Ənənəvi məktəb hafizə məktəbi idi və bu məktəbdə müəllimin şagirdlərə verdiyi suallar mahiyyətə hafizəyə əsaslanırdı. Bu sualları təhlil edəndə aydın olur ki, onlar hafizəni aktivləşdirirdi. Müasir məktəb üçün isə sual problemi, ilk növbədə, məhz təfəkkür problemi və ancaq bu kontekstdə xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

Sınıf məkanında sual meredianında təfəkkürü necə alovlandırmaq olar?

Sual problemi üçtərəfli problemdir. Müəllim şagirdə sual verir- bu onun ənənəvi tərəfidir

İkinci tərəf: şagird müəllimə sual verir. Şagird sualları da bir ənənə olaraq dərsin infrastrukturunda həmişə səslənib.

Üçüncü tərəf: şagird(lər) şagirdə sual verir. Şagirdin şagirdə sual verməsi əslində yeni bir hadisədir. Şagird suallarını təhlil edəndə bir cəhət aydın nəzərə çarpır: onlar çox vaxt «... neçənci ildə olub?», «kim ixtira edib?» tipli primitiv suallar verirlər. Bunlar hafizə yönümlü suallardır. Şagirdlər özlərinin bu sualları ilə əslində müəllimlərini təkrar edirlər.

Şagirdlərə «düşünülmüş suallar» verməyi necə öyrətmək olar? Bu suallardan istifadə etmək texnikasını mənimsəmək yolu ilə.

D.Xalperin sinif şəraitində sualların evristik əhəmiyyətini tələbələrə aparılmış tədqiqatların nəticələri axarında araşdırır. Bu tədqiqatlar göstərir ki, əgər tələbələr suallar verməyi və onları cavablandırmağı öyrənirlərsə, materialın anlaşılması və yadda saxlanması yaxşılaşır. Bundan başqa, tələbələr həmin suallardan tanış olmayan şəraitdə də istifadə etməyə başlayırlar (5).

Təfəkkürün gücü dialoqdadır. Sokrat bu həqiqəti müdrikliklə kəşf etmişdi. O, əllərini qoynuna qoyub mənalı-mənalı suallar verirdi. Bu məqamda, dialoq şəraitində «fikirlər doğulduqca» onun gözləri gülürdü.

Dialoqdan diskussiyaya və ya

sinif məkanında təfəkkür və təxəyyül debatının xüsusiyyətləri

Müasir təhsil konsepsiyasında dialoq artıq başlıca üsullardan biri kimi

dəyərləndirilir. XX əsrin axırlarında dialoqda yeni önəmli lay – şagird - şagird dialoqu kəşf olundu, nəinki müəllim-şagird, həm də şagird-müəllim və şagird-şagird dialoqunun qeyri-adi psixoloji effektləri açıqlandı.

Ənənəvi dərslərin infrastrukturunda dialoqu köklü sosial-psixoloji fenomen kimi gerçəkləşdirmək əslində mümkün deyil. Müasir məktəbə yeni dialoq texnologiyası, həm də sinif məkanında bilavasitə iki səsli deyil, çox səsli dialoq texnologiyası lazımdır. Bu texnologiya, şübhəsiz, didaktik meyarlara əsaslanmalıdır. Lakin bu meyarlar kökündə şagirdlərə dialoji ölçülərlə fikirləşməyin, mühakimə yürütməyin sirlərini açmağı nəzərdə tutmalıdır.

Ənənəvi məktəb diskussiyalardan sinifdənkənar tədbirlərdə, bədii əsərlərin müzakirəsində bu və ya digər formada istifadə edirdi. 70-80-ci illərdə qabaqcıl müəllimlər diskussiyadan bilavasitə dərslərin prosesində istifadə etməyə başladılar.

Diskussiya mühakimə meydanıdır. Onun linqvistik və psixoloji vahidi-dialoqdur, şərh repertuarı dialoqa söykənir. Bu nöqtəyi-nəzərdən diskussiyanı tədris dialoqunun özünəməxsus forması kimi araşdırmaq lazımdır.

Diskussiyalar sinif məkanında məhz təfəkkürün inkişafı üçün səmərəli şərait yaradır. Şagirdlər sinif məkanında, bir-birilə qarşılıqlı təsir şəraitində fikirləşirlər, mühakimə yürüdürlər, təfəkkür mədəniyyətini mənimsəyirlər. Əqli keyfiyyətlərin, hər şeydən öncə, təfəkkürün tənqidilik və müstəqillik keyfiyyətlərinin inkişafı üçün sinif məkanında yeni üfqlər açılır.

Nəticə

Nəzəri təfəkkür və təxəyyül inkişaf konsepsiyasının başlıca psixoloji sütunları hesab olunur. Onların psixoloji parametrləri psixopedaqoji ölçülərlə modelləşdiriləndə isə məktəbin və sinfin psixoloji həyatında ənənəvi məktəbin önəmli problemlərindən biri həll olunur.

ƏDƏBİYYAT

1. Каптерев И.В. Педагогическая психология. СПб., 1914.
2. Пиаже Ж. Избранные психологические труды. М., 1969.
3. Виготский Л.С. История развития высших психических функций. М., 1960.
4. Əlizadə Ə.Ə., Müasir Azərbaycan məktəbinin psixoloji problemləri. Bakı: 1998.
5. Халпери . Психология критического мышления. СПб., 2003.
6. Давыдов В.В. Теория развивающего обучения М.: ИНТОР, 1996.
7. Обучение и развитие / Под ред. Л. В. Занкова. М.: Педагогика, 1975.
8. Петровски А.В., Ярошевски М.Г. Психология. М., 1968.
9. Маклаков А.Г. Общая психология СПб., 2000.
10. Əlizadə Ə.Ə., Sultanova İ.Н., Taksonomiya nəzəriyyəsi və təcrübəsi: müasir məktəbin işıqlı yolu. Bakı: 2008.

УРОК С ТОЧКИ ЗРЕНИЯ МЫШЛЕНИЯ И ВОООБРАЖЕНИЯ

И.А.АЛИЗАДЕ

РЕЗЮМЕ

Традиционный урок строится на памяти. Современный же урок строится на концепции развития. На этом уровне в образовательной практике начали создавать странички воображения, связывающие воедино мышление с психодиагностическими измерениями. Мышление и воображение практически связаны воедино. В рамках креативной концепции воображение рассматривается, с одной стороны, как творческий процесс, с другой – в рамках критериев данной концепции открываются новые параметры формирования сферы творческого воображения в рамках познавательного процесса. Анализ урока в данной статье проводится именно с указанных позиций.

Ключевые слова: современный урок, метод проблемной ситуации, мышление, воображение, эмпирическое мышление, теоретическое мышление.

CLASSES ON THE PLANE OF MENTALITY AND IMAGINATION

H.A.ALIZADEH

SUMMARY

Traditional classes were established on memory, on this plane, mentality and imagination pages began to establish together in educational experience. Mentality and imagination! They are in mutual connection in fact. In the process of creative conception, imagination is learnt as a creative process, on the other hand, other parametres are opened in the field of learning of creative mentality. In the article the contemporary classes are learnt on this plane.

Key words: modern course, the method of problem situation, mentality, imagination, empirical thinking, theoretical thinking.

BAKİ UNIVERSİTETİNİN XƏBƏRLƏRİ

№4

Sosial-siyasi elmlər seriyası

2016

MÜNDƏRİCAT

HÜQUQ

Səmədova Ş.T.

Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsində ehtiyatsızlıqdan törədilmiş cinayətlərin sistemi 5

Yusifova Ü.B.

Azərbaycan Respublikasında fərdi məhkəmə aktlarının növləri..... 21

Əliyeva S.S.

İKT VƏ İƏT vahid beynəlxalq Dini-Hüquqi İnstitut kimi 28

İQTİSADİYYAT

Ramazanlı N.Ə.

Tikintidə investisiya fəaliyyətinin və strukturunun dövlət tənzimlənməsinin metodoloji prinsipləri..... 37

Məhərrəmov A.M., Hacıyev S.S.

Direktorlar şurasının rolunun gücləndirilməsinin dövlət müəssisələrinin uğurlu fəaliyyəti üçün əhəmiyyəti 46

FƏLSƏFƏ

Kərimov V.M.

Sistemli – struktur yanaşma metodu və onun elmi idrakda rolu 59

Paşayeva Ə.T.

Aristotel və islam mütəfəkkirlərinin əsərlərində nəfs və nəfsin qüvvələri..... 76

SOSİOLOGİYA

Abbasisaedabad M.H.

Siyasi sferada media-vətəndaş münasibətləri və media savadlılığı 87

Şəfiyev Ü.A.

Siyasi şüur və siyasi dəyərlər sisteminin müasir vəziyyəti 96

PEDAQOGİKA

Mahmudova R.M.

Yaradıcı tapşırıqlar seminar məşğələlərində tələbə müstəqil fəaliyyətinin formalaşma yolu kimi 110

Əlizadə H.Ə.

Dərs təfəkkür və təxəyyül müstəvisində 120

СОДЕРЖАНИЕ**ПРАВО**

Самедова Ш.Т. Система неосторожных преступлений в УК Азербайджанской Республики	5
Юсифова У.Б. Виды индивидуальных судебных актов в Азербайджанской Республике	21
Алиева С.С. ОИК и ОИС как единый международный Религиозно-Правовой Институт	28

ЭКОНОМИКА

Рамазанлы Н.А. Методологические принципы государственного регулирования инвестиционной деятельности в строительстве и его структуры	37
Магеррамов А.М., Гаджиев С.С. Значение повышения роли Совета Директоров в успешной деятельности государственных предприятий	46

ФИЛОСОФИЯ

Керимов В.М. Системно-структурный подход и его роль в научном познании	59
Пашаева А.Н. Душа и ее сила в сочинениях Аристотеля и исламских мыслителей	76

СОЦИОЛОГИЯ

Аббаси Саедабад М.Г. Взаимоотношения между СМИ и гражданами в политической сфере и медиаграмотность	87
Шафиев У.А. Современные ситуации системы политического сознания и политических ценностей	96

ПЕДАГОГИКА

Махмудова Р.М. Творческие задания на семинарских занятиях как пути формирования самостоятельной деятельности студентов	110
Ализаде И.А. Урок с точки зрения мышления и воображения	120

CONTENTS

LAW

Samadova Sh.T.System of crimes committed through negligence
in the Criminal Code of the Republic of Azerbaijan..... 5**Yusifova U.B.**

Types of individual court acts of the Republic of Azerbaijan 21

Aliyeva S.S.Organization of islamic conference and organization of islamic cooperation
as a consolidated international Religious and Legal Institute..... 28

ECONOMICS

Ramazanli N.A.The methodological principles of state regulation of investment activity
in construction and its structure 37**Maharramov A.M., Hajiev S.S.**The importance of increasing the role of the board
of directors in the successful operation of state enterprises 46

PSYCHOLOGY

Kerimov V.M.

Method of system-structural approach and its role in cognition..... 59

Pashayeva A.N.

Impulsive mind and its forces in the works of aristotle and islamic thinkers 76

SOCIOLOGY

Abbasi Saedabad M.H.Relationships between the mass media and citizens
in the political sphere, and media literacy..... 87**Shafiyev U.A.**

The present state of political consciousness and political values 96

PEDAGOGICS

Mahmudova R.M.Creative work as a way of formation of students' independent
activity in seminar trainings..... 110**Alizadeh H.A.**

Classes on the plane of mentality and imagination..... 120

MÜƏLLİFLƏRİN NƏZƏRİNƏ!

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının sədrinin 20 dekabr 2010-cu il tarixli 48-01-947/16 sayılı məktubunu əsas tutaraq «Bakı Universitetinin Xəbərləri» jurnalının redaksiya heyəti bildirir ki, nəşr etdirmək üçün təqdim edilən məqalələr aşağıdakı qaydalar əsasında tərtib edilməlidir:

1. Təqdim olunan məqalənin mətni – A4 formatında, sətirlərarası – 1 intervalla, yuxarıdan – 5 sm, aşağıdan – 3,75 sm, soldan – 4 sm, sağdan – 3,5 sm, Times New Roman – 12 (Azərbaycan dilində – latın əlifbası, rus dilində – kiril əlifbası, ingilis dilində – ingilis əlifbası ilə) şrifti ilə yığılmalıdır.

2. Hər bir məqalənin müəllifinin (müəlliflərinin) adı və soyadı tam şəkildə yazılmalı, elektron poçt ünvanı, çalışdığı müəssisənin (təşkilatın) adı göstərilməlidir.

3. Hər bir məqalədə UOT indekslər və ya PACS tipli kodlar və ya açar sözlər verilməlidir (açar sözlər məqalənin və xülasələrin yazıldığı dildə olmalıdır).

Məqalələr və xülasələr (üç dildə) kompyuterdə çap olunmuş şəkildə disketlə (disklə) birlikdə təqdim olunur, disketlər geri qaytarılmır!

Əlyazmalar kvartalın əvvəlindən bir ay keçməmiş verilməlidir.

4. Hər bir məqalənin sonunda verilmiş ədəbiyyat siyahısı Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının «Dissertasiyaların tərtibi qaydaları» barədə qüvvədə olan Təlimatının «İstifadə edilmiş ədəbiyyat» bölməsinin 10.2-10.4.6 tələbləri əsas götürülməlidir.

Kitabların (monoqrafiyaların, dərsliklərin və s.) bibliografik təsviri kitabın adı ilə tərtib edilir. Məs.: Qeybullayev Q.Ə. Azərbaycan türklərinin təşəkkülü tarixindən. Bakı: Azərneşr, 1994, 284 s.

Müəllifi göstərilməyən və ya dördədən çox müəllifi olan kitablar (kollektiv monoqrafiyalar və ya dərsliklər) kitabın adı ilə verilir. Məs.: Kriminalistika: Ali məktəblər üçün dərslik / K.Q.Sarıcalinskayanın redaktəsi ilə. Bakı: Hüquq ədəbiyyatı, 1999, 715 s.

Çoxcildli nəşrə aşağıdakı kimi istinad edilir. Məs.: Azərbaycan tarixi: 7 cildə, IV c., Bakı: Elm, 2000, 456 s.

Məqalələrin təsviri aşağıdakı şəkildə olmalıdır. Məs.: Vəlixanlı N.M. X əsrin ikinci yarısı – XI əsrdə Azərbaycan feodal dövlətlərinin qarşılıqlı münasibətləri və bir daha «Naxçıvanşahlıq» haqqında // AMEA-nın Xəbərləri. Tarix, fəlsəfə, hüquq seriyası, 2001, № 3, s. 120-129.

Məqalələr toplusundakı və konfrans materiallarındakı mənbələr belə göstərilir. Məs.: Məmmədova G.H. Azərbaycan memarlığının inkişafında Heydər Əliyevin rolu / Azərbaycan Respublikasının Prezidenti H.Ə.Əliyevin 80 illik yubileyinə həsr olunmuş elmi-praktik konfransının materialları. Bakı: Nurlan, 2003, s.3-10.

Dissertasiyaya istinad belə olmalıdır. Məs.: Süleymanov S.Y. Xlorofill-zülal kompleksləri, xlorplastların tilakoid membranında onların struktur-molekulyar təşkili və formalaşmasının tənzimlənməsi: Biol. elm. dok. ... dis. Bakı, 2003, 222 s.

Dissertasiyanın avtoreferatına da eyni qaydalarla istinad edilir, yalnız «avtoreferat» sözü əlavə olunur.

Qəzet materiallarına istinad belə olmalıdır. Məs.: Məmmədov M.A. Faciə janrının tədqiqi. «Ədəbiyyat və incəsənət» qəz., Bakı, 1966, 14 may.

Arxiv materiallarına aşağıdakı kimi istinad edilir. Məs.: Azərbaycan Respublikası MDTA: f.44, siy.2, iş 26, vv.3-5.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısında son 5-10 ilin ədəbiyyatına üstünlük verilməlidir.

PS: Rəhbərliyin bizə verdiyi göstərişə əsasən növbəti saylarda bu tələblərin hər hansı birinə cavab verməyən məqalələr nəşriyyat tərəfindən qəbul edilməyəcək.

Redaktorları: *Afiqə Cəfərova*
Yafəs Quliyev
Nərgiz Əliyeva

Kompüter tərtibçisi: *Azadə İmanova*

Yığılmağa verilmişdir: 03.04.2017. Çapa imzalanmışdır: 04.05.2017
Formatı: 70x100 1/16. Həcmi 8,25 ç.v. Sifariş 43. Sayı 120.
«Bakı Universiteti» nəşriyyatı, Bakı ş., AZ 1148, Z.Xəlilov küçəsi, 23.
Azərbaycan Respublikası Mətbuat və İnformasiya Nazirliyində qeydə alınmışdır.
Şəhadətnamə B310.30.04.1999.
bun@box.az